

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAKHCHIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTITUTU

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
NAKHCHIVAN TEACHERS INSTITUTE

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ИНСТИТУТ УЧИТЕЛЕЙ

ISSN 2303-9116

ELMI ƏSƏRLƏR

(pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya,
riyaziyyat və informatika, biologiya, incəsənət)

SCIENTIFIC WORKS

(Educational Sciences, Psychology, History,
Philology, Mathematics and Computer Science,
Biology, Arts)

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

(Педагогика, Психология, История,
Филология, Математика и информатика,
Биология, Искусство)

2025, №3 (81)

ELMI ƏSƏRLƏR 2025, №3 (81)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU PHŞ

ISSN- 2303-9116

DOI- [10.30546/670832](https://doi.org/10.30546/670832)

Web sayt-[jurnal-nakhti@nmi.edu.az/1](mailto:jurnal-nakhti@nmi.edu.az)

ELMİ ƏSƏRLƏR

(pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya,
riyaziyyat və informatika, biologiya, incəsənət)

№ 3 (81)

Təsisçi: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Qeydiyyatda alınmışdır: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi
(Şəhadətnamə № 1158, 27.12.2004)

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
NAKHCHIVAN TEACHERS INSTITUTE

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ИНСТИТУТ УЧИТЕЛЕЙ

ISSN- 2303-9116

DOI- [10.30546/670832](https://doi.org/10.30546/670832)

Web sayt- jurnal-nakhti@nmi.edu.az/1

SCIENTIFIC WORKS

(Pedagogy, Psychology, History, Philology, Mathematics and Informatics,
Biology, Arts)

№ 3 (81)

Established: Nakhchivan Teachers Institute

Registered: Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
(Certificate No. 1158, 27.12.2004)

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

(Педагогика, Психология, История, Филология, Математика и Информатика,
Биология, Искусство)

№ 3 (81)

Учреждено: Нахчыванский институт учителей

Зарегистрировано: Министерство Юстиции Азербайджанской Республики
(Свидетельство № 1158 от 27.12.2004)

NAKHCHIVAN – NTI “Mekteb”, 2025
НАХЧЫВАН – НИУ «Мектеб», 2025

REDAKSIYA HEYƏTİ

- BAŞ REDAKTOR:** **MƏMMƏDOV Elşən Neymət oğlu**
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru vəzifələrini icra edən,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:** **QURBANLI Qurban Məmməd oğlu**
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- MƏSUL KATİB:** **HÜSEYNOVA Gülnar Rüstəm qızı**
Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili üzrə baş metodist

ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ REDAKSIYA HEYƏTLƏRİ

PEDAQOGİKA

CAMALOV Kamal Həsən oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;
SADIQOV Fərahim Balakışi oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;
ABBASOV Akif Nurağa oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;
PƏLƏNGOV Əbülfət Qulam oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;
KURALBAYEVA Aliya Axmetkarimovna – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Xoca Əhməd Yasəvi adına Beynəlxalq Qazax-Türkiyə Universiteti (Qazaxıstan);
VƏLİYEV Rövşən Xəlil oğlu – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PSIXOLOGİYA

QULİYEV Çapay Qadir oğlu – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru – elmi redaktor;
ƏLİYEV Bəxtiyar Həmzə oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Milli Məclisin deputatı, Milli Məclisinin Elm və Təhsil Komitəsinin sədr müavini;
ƏLİYEVA Gültac Bədəl qızı – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
BEYSENOVA Juparkul Jumabayevna – psixologiya elmləri namizədi, dosent, Qazax Milli Qadın Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);
ASLANOVA Səbinə Ramiz qızı – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
HACIYEVA Salatın Bəyalı qızı – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TARİX

ŞİXƏLİYEV Emin Arif oğlu – tarix üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;
HACIYEV İsmayıl Muxtar oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri;
SƏFƏRLİ Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor;
ATNUR İbrahim Etem – tarix üzrə elmlər doktoru, professor, Milli Savunma Universiteti (Türkiyə);
ŞİLDEBAY Sabit Kamitbekoviç – tarix elmləri namizədi, dosent, Abay adına Qazaxıstan Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);
QULİYEVA Zeynəb Kərim qızı – tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

FİLOLOGİYA

SƏFƏROV Yusif Səfər oğlu – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor – elmi redaktor;
HƏBİBBƏYLİ İsa Əkbər oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın prezidenti;
QASIMOV Ramiz Asaf oğlu – filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;
ƏLİYEVA Nuray Yadigar qızı – filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;
QURBANLI Qurban Məmməd oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
EYVAZOV Həsənəli Cahangir oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
QULİYEV Şirməmməd Qüdrət oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RIYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA

MƏMMƏDOV Yaqub Yaqub oğlu – riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;
BİLALOV Bilal Telman oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor;
QULİYEV Vəqif Sabir oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor;
HƏSƏNOV Rövşən Əvəz oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent;
MƏŞKALOV Altınbek Koşkarbayev – fəlsəfə doktoru, dosent Abay adına Qazaxıstan Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);
NOVRUZOV Azad Sevimdik oğlu – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı

BİOLOGİYA

SULTANOV Rauf Lütvəli oğlu – biologiya üzrə elmlər doktoru, professor – elmi redaktor;
TALİBOV Təriyel Hüseynəli oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, biologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
MƏMMƏDOV İsmayıl Bəqiyev oğlu – biologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;
MƏRDANLI Seyfəddin Həşimoviç – tibb üzrə elmlər doktoru, professor, Ecolab SC-nin Prezidenti (Rusiya);
AXUNDOV Asif Həmzə oğlu – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
QULİYEVA Lamiyə Telman qızı – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İNCƏSƏNƏT

ALLAHVERDİYEVA Həbibə Rəşad qızı – sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar rəssamı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin deputatı – elmi redaktor;
HƏMZƏYEVA Ülviyyə Tapdıq qızı – Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəssamlar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı;
BAYIRJAN Baydilda Nurbekoviç – professor, Qazaxıstan Respublikası Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü, Qazaxıstan Milli İncəsənət Akademiyasının Rəssamlıq, heykəltəraşlıq və dizayn fakültəsinin dekanı (Qazaxıstan);
ÇİNGİZ Gülcən Başar – fəlsəfə doktoru, dosent, Giresun Universiteti (Türkiyə);
BABAYEVA Məhəbbət Nizami qızı – musiqişünas, Naxçıvan Musiqi Kollecinin direktoru;
ALİYEV Nizami İsgəndər oğlu – sənətsünas, Naxçıvan Muxtar Respublikası Mükafatı qalibi

Qeyd: Xarici dillərdə dərc olunan məqalələrin redaktəsi üçün jurnalın bölmələri üzrə redaksiya heyətlərinin tərkibinə rus və ingilis dilləri üzrə mütəxəssislər daxil edilmişdir. Nəşrin ümumi redaktəsi ilə ingilis dili üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova İlhamə Mayıs qızı, rus dili üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qurbanlı Qurban Məmməd oğlu məşğul olur.

Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti-2
Tel.: (+994)545 32 02, (+994)544 04 41, (+994)544 04 29
E-mail: elmihisse@nmi.edu.az

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief:	MAMMADOV Elshan Neymat Acting rector of Nakhchivan Teachers Institute, Doctor of Philosophy on Mathematics, Associate Professor
Deputy Editor-in-Chief:	GURBANLI Gurban Mammad Vice-Rector for Science and Innovation Affairs of the Nakhchivan Teachers Institute, Doctor of Philosophy on Philology, Associate Professor
Executive Secretary:	HUSEYNOVA Gulnar Rustam Chief Methodologist for the Organization and Analysis of Scientific Activity

EDITORIAL BOARDS ON FIELDS OF SCIENCE

PEDAGOGY

JAMALOV Kamal Hasan – Doctor of Sciences on Pedagogy, Associate Professor – Scientific Editor
SADIGOV Farahim Balakishi – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
ABBASOV Akif Nuraga – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
PALANGOV Abulfat Gulam – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
KURALBAYEVA Aliya Akhmetkarimovna – PhD on Pedagogy, Associate Professor, International Kazakh–Turkish University after Khoja Akhmet Yasavi (Kazakhstan)
VALIYEV Rovshan Khalil – PhD on Pedagogy, Associate Professor

PSYCHOLOGY

GULIYEV Chapay Gadir – PhD on Psychology – Scientific Editor
ALIYEV Bakhtiyar Hamza – Corresponding Member of the ANAS, Doctor of Sciences on Psychology, Professor, deputy of Milli Majlis, Deputy Chairman of the Science and Education Committee of the Milli Majlis
ALIYEVA Gultaj Badal – PhD on Psychology, Professor
BEYSENOVA Juparkul Jumabayevna – Candidate of Sciences on Psychology, Associate Professor, Kazakh National Woman Pedagogical University (Kazakhstan)
ASLANOVA Sabina Ramiz – PhD on Pedagogy, Associate Professor
HADIYEVA Salatin Bayali – PhD on Psychology, Associate Professor

HISTORY

SHIKALIYEV Emin Arif – Doctor of Sciences on History, Associate Professor – Scientific Editor
HADIYEV İsmayil Mukhtar – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on History, Professor, Chairman of the Nakhchivan Branch of the ANAS
SAFARLI Hajifakhraddin Yahya – Corresponding Member of ANAS, Doctor of Sciences on History, Professor
ATNUR Ibrahim Etem – Doctor of Sciences on History, Professor, National Defence University (Turkey)
SHILDEBAY Sabit Kamitbekovich – Candidate of Sciences on History, Associate Professor, Kazakhstan National Pedagogical University after Abai (Kazakhstan)
GULIYEVA Zeynab Karim – Doctor of Sciences on History, Associate Professor

PHILOLOGY

SAFAROV Yusif Safar – Doctor of Sciences on Philology, Professor – Scientific Editor
HABIBBEYLI İsa Akbar – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on Philology, Professor, President of the ANAS
GASIMOV Ramiz Asef – Doctor of Sciences on Philology, Associate Professor
ALIYEVA Nuray Yadigar – Doctor of Sciences on Philology, Associate Professor
GURBANLI Gurban Mammad – PhD on Philology, Associate Professor
EYVAZOV Hasanali Jahangir – PhD on Philology, Associate Professor
GULIYEV Shirmammad Gudrat – PhD on Philology, Associate Professor

MATHEMATICS AND INFORMATICS

MAMMADOV Yaqub Yaqub – Doctor of Sciences on Mathematics, Associate Professor – Scientific Editor
BILALOV Bilal Telman – Corresponding Member of ANAS, Doctor of Sciences on Mathematics, Professor
GULIYEV Vagif Sabir – Corresponding Member of the ANAS, Doctor of Sciences on Mathematics, Professor
HASANOV Rovshan Avaz – Doctor of Sciences on Pedagogy, Associate Professor
MOSHKALOV Altınbek Koshkarbayevich – PhD, Associate Professor, Abai Kazakhstan National Pedagogical University (Kazakhstan) after Abai
NOVRUZOV Azad Sevindik – PhD on Pedagogy, Associate Professor; Deputy of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic

BIOLOGY

SULTANOV Rauf Lutvali – Doctor of Sciences on Biology, Professor – Scientific Editor
TALIBOV Tariyel Huseynali – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on Biology, Professor
MAMMADOV İsmayil Baghiyyat – Doctor of Sciences on Biology, Associate Professor
MARDANLI Seyfaddin Hashimovich – Doctor of Sciences on Medicine, Professor, President of Ecolab SC (Russian Federation)
AKHUNDOV Asif Hamza – PhD on Biology, Associate Professor
GULIYEVA Lamiya Telman – PhD on Biology

ARTS

ALLAHVERDIYEVA Habiba Rashad – PhD on Art Studies, Honored artist of the Nakhchivan Autonomous Republic, Deputy of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic – Scientific Editor
HAMZAYEVA Ulviyya Tapdiq – Honored artist of the Republic of Azerbaijan, Chairman of the Union of Artists of the Nakhchivan Autonomous Republic, Member of Parliament of the Republic of Azerbaijan
BAYIRJAN Baydilda Nurbekovich – Professor, Corresponding member of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Faculty of Painting, Sculpture and Design of the Kazakhstan National Academy of Arts (Kazakhstan)
CHINGIZ Gulcan Bashar – PhD, Associate Professor, Giresun University (Turkey)
BABAYEVA Mahabbat Nizami – Musicologist, Director of the Nakhchivan Music College
ALIYEV Nizami İsgandar – Art critic, Laureate of the Nakhchivan Autonomous Republic Award

Note: For the editing of articles published in foreign languages, specialists on English and Russian have been included in the editorial boards of the journal on fields. The overall language editing of the publication is carried out by İlhamə Mayis gizi Mammadova, PhD on Philology, Associate Professor (English language), and Gurban Mammad oghlu Gurbanli, PhD on Philology, Associate Professor (Russian language).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

МАМЕДОВ Эльшен Неймат оглу
Исполняющий обязанности ректора Нахчыванского института учителей,
доктор философии по математике, доцент

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

ГУРБАНЛЫ Гурбан Мамед оглу
Проректор по науке и инновациям Нахчыванского института учителей,
доктор философии по филологии, доцент

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

ГУСЕЙНОВА Гюльнар Рустам гызы
Главный методист по организации и анализу научной деятельности
Нахчыванского института учителей

РЕДАКЦИОННЫЕ КОЛЛЕГИИ ПО ОТРАСЛЯМ НАУК

ПЕДАГОГИКА

ДЖАМАЛОВ Кямал Гасан оглу – доктор педагогических наук, доцент – научный редактор;
САДЫГОВ Ферахим Балакиши оглу – доктор педагогических наук, профессор;
АББАСОВ Акиф Нурага оглу – доктор педагогических наук, профессор;
ПЕЛЕНГОВ Абульфат Гулам оглу – доктор педагогических наук, профессор;
КУРАЛБАЕВА Алия Ахметкаримовна – доктор философии по педагогике, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан);
ВЕЛИЕВ Ровшан Халил оглу – доктор философии по педагогике, доцент

ПСИХОЛОГИЯ

ГУЛИЕВ Чапай Гадир оглу – доктор философии по психологии – научный редактор;
АЛИЕВ Бахтияр Гамза оглу – член-корреспондент НАНА, доктор психологических наук, профессор, депутат Милли Меджлиса, заместитель председателя Комитета по науке и образованию;
АЛИЕВА Гюльтадж Бадал гызы – доктор философии по психологии, профессор;
БЕЙСЕНОВА Жупаркул Жумабаевна – кандидат психологических наук, доцент, Казахский национальный женский педагогический университет (Казахстан);
АСЛАНОВА Сабина Рамиз гызы – доктор философии по педагогике, доцент;
ГАДЖИЕВА Салатын Беялы гызы – доктор философии по психологии, доцент

ИСТОРИЯ

ШИХАЛИЕВ Эмин Ариф оглу – доктор исторических наук, доцент – научный редактор;
ГАДЖИЕВ Исмаил Мухтар оглу – действительный член НАНА, Доктора исторических наук, профессор, председатель Нахчыванского отделения НАНА;
САФАРЛИ Гаджифахреддин Яхья оглу – член-корреспондент НАНА, доктор исторических наук, профессор;
АТНУР Ибрагим Этем – доктор исторических наук, профессор, Национальный университет обороны (Турция);
ШИЛДЕБАЙ Сабит Камитбекович – кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан);
ГУЛИЕВА Зейнаб Керим гызы – доктор исторических наук, доцент

ФИЛОЛОГИЯ

САФАРОВ Юсиф Сафар оглу – доктор филологических наук, профессор – научный редактор;
ГАБИББЕЙЛИ Иса Акбар оглу – действительный член НАНА, доктор филологических наук, профессор, президент НАНА;
ГАСЫМОВ Рамиз Асеф оглу – доктор филологических наук, доцент;
АЛИЕВА Нурай Ядигар гызы – доктор филологических наук, доцент;
ГУРБАНЛЫ Гурбан Мамед оглу – доктор философии по филологии, доцент;
ЭЙВАЗОВ Гасанали Джахангир оглу – доктор философии по филологии, доцент;
ГУЛИЕВ Ширмаммед Гудрат оглу – доктор философии по филологии, доцент

МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

МАМЕДОВ Ягуб Ягуб оглу – доктор математических наук, доцент – научный редактор;
БИЛАЛОВ Былал Телман оглу – член-корреспондент НАНА, доктор математических наук, профессор;
ГУЛИЕВ Вагиф Сабир оглу – член-корреспондент НАНА, доктор математических наук, профессор;
ГАСАНОВ Ровшан Аваз оглу – доктор педагогических наук, доцент;
МОШКАЛОВ Алтынбек Кошкарбаевич – доктор философии, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан);
НОВРУЗОВ Азад Севиндик оглу – доктор философии по педагогике, доцент; депутат Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики

БИОЛОГИЯ

СУЛТАНОВ Рауф Лютвели оглу – доктор биологических наук, профессор – научный редактор;
ТАЛЫБОВ Тариель Гусейнали оглу – действительный член НАНА, доктор наук по биологии, профессор;
МАМЕДОВ Исмаил Багийт оглу – доктор биологических наук, доцент;
МАРДАНЛЫ Сейфеддин Хашимович – доктор медицинских наук, профессор, президент компании «Ecolab SC» (Россия);
АХУНДОВ Асиф Гамза оглу – доктор философии по биологии, доцент;
ГУЛИЕВА Ламия Телман гызы – доктор философии по биологии

ИСКУССТВО

АЛЛАХВЕРДИЕВА Габиба Рашад гызы – доктор философии по искусствоведению, заслуженный художник Нахчыванской Автономной Республики, депутат Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики – научный редактор;
ГАМЗАЕВА Ульвия Тапдыг гызы – заслуженный художник Азербайджанской Республики, председатель Союза художников Нахчыванской Автономной Республики, депутат Милли Меджлиса;
БАЙЫРЖАН Байдылда Нурбекович – профессор, член-корреспондент Академии художеств Республики Казахстан, декан факультета живописи, скульптуры и дизайна Казахской национальной академии искусств (Казахстан);
ЧИНГИЗ Гюльджан Башар – доктор философии, доцент, Гиресунский университет (Турция);
БАБАЕВА Махаббат Низами гызы – музыковед, директор Нахчыванского музыкального колледжа;
АЛИЕВ Низами Искендер оглу – искусствовед, лауреат Премии Нахчыванской Автономной Республики

Примечание - Для редактирования статей, публикуемых на иностранных языках, в состав редакционных коллегий по соответствующим разделам включены специалисты по английскому и русскому языкам. Общее редактирование издания осуществляют: — **Мамедова Ильхама Маис гызы**, доктор философии по филологии, доцент (английский язык); — **Гурбанлы Гурбан Мамед оглу**, доктор философии по филологии, доцент (русский язык).

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA: NƏZƏRİYYƏ VƏ TARİX

12-16	VAHİD RZAYEV TÜNZALƏ ƏLİYEVƏ	Müasir təhsilin rəqəmsallaşdırılması prosesi: problemlər və perspektivlər
17-24	AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA	Ailədaxili münasibətlərin formalaşmasında xalqın etnik xarakterinin rolu haqqında
25-28	RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ	Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması
29-32	ZEYNƏB MƏMMƏDOVA	Ailədə milli tərbiyənin formalaşmasının etno-psixoloji əsasları
33-36	OKTAY RZAYEV	İdmançılarda şəxsi gigiyenaya düzgün yanaşmanın aşılması məsələləri
37-40	CAVANŞİR ZEYNALLI	Hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərinə dair
41-44	SƏBİNƏ ASLANOVA	İbtidai təhsil mühitində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara yanaşma və işin təşkili prinsipləri
45-48	COŞQUN QURBANOV	Peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyəti peşəseçmənin başlıca vəzifələrindən biri kimi

PEDAQOGİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

49-53	ELŞƏN MƏMMƏDOV RÖYAL ABBASOV	Təhsil müəssisələrində informatika fənninin hibrid tədris modellərinin tətbiqinə dair
54-58	SAHİB ƏLİYEV MƏHSƏTİ ƏLİYEVƏ	Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərdə riyazi analiz elementlərinin tədrisinin bəzi aktual məsələləri
59-62	ŞƏHLA SÜLEYMANOVA	İbtidai siniflərdə bədii istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılmasında "Texnologiya" fənninin rolu
63-66	AYŞƏN İMANLI	Xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlardan istifadənin üstün və mənfi cəhətləri
67-72	ƏHRUZ MAHMUDOVA GÜNEL NİFTALİYEVƏ	Azərbaycan dili təlimində nitq savadlılığının formalaşmasında cümlə qurmaq vərdişlərinin rolu
73-76	ARZU QURBANOVA	"Elektrik enerjisinin mahiyyəti, alınması, ölçülməsi və istifadəsi yolları" mövzusunun tədrisinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair
77-79	ŞƏHLA PİRİYEVƏ	İngilis dilinin tədrisində kurikuluməsaslı dərs modelinin tətbiqinin pedaqoji-metodiki xüsusiyyətləri

PSIXOLOGİYA

80-83	SEVİNÇ ORUCOVA	Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə adaptasiyası
84-89	NURTAC SADIQOVA	Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasının psixoloji əsasları

FİLOLOGİYA

90-94	YUSİF SƏFƏROV	Azərbaycan nağıllarında Şah Abbasa münasibət məsələsinə dair
95-99	HƏSƏNƏLİ EYVAZLI	"Sizi deyib gəlmişəm" əsərində Mirzə Cəlil ideyalarına müasir yanaşma
100-103	ŞƏFƏQ MURADOVA	Xalqlar arasında ədəbi əlaqələrinin inkişafında tərcümənin roluna dair

RIYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKA

- 104-109 **YAQUB MƏMMƏDOV** Tənliklərin təqribi üsullarla həll edilməsinin əhəmiyyəti haqqında
YUSİF MƏCNUNOV
- 110-115 **ELMAN MAHMUDOV** Kompleks kəmiyyət haqqında bəzi mülahizələr

CONTENTS

PEDAGOGICAL THEORY AND HISTORY

12-16	VAHID RZAYEV TUNZALA ALIYEVA	The Digitization of modern education: problems and perspectives
17-24	AYTEKIN GAHRAMANOVA	The Role of ethnic character of nation in the formation of inter family relations
25-28	RUHANGIZ ALIYEVA	Stimulating self-education activities of upper-grade pupils
29-32	ZEYNAB MAMMADOVA	Ethno-psychological foundations of the formation of national education in the family
33-36	OKTAY RZAYEV	Issues of applying correct approach to personal hygiene on athletes
37-40	JAVANSHIR ZEYNALLI	On issues of military patriotism upbringing in teaching military specialized subjects
41-44	SABINA ASLANOVA	Pedagogical approaches and principles of organizing educational work with children in need of special care in the primary educational medium
45-48	JOSHQUN GURBANOV	As one of the main tasks of vocational choice in the practical activities of pupils on vocational training

PEDAGOGY: METHODOLOGY OF TEACHING SUBJECTS

49-53	ELSHEN MAMMADOV ROYAL ABBASOV	On the application of hybrid teaching models in Informatics in educational institutions
54-58	SAHİB ALIYEV MAHSATI ALIYEVA	Some actual issues in teaching elements of mathematical analysis in upper grades of secondary schools
59-62	SHAHLA SULEYMANOVA	The Role of the “Technology” subject in identifying artistically gifted pupils in primary grades
63-66	AYSHEN IMANLI	About the advantages and disadvantages of using traditional methods in foreign language teaching
67-72	AHRUZ MAHMUDOVA GUNEL NIFTALIYEVA	The Role of sentence making skills in forming speech literacy in Azerbaijani language teaching
73-76	ARZU GURBANOVA	About some features of teaching the topic “The Nature, generation, measurement and utilization of electric energy”
77-79	SHEHLA PIRIYEVA	The application of a curriculum based lesson model in english language teaching

PSYCHOLOGY

80-83	SEVINJ ORUJOVA	Adaptation of students to the social-cultural medium of higher education
84-89	NURTAJ SADYKOVA	Psychological bases of the inter-family relationships formation in the Azerbaijani family

PHILOLOGY

90-94	YUSİF SAFAROV	On the issue of attitude to Shah Abbas in Azerbaijani fairy tales
95-99	HASANALI EYVAZLI	A contemporary approach to Mirza Jalil’s ideas in the work “Sizi deyib galmisham”
100-103	SHAFAG MURADOVA	The role of translation in the development of literary relations among nations

MATHEMATIC AND COMPUTER SCIENCES

104-109	YAGUB MAMMADOV
YUSIF MAJNUNOV	On the importance of solving equations using approximate methods
Some considerations on complex quantities
110-115	ELMAN MAHMUDOV	Some considerations on complex quantities

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА: ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ

12-16	ВАХИД РЗАЕВ ТЮНЗАЛЕ АЛИЕВА	Процесс цифровизации современного образования: проблемы и перспективы
17-24	АЙТЕКИН ГАХРАМАНОВА	О роли этнического характера народа в формировании внутрисемейных отношений
25-28	РУХЕНГИЗ АЛИЕВА	Стимулирование деятельности по самовоспитанию старшеклассников
29-32	ЗЕЙНАБ МАМЕДОВА	Этнопсихологические основы формирования национального воспитания в семье
33-36	ОКТАЙ РЗАЕВ	Вопросы формирования правильного отношения к личной гигиене у спортсменов
37-40	ДЖАВАНШИР ЗЕЙНАЛЛЫ	К вопросам воспитания военно-патриотической подготовки при преподавании военных дисциплин
41-44	САБИНА АСЛАНОВА	Принципы подхода и организации работы с детьми, нуждающимися в особом уходе, в начальной образовательной среде
45-48	ДЖОШГУН ГУРБАНОВ	Практическая деятельность по профессиональной ориентации как одна из главных задач по выбору профессии

ПЕДАГОГИКА: МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

49-53	ЭЛЬШАН МАМЕДОВ РОЯЛ АББАСОВ	О применении гибридных моделей преподавания информатики в образовательных учреждениях
54-58	САХИБ АЛИЕВ МЕХСЕТИ АЛИЕВА	Некоторые актуальные вопросы преподавания элементов математического анализа в старших классах общеобразовательных школ
59-62	ШАХЛА СУЛЕЙМАНОВА	Роль предмета «Технология» в выявлении художественно одарённых учеников начальной школы
63-66	АЙШЕН ИМАНЛЫ	Преимущества и недостатки использования традиционных методов при преподавании иностранного языка
67-72	АХРУЗ МАХМУДОВА ГЮНЕЛЬ НИФТАЛИЕВА	Роль навыков построения предложений в формировании речевой грамотности при преподавании азербайджанского языка
73-76	АРЗУ ГУРБАНОВА	Некоторые особенности преподавания темы «Сущность, получение, измерение и применение электрической энергии»
77-79	ШАХЛА ПИРИЕВА	Педагогико-методические особенности применения курикулум-ориентированной модели урока в обучении английскому языку

ПСИХОЛОГИЯ

80-83	СЕВИНДЖ ОРУДЖОВА	Адаптация студентов к социально-культурной среде высшего учебного заведения
84-89	НУРТАДЖ САДЫГОВА	Психологические основы формирования внутрисемейных отношений в азербайджанской семье

ФИЛОЛОГИЯ

90-94	ЮСИФ САФАРОВ	К вопросу отношения к Шаху Аббасу в азербайджанских сказках
-------	---------------------	---

95-99 **ГАСАНАЛИ ЭЙВАЗЛЫ** Современный подход к идеям Мирзы Джагила в произведении «Сизи дейиб гялмишям»

100-103 **ШАФАГ МУРАДОВА** К вопросу о роли перевода в развитии литературных связей между народами

МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА

104-109 **ЯГУБ МАМЕДОВ**
 ЮСИФ МЕДЖНУНОВ О значении приближенных методов решения уравнений

110-115 **ЭЛЬМАН МАХМУДОВ** Некоторые соображения о комплексных величинах

UOT: 373.3:004

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1001>

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 12-16
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.12-16
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.12-16

Müasir təhsilin rəqəmsallaşdırılması prosesi: problemlər və perspektivlər

Müəllif(lər):

Vahid Rzayev

Naхçıvan Dövlət Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: vahidrzayev23@gmail.com

Tünzalə Əliyeva

Naхçıvan Dövlət Universiteti
E-poçt: tunzaleeliyeva69@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, təhsil, təhsildə texnologiyalar, rəqəmsal mədəniyyət, təhsilin modernləşdirilməsi

Annotasiya. Məqalədə müasir dövrdə təhsilin rəqəmsallaşdırılması prosesinin mahiyyəti, aktual problemləri və inkişaf perspektivləri elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir. Qlobal texnoloji dəyişikliklər fonunda rəqəmsal transformasiyanın təhsil sisteminə təsiri, onun pedaqoji, sosial və mədəni aspektləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda göstərilir ki, təhsilin rəqəmsallaşdırılması yalnız texniki yenilənmə deyil, eyni zamanda təlim prosesinin məzmununun, formalarının və metodlarının dəyişdirilməsini şərtləndirən kompleks bir prosesdir.

Məqalədə “təhsilin rəqəmsallaşdırılması” anlayışına dair müxtəlif elmi yanaşmalar müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin üstün və məhdud cəhətləri müəyyən edilmişdir. Xüsusi olaraq müəllimlərin və valideynlərin rəqəmsal sərişələrinin səviyyəsi, maddi-texniki təminat, infrastruktur problemləri və distant təhsilin tətbiqi zamanı ortaya çıxan çətinliklər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, təhsilin rəqəmsal inkişafı təhsil prosesinin əlçatanlığını və davamlılığını artırmaqla yanaşı, müəllim və şagirdlərdən daha yüksək uyğunlaşma və özünütəşkil bacarığı tələb edir. Məqalədə təhsilin tam rəqəmsallaşdırılmasının yaxın perspektivdə mümkün olmadığı, lakin mərhələli və məqsədyönlü yanaşma əsasında həyata keçirilməsinin zəruri olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Author(s):

Vahid Rzayev

Nakhchivan State University
PhD on Pedagogy, Associate
Professor

E-mail: vahidrzayev23@gmail.com

Tunzala Aliyeva

Nakhchivan State University
E-mail: tunzaleeliyeva69@gmail.com

Key words: digitalization, education, technologies in education, digital culture, modernization of education

The Digitization of modern education: problems and perspectives

Abstract. The essence, current problems and development prospects of the process of digitalization of education at present from scientific and theoretical point of view are analyzed in the article Against the background of global technological changes, the impact of digital transformation on the education system, its pedagogical, social and cultural aspects are investigated.

In the article various scientific approaches to the concept of “educational digitalization” and advantages and limited aspects of digital technologies are analyzed comparatively. In particular the level of digital skills of teachers and parents, material and technical support, infrastructure problems and difficulties arising during the implementation of distance education are highlighted.

The result of the research show that the digital development of education in addition to increasing the accessibility and sustainability of the educational process requires higher adaptability and self-organization skills from teachers and students. The article discusses full digitalization of education in the future and it was concluded that it was not possible but it was necessary to implement it based on phased and targeted approach.

Автор(ы):

Вахид Рзаев

Нахчыванский государственный университет
Доктор философии по педагогике,
доцент

Э-почта: vahidrzayev23@gmail.com

Тунзала Алиева

Нахчыванский государственный университет
Э-почта: tunzaleeliyeva69@gmail.com

Ключевые слова: цифровизация, образование, образовательные технологии, цифровая культура, модернизация образования

Процесс цифровизации современного образования: проблемы и перспективы

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируется сущность процесса цифровизации современного образования, его актуальные проблемы и перспективы развития. На фоне глобальных технологических изменений исследуется влияние цифровой трансформации на образовательную систему, а также её педагогические, социальные и культурные аспекты. Отмечается, что цифровизация образования представляет собой не только техническое обновление, но и комплексный процесс, обуславливающий изменение содержания, форм и методов обучения.

В статье в сравнительном аспекте анализируются различные научные подходы к понятию «цифровизация образования», выявляются преимущества и ограничения внедрения цифровых технологий. Особое внимание уделяется уровню цифровых компетенций преподавателей и родителей, материально-техническому обеспечению, инфраструктурным проблемам и трудностям, возникающим при реализации дистанционного обучения.

Результаты исследования показывают, что цифровое развитие образования, с одной стороны, повышает доступность и непрерывность образовательного процесса, а с другой — требует от преподавателей и учащихся более высокой степени адаптации и самоорганизации. В статье делается вывод о том, что полная цифровизация образования в ближайшей перспективе невозможна, однако её поэтапная и целенаправленная реализация является необходимой.

Giriş. Günümüzdə təhsilin rəqəmsallaşdırılması sürətlə inkişaf edən prosesdir və zamanın aktuallaşdırdığı bu problem təhsilin köhnəmiş strukturunu müasirləşdirməyə, ona yekun nəticənin keyfiyyətini yüksəldə bilən və təhsili daha əlçatan etməyə imkan verən yeni texnologiyalar tətbiq etməyə şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizdə güclü insan kapitalı və innovasiya məkanının yaradılması məqsədi ilə müəyyənləşdirdiyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də informasiya texnologiyalarının yeri və rolu dəqiq və aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu sənəddə xüsusi qeyd edilir ki, təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir [1].

“Təhsilin rəqəmsallaşdırılması” termini və onun başa düşülməsi bir çox suallar doğurur. İndiki halda təhsilin rəqəmsal sferaya keçidi fəal şəkildə müzakirə edilir. Uzun müddətdir ki, uzaqdan və saytlarla işləməyə öyrəmiş elm və pedaqoji iş sahəsində çalışan adamların əksəriyyəti bu fikri dəstəkləyir və bunu yalnız inkişaf amili kimi qiymətləndirirlər. Bununla belə, bir çoxları elmin real nailiyyətlərini qiymətləndirmir.

“Təhsilin rəqəmsallaşdırılması”na əhəmiyyət verilməməsi müəllimlərin tədris-təربiyə işinin səmərəli olmasına əsaslı maneə törədir. Təhsil müəssisələrinin müəllimləri qarşısında müxtəlif səviyyəli idarələr tərəfindən irəli sürülən müəyyən tələblər var ki, onları lazımi texniki təchizat olmadan həmişə yerinə yetirmək mümkün deyil.

Təhsil müəssisələrinin müəllimləri qarşısında müxtəlif səviyyəli təsisatlar rəhbərliklər, ictimai birliklər tərəfindən irəli sürülən müəyyən tələblər var ki, onları lazımi texniki təchizat olmadan həmişə yerinə yetirmək mümkün deyil. Belə bir cəhəti yadda saxlamalıyıq ki, təhsilin rəqəmsallaşdırılması problem kimi, şagirdlərin və müəllimlərin öyrənməyə yanaşmanı necə həyata keçirəcəkləri ilə bağlı deyil, əksinə rəqəmsallaşdırılma müəyyən ideyanın texniki cəhətdən necə həyata keçirilməsidir. İnformasiya Texnologiyalarının infrastrukturunun inkişafı təkcə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə bacarığı

deyil, həm də xüsusi avadanlıq tələb edir ki, bu da təkcə öyənənlərin deyil, həm də təhsil müəssisələrinin ixtiyarında olmalıdır.

Digər bir problem də odur ki, bütün müəllimlər müasir texnologiyalardan istifadə etməyi bilmirlər. Onların bəziləri smartfon və kompüterlərdən səthi istifadə edə bilirlər. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə müəyyən irəliləyişə nail olmaq üçün sadəcə olaraq kurslarda iştirak etmək kifayətdir. Bir çox müəllimlər əsasən, yaşlı insanlar, qadclərdən ümumiyyətlə istifadə etmirlər. Bu zaman onlara sıfırdan başlamaqla, qadclərdən necə istifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda rəqəmsal texnologiyalarla bağlı ziddiyyətli məlumatlar dərc olunur və ideyanın həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri olduğu üçün nə dərəcədə uğurlu olması haqqında mübahisələr gedir. Müzakirə zamanı, ilk növbədə, “təhsilin rəqəmsallaşdırılması” termininin özünü necə şərh etmək, eləcə də onun mövcud şəraitdə nə dərəcədə həyata keçirilə biləcəyi məsələsinə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlıdır.

Təhsilin rəqəmsallaşdırılması bir neçə il əvvəl ortaya çıxan ideya deyil. Bu müasir dövrdə sistemli şəkildə həyata keçirilən bir texnoloji sistem, ideyadır. Təhsilin rəqəmsallaşdırılması təsirə məruz qalan üsulları, formaları, texnologiyaları dəyişdirir, yəni öyrənmə prosesinin bilavasitə özüdür. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, termin haqqında ümumi bir anlayış yoxdur. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, təhsilin rəqəmsallaşdırılması təlim prosesində istifadə olunmağa başlanmış texnoloji nailiyyətlər, müasir texnologiyaların köməyi ilə əldə edilə bilən fərdiləşdirmə, təlim prosesində informasiya-kommunikasiya vasitələrinin istifadəsidir. Digər alimlər hesab edirlər ki, bu, təhsil prosesinin rəqəmsal formaya keçidini təmin edir, digərləri - məqsədə nail olmaq üsulu, dördüncü qrup alimlər isə təhsil prosesinin özündə texnologiya təminatı səviyyəsi kimi qiymətləndirir [2, s.105; 3, s.153].

Göründüyü kimi, təhsilin rəqəmsallaşması çox mübahisəlidir. Bir tərəfdən rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ümumi məqsədlərə və dəyərlərə əsaslanan açıq global cəmiyyətə doğru irəliləyən addım kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən, insanın azadlığını itirməsinə, şüurunun manipulyasiyasına, şəxsiyyət və humanizm böhranına səbəb olan rəqəmsallaşma prosesləri

tənqid olunur.

Təhsil prosesinin keyfiyyəti istər-istəməz gələcəkdə dövlətin mütəxəssislərlə təminatına təsir göstərir və ona görə də bu problemə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Milli təhsilin təkmilləşdirilməsi prosesində tətbiqi təhsilin müasirləşməsinə və inkişafına, eləcə də gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsilin elmə daha da yaxınlaşmasına xidmət edən müasir texnologiyaların əhəmiyyəti ildən-ilə artır. Eyni zamanda, bu cür texnologiyalar əsasən təhsil fəaliyyətinə mövcud yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini, habelə onların cəmiyyətə və ayrı-ayrı sosial qruplara təsirinin təhlilini tələb edir. Bu baxımdan, təhsil prosesinin texnologiləşdirilməsi məsələlərinin və onun sosial nəticələrinin öyrənilməsi elmi tədqiqatın çox aktual sahəsi kimi görünür.

Müasir şəraitdə rəqəmsallaşma yerli təhsilin inkişafında yeni "trend" kimi seçilir. O, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir, iş prosesində, ünsiyyətdə, insanların əyləncəsində, baxışlarında və həyat tərzində dəyişiklik edir. Bu proses global olmaqla, diqqətli elmi araşdırma tələb edir.

Fəlsəfi fikir tarixində texnoloji yeniliklərin cəmiyyətin həyatında qeyri-müəyyənliyi məsələsi dəfələrlə qaldırılıb. E.Tofflerin gələcəklə bağlı narahatlığı, texno-sosial dəyişikliklərin həddindən artıq olması ilə şoka salan fikirləri E.Şmidt və J.Koen rəqəmsal mədəniyyətin yaranmasının sosial nəticələri, C.Kaplanın insanın əqli əməyinin məyusedici perspektivləri haqqında fikirləri sosial-mədəni eksperimentlərin sürətini azaltmadı. İnnovativ ideyaların həyata keçirilməsi üçün ən populyar platformalardan biri təhsil sistemi olmuşdur və bu indi də qalır [4, s.6-7].

Bir sıra tədqiqatların istiqaməti ictimai münasibətlərin texnologiləşdirilməsinin inkişafı ilə əlaqədar insanın və bəşəriyyətin gələcəyinə intellektual qayğı təcrübəsi ilə zəngindir. Bu tədqiqatlar formalaşmaqda olan texnokratik cəmiyyətin antropoloji və sosial-mədəni problemlərini yeniləyir. Tədqiqatçılar sosial münasibətlərin qeyri-insaniləşdirilməsi problemlərinin yaranması, yaradıcılıq potensialını itirmiş "kütləvi" insanın, mədəni nemətlərin istehlakçısı olan, lakin sivilizasiyanın gələcək inkişafını təmin edə bilməyən şəxsin meydana çıxmasını qeyd etmişlər.

Müasir cəmiyyətdə yeni texnoloji həyat tə-

zinin təhlili V.G.Budanovanın, V.A.Kutyrevanın, A.N.Fortunatovanın əsərlərində işlənmişdir. Alimlər texnoloji innovasiyaların insan həyatında və cəmiyyətdəki yerini və rolunu müəyyən etmək problemini ortaya qoyur, öz qənaətlərində mədəniyyətin texnologiya ilə əvəzlənməsinin təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edirlər.

Təhsil sahəsində rəqəmsallaşma XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından dünya elmi fikrinin diqqətini cəlb etmişdir. Xarici müəlliflərin araşdırmaları rəqəmsallaşmanın əsas xüsusiyyətlərini və formalaşan rəqəmsal mədəniyyəti vurğulamaq cəhdləri əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqatlarda təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin müasir cəmiyyətin iqtisadi və mədəni-mənəvi tələblərinə cavab verməyə imkan verən üstünlükləri qeyd olunur.

Bu istiqamətdə hazırlanan tədqiqatlar, həm də sosial kommunikasiyaların təbiətindəki dəyişikliklərlə bağlı problemləri vurğulayır ki, bu da tənhalıq, eqoizm, ətrafımızdakı dünyaya istehlakçı münasibəti təhlükəsinin yaranması ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsallaşma problemlərinin öyrənilməsinə və rəqəmsal mədəniyyətin təhsil sistemində baş verən proseslərə təsirinə aid bir çox tədqiqatçıların axtarışları təhsil sistemində rəqəmsallaşmanın müxtəlif, çox vaxt mənfi təzahürlərini ortaya qoyur. Yerli təhsil sahəsində rəqəmsallaşmanın inkişaf perspektivləri və problemlərin sistemliliyinə həsr olunmuş tədqiqatlar azdır.

İnformasiya texnologiyaları alınan məlumatların sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir, çünki tələbələr elektron kitabxanalardan, filmlərdən istifadə edə və müxtəlif mənbələrdən lazımi məlumatları yükləyə bilirlər. Bu yanaşma texnoloji cəhətdən adi kitabxanadan qat-qat təkmildir və evdə olarkən dünyanın istənilən yerindən və istənilən mənbədən maraqlı məlumatları əldə etməyə imkan verir. Məhz buna görə də, bir çox alimlər informasiyanın həcmnin artırılmasını materialın təqdimatı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi qiymətləndirirlər.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın aparılmasında kompleks elmi-metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Araşdırma əsasən nəzəri-təhlili tədqiqat xarakteri daşıyır və təhsilin rəqəmsallaşdırılması problemlərinin, onun sosial, pedaqoji və mədəni aspektlərinin elmi ədəbiyyat

əsasında sistemli şəkildə öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqatın material bazasını yerli və xarici alimlərin təhsilin rəqəmsallaşdırılması, rəqəmsal mədəniyyət, texnoloji transformasiya və təhsil sistemində innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı elmi əsərləri, normativ-hüquqi sənədlər, strateji inkişaf proqramları, o cümlədən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, mövzu ilə bağlı dərc olunmuş elmi məqalələr, monoqrafiyalar və analitik hesabatlardan istifadə olunmuşdur.

Nəticə və müzakirə. Təhsilin rəqəmsallaşdırılması sürətlə inkişaf edən prosesdir və bizə təhsilin köhnəlmiş strukturunu modernləşdirməyə, ona yekun nəticənin keyfiyyətini yüksəldə bilən və təhsili daha əlçatan etməyə imkan verən yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan verir. Müəllim və tələbələrin də müstəqil inkişaf üçün böyük potensialı var. Artıq respublikamızda rəqəmsal təhsilin mərhələli inkişafına başlanılıb. Məktəblərdə rəqəmsal texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və işə salınmasının zəruriliyi gündəmdədir. İnkişaf etməkdə davam edən rəqəmsal təhsil platformalarının yaradılması, elektron təhsil resursları və alətləri, tədris prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan rəqəmsal mühit, müəllimlərin səriştəsinə tələblər, rəqəmsal təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun və maddi-texniki bazasının təchiz edilməsi istiqamətində irəliləyişləri görmək olur.

Əlbəttə, təhsilin tam rəqəmsallaşması tezliklə baş verməyəcək. Texnologiyalar bu sahəyə fəal şəkildə daxil edilir, lakin indiyə qədər onlar yalnız müəyyən faizə aiddir. Yaxşı haldır ki, ilk növbədə yeni təcrübə yaranır, qiymətləndirilir və distant təhsil formatı tətbiq edilir. Onlayn platforması yaranır ki, valideynlər və tələbələr ondan istifadə edirlər. Tədqiqatçı pedaqoqların təcrübələrinin nəticələri göstərir ki, 1-9-cu sinif şagirdlərinin çoxlu sayda valideyni hesab edir ki, bu təhsil formasının üstünlükləri mənfi cəhətlərindən daha çoxdur.

Göstərmək lazımdır ki, təhsilin rəqəmsallaşma prosesində müsbət amillərdən biri müəllimlərin valideynlərlə daha çox təmasda olmalarıdır. İndi onlar özləri yeni texnoloji vasitələrlə prosese tam nəzarət edə bilirlər. Sorğulara əsasən, təəssüf ki, bir çox valideynlər buna hazır deyillər. Yenə də məktəblilər arasında özünütəşkilatlanma aşağı səviyyədədir və böyüklərin onlarla məşğul olma-

ğa vaxtı yoxdur. Ümumiyyətlə, rəqəmsal təhsil sistemi ilk növbədə texniki problemlərdən xilas olmalıdır. Bundan əlavə, valideynlərdən hazırlıq tələb olunur. Ailələrdə kompüter savadlılığının səviyyəsi də çox vaxt aşağı olur.

Yeni təhsil formatı köhnəni əvəz etməməlidir, o, yalnız hər hansı səbəbdən ənənəvi təhsil formalarından istifadə edə bilməyənlər üçün əlavə imkanlar yaradır. Bundan əlavə, təcrübənin göstərdiyi kimi, rəqəmsal öyrənmə karantin zamanı, dərslərin keçirilməsinin başqa yolu olmadığı zaman faydalı ola bilər. Eyni zamanda, tədris prosesinin qrafikini saxlamaq, onu qeyri-müəyyən müddətə kəsməmək mümkündür.

Digər əhəmiyyətli problem təhsil müəssisəsinin və müəllimin iş yükünün artması və şagirdin tapşırıqları yerinə yetirməsini obyektiv qiymətləndirmənin çətinliyi ilə bağlıdır. Onların heç də hamısı təkbəşinə verilən bu işlərin öhdəsindən gələ bilmir. Tədris məqsədi ilə onlayn formatda proses düzgün işləyir, qurulur və yaxşı nəticələr verir. Yeni format prosesində ilk növbədə yalnız texniki təchizat və rabitə ilə deyil, həm də məktəblilərin, onların valideynlərinin və pedaqoji heyətin hazırlanması və burada iştirak etmək üçün təlimlərlə bağlı çoxlu sayda uyğunlaşma tədbirləri tələb olunur. Məhz bu zaman uzaq informasiya texnologiyaları ilə öyrənmə istifadəçi olacaq.

Təbii ki, bu təlim formatı bütün ixtisaslar üçün uyğun deyil, ondan yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi üçün istifadə oluna bilər, ona görə də ənənəvi təlim formasını tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Amma humanitar universitetlər və fənlər üçün bu format yüz faiz uyğundur.

Yekun nəticə. Beləliklə, təhsilin rəqəmsal inkişafı zəruridir, çünki bu, hətta karantin şəraitində dərslərin keçirilməsinə imkan verir və üz-üzə dərslərdə fiziki olaraq iştirak edə bilməyən insanlar üçün dərsləri əlçatan edir. Təhsilin rəqəmsal transformasiyasını inkişaf etdirmək üçün infrastrukturunu hazırlamaq və prosesin bütün iştirakçılarının kompüter savadını artırmaq lazımdır. Rəqəmsal keçidin həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi və təcrübəsi qarışıqdır. Onlar müəllimlərdən daha çox çeviklik, tələbələrdən isə özünü təşkil etmək tələb edir. Təhsil müəssisələrində infrastrukturun yaradılması, kadr hazırlığı, texnologiyanın tətbiqi istiqamətində genişmiq-

yaşlı işlər görülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.
2. Жамборов, А.А., Кокурхаева, Р.М., Газдиева, Е.Х. Цифровизация образования как новое требование общества // Журнал прикладных исследований. – 2023. № 4. – с.104-108.
3. Кислякова, Г.А., Шмелева, А.А. Цифровизация образования в современном мире // Новые решения в образовании в эпоху перемен. Материалы III научно-практической студенческой конференции. – Москва, 2022. – с.150-155.
4. Строков, А.А. Цифровизация образования: проблемы и перспективы // Бюллетень Мининского университета. – 2020. – т.8, № 2. – с.3-15.

Мəqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 16.05.2025, son daxilolma – 13.06.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 17-24
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.17-24
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.17-24

UOT: 37.015:316.47

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1005>

Ailədaxili münasibətlərin formalaşmasında xalqın etnik xarakterinin rolu haqqında

Müəllif(lər):

Aytəkin Qəhrəmanova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-poçt: aytekingehramanova@nmi.edu.az

Açar sözlər: Azərbaycan ailəsi, ailədaxili münasibətlər, uşaqların tərbiyəsi, milli-mənəvi dəyərlər, valideyn rolu, səmimiyyət, hörmət, etimad

Annotasiya. Bu məqalədə Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlərin formalaşması, uşaqların tərbiyəsində valideynlərin və ətraf mühitin rolu, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və nəsilən-nəslə ötürülməsi məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə görə, ailə uşaqların əxlaqi, mənəvi, intellektual və emosional inkişafında əsas sosial mühitdir. Valideynlərin övladlara qarşı məsuliyyəti, tələbkər və eyni zamanda səmimi münasibəti onların şəxsiyyətinin formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlər etnik xüsusiyyətlər, böyükklərə və qadınlara hörmət, qarşılıqlı etimad və səmimiyyət prinsipləri əsasında qurulur. Tarixi mənbələr, o cümlədən C.Məmmədquluzadə və digər maarifpərvər ziyalıların əsərləri göstərir ki, ailədə tərbiyə övladlara əməyə hörmət, doğruluq, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq və etika prinsiplərini aşılamaq üçün əsas vasitədir. Məqalədə həmçinin uşaqların tərbiyəsində ananın, atanın və ailənin digər üzvlərinin rolu, eləcə də ailə başçısının nüfuzu və etimad əsasında qurulan münasibətlərin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Müasir dövrdə də ailədaxili münasibətlər ənənəvi adət-ənənələr və milli dəyərlərə əsaslanaraq qurulur. Uşaqların tərbiyəsində əsas prinsip qarşılıqlı hörmət, səmimiyyət, doğru ünsiyyət, əmək və əxlaq tərbiyəsidir. Məktəb, geniş sosial mühit və ictimai təsirlər də uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına yardımçı olur, lakin ailənin rolu hələ də önəmli olaraq qalır.

Nəticədə, Azərbaycan ailəsi yalnız övladların tərbiyəsində deyil, həm də milli kimliyin qorunması, gələcək nəsillərin vətənpərvər, mədəni və mənəvi cəhətdən yetkin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində əsas sosial institut olaraq çıxış edir. Məqalə göstərir ki, ailədaxili münasibətlərin sağlam və səmimi qurulması uşaqların əxlaqi, sosial və emosional inkişafının təmin edilməsində kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Author(s):

Aytekin Gahramanova
Nakhchivan Teachers Institute
PhD on History
E-mail: aytekingehramanova@nmi.edu.az

Key words: Azerbaijani family, inter family relations, child upbringing, national-moral values, parental role, sincerity, respect, trust

The Role of ethnic character of nation in the formation of inter family relations

Abstract. This article deals with the formation of inter family relations in Azerbaijani families, the role of parents and the surrounding environment in child upbringing and the preservation and inter-generational transmission of national-moral values. The study findings indicate that the family is the primary social environment for children's moral, ethical, intellectual and emotional development. Parents' responsibility, demanding and sincere attitude towards their children plays a decisive role in the formation of the child's personality.

In Azerbaijani families, inter family relations are structured based on ethnic characteristics, respect for elders and women, mutual trust and sincerity. Historical sources, including the works of J.Mammadguluzade and other enlightened intellectuals show that family upbringing serves as a key tool to instill respect for labor, honesty, patriotism, attachment to national-moral values and ethical principles in children. The article also emphasizes the roles of a mother, a father, and other family members as well as the influence of the family head in establishing trust-based relationships.

Even nowadays inter family relations are built on traditional customs and national values. The fundamental principles in child upbringing include mutual respect, sincerity, proper communication, labor and moral education. Schools, broader social environment and public also influences to contribute the development of children's personality however the family's role remains crucial.

As a result Azerbaijani family acts not only as the primary institution for raising children but also as a key social institution for preserving national identity and cultivating future generations as patriotic, culturally and morally developed individuals. The research demonstrates that establishing healthy and sincere intra-family relations is critically important for children's moral, social and emotional development.

Автор(ы):

Айтекин Гахраманова
Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по истории
Э-почта: aytekingehramanova@nmi.edu.az

Ключевые слова:

азербайджанская семья, внутрисемейные отношения, воспитание детей, национально-духовные ценности, роль родителей, искренность, уважение, доверие

О роли этнического характера народа в формировании внутрисемейных отношений

Аннотация. В статье исследуются особенности формирования внутрисемейных отношений в азербайджанской семье, роль родителей и социальной среды в воспитании детей, а также вопросы сохранения и передачи национально-духовных ценностей от поколения к поколению. Результаты исследования показывают, что семья является основной социальной средой в нравственном, духовном, интеллектуальном и эмоциональном развитии детей. Ответственное, требовательное и одновременно искреннее отношение родителей к детям имеет решающее значение в формировании их личности.

Внутрисемейные отношения в азербайджанской семье строятся на основе этнических особенностей, уважения к старшим и женщинам, принципов взаимного доверия и искренности. Исторические источники, в том числе произведения Дж.Мамедгулузаде и других просветителей, свидетельствуют о том, что семейное воспитание является основным средством формирования у детей уважения к труду, честности, патриотизма, приверженности национально-духовным ценностям и нормам этики. В статье также подчеркивается роль матери, отца и других членов семьи в воспитании детей, а также значимость авторитета главы семьи и отношений, основанных на доверии.

В современных условиях внутрисемейные отношения продолжают формироваться на основе традиционных обычаев и национальных ценностей. Основными принципами воспитания детей являются взаимное уважение, искренность, культура общения, трудовое и нравственное воспитание. Хотя школа, расширенная социальная среда и общественные воздействия способствуют развитию личности ребенка, роль семьи по-прежнему остается ведущей.

В итоге азербайджанская семья выступает важнейшим социальным институтом не только в воспитании детей, но и в сохранении национальной идентичности, формировании будущих поколений как патриотичных, культурных и духовно зрелых личностей. Статья подтверждает, что здоровые и искренние внутрисемейные отношения имеют критическое значение для обеспечения нравственного, социального и эмоционального развития детей.

Giriş. Müəyyən tarixi dövrlərdə maddi-mənəvi həyat tələbatından doğan, yaşlı nəsilədən gənc nəsle çatdırılan davranış qaydaları və əxlaq normaları ailədə formalaşır və nəsildən-nəsle adlayır. İnsan həyatının ən mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçirir. Bu ünsiyyətlər içərisində başlıca yeri ata-ana, bacı-qardaş, övlad və baba-nənə münasibətləri tutur və ailədaxili münasibətləri təşkil edir [1, 3, 95]. Ailədaxili münasibətlər isə xalqın etnik xarakteri ilə səciyyələnir, çünki hər bir etnik qrupun özünəməxsus adət-ənənələri, dəyərləri və sosial davranış qaydaları var. Ailədaxili münasibətlər ailə üzvlərinin bir-biri ilə necə ünsiyyət qurduğunu, uşaqların tərbiyəsini və s. müəyyən edir.

Azərbaycan ailəsində ailə üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlər, ata və ananın, atanın uşaqlarla, ananın uşaqlarla, bacının qardaşlarla münasibətləri şəraitində həll olunur. Ailədaxili münasibətlər içərisində ən aktual olanı valideynlər arasındakı psixoloji mühitdir. Ailədə valideynlər arasındakı münasibətlər uşaqların tərbiyəsində əsas rol oynayır. Ailədaxili münasibətlər içərisində kiçiklərin böyüklərə, uşaqların valideynlərə və əksinə, ailədə qadınlara, qocalara hörmət, ata-ananın yanında uşaqlara münasibət maraq doğurur. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, ailə uşaqları tərbiyə edir, gələcək vətəndaşa, yetişməkdə olan şəxsiyyətə hərtərəfli təsir edir. Ailə daxilində formalaşan münasibətlərdə, həmçinin xalqın etnik simasını, etnik xarakterini səciyyələndirən xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Ailədaxili münasibətlərdə “ailə başçısı” anlayışı xüsusi yer tutur. Ailə başçısı - “ağsaqqal”, “böyük ata”, “böyük ana” termini hələ patriarxal ailənin mövcud olduğu şəraitdə yaransa da, öz əhəmiyyətini müasir dövrdə də itirməmişdir [3, s.107].

Azərbaycanda ailədaxili münasibətlərdə böyüyə hörmət öndə durur. Azərbaycan ailəsində isə ata böyük hörmət sahibidir, ailə məsələlərinin həlledicisidir. Ata evə daxil olanda hörmət əlaməti olaraq qalxıb onu salamlayar və onun hər bir buyuruğunu yerinə yetirərdilər. Ata evdə olanda hörmət əlaməti olaraq evin qız-gəlini hündürdən danışmaz, öz hərəkətlərinə fikir verər və özlərindən böyüklərdən yaşınardılar.

Ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsin-

də ananın mühüm rolu vardır. Ana təkcə uşaqları dünyaya gətirməklə kifayətlənmir, o, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olub, onların sağlam böyümələrində mühüm rol oynayır. Azərbaycan ailəsində bütün dövrlərdə anaya-qadına böyük qüvvə kimi baxılıb. Hələ vaxtilə anaya-qadına böyük qüvvə kimi baxan xalqımızın böyük mütəfəkkiri, görkəmli maarifçi C.Məmmədquluzadə qadınların kişilərlə bərabər, tam hüquqlu, savadlı olmasını arzulayırdı.

Uşaqların tərbiyə edilməsində ananın-qadının rolunun əvəzedilməz olduğunu söyləyən C.Məmmədquluzadənin ən böyük arzusu qadınların təhsil alması, onların savadlanması idi. Savadlı qadın təkcə uşaqlarının tərbiyəsi üçün deyil, həmçinin cəmiyyət üçün gərəkli idi. Böyük Mirzə Cəlil görkəmli maarifpərvər publisist İsa Sultan Şahtaxtının qızı Leyli xanım Şahtaxtının vaxtsız vəfatı münasibətilə yazdığı məqalə-nekroloqunda deyirdi: “1902-ci ildə Tiflisdə Qız İnstitutunu qurtardıqdan sonra 1904-cü ilin sentyabr ayında Şvetsariyaya və orada dərülfünunun həkimlik şöbəsinə girib. Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarının köməkliyi ilə üç il orada təbabət elmini oxumaqda idi. İki ildən sonra həkimlik dərşini qurtarıb şəhadətnamə alacaq idi və gəlib vətəninə biçarə müsəlman övrətlərinin min-min dərdlərinə şəfa verəcək idi. Əfsus! Qismət olmadı.” [14, s.175-176]. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ o, dövrdə valideynin öz qızını vətəndən uzağa, özgə bir məmləkətə göndərib təhsilini davam etdirməsinin qayğısına qalması həmin ailənin ailədaxili münasibətlərinin qarşılıqlı etimad, səmimiyyət üzərində qurulduğunu göstərir. Kiçik bir məqalədə böyük sənətkar Azərbaycan qadınının təhsil dalınca Avropaya getdiyini, orada təhsil alaraq Vətəninə dönüb xalqına xidmət etmək istədiyini, lakin amansız ölümün buna macal vermədiyini açıqlayırdı.

C.Məmmədquluzadənin “Arvad məsələsi” məqasəsində yalnız Azərbaycanın deyil, dünya qadınlarının taleyi haqqında narahat olduğunu və ayrı-ayrı ölkələrin, onların dinlərinin qadına münasibətini şərh edir. Müəllif qadın hüququ məsələsinə toxunub, dinlərin qadına olan münasibətlərini açıqlayır, həmçinin Avropa və Amerika qadınlarının öz hüquqları uğrunda mübarizəyə nə vaxt başladıklarını və bu mübarizənin nə ilə nəticələndiyi haqda məlumat verir. C.Məmməd-

quluzadə məqalədə məşhur ingilis yazıçısı Con Stüart Millin ingilis parlamentində söylədiyi nitqindən bəhs edərək, ilk dəfə olaraq qadınların siyasi ixtiyarlarının bərabərlik məsələsinə toxunulduğunu və bu məsələnin dəfələrlə ingilis parlamentində müzakirəyə qoyulduğunu, lakin lazımcınca həll olunmadığını qeyd edir.

Hindistanda, yunan və rumlarda qadına münasibətdən bəhs edən müəllif bu ölkələrdə qadına həqarətlə baxıldığını yazır. Müəllif məqalədə rum və fransızların qadına münasibətlərindən danışarkən yazır: “Rəvayətdir ki, keçmişdə Fransa senatı belə bir qərarname yazmış: “Vəhşi insanlara da yarasan iş deyil, nəinki sizə ki, arvadlar öz iynə-saplarını qoyub və gəlib kişilərə qoşulub siyasi işlərə müdaxilə etsinlər, çox və çox eyib ola” [14, s. s.199]. Fransa senatının dediyi bu sözlərdən çox-çox əvvəl dövlət idarəetmə qabiliyyətinə malik olan qəhrəman qadınlarımız-Tomrislər, Sara xatunlar, Nüşabələr var idi.

Yazılı mənbələrə söykənərək deyə bilərik ki, Azərbaycanda qadına münasibət tarixin bütün dövrlərində təqdirəlayiq olub. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ailədaxili münasibətlərdə qadına dərin hörmət bəslənilməsinin və bütün məsələlərin həllində onlarla məsləhətləşmənin şahidi oluruq. Qazan xan öz qadınına belə müraciət edir:

Bəri gəlgi, başımın baxtı, evim taxtı!
Evdən çıxıb yürüyəndə sərvə boyulum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Güz almasına bənzər al yanaqlım,
Qadınım, dirəyim, döləyim [10, s.11].

Yüksək əxlaq sahibi olan oğuz igidləri qadına hörmətlə yanaşırdılar. Ailə üzvləri arasında münasibətdə səmimiyyət əsas rol oynayırdı. Oğuzlarda ananın haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır. Qadınlar isə bütün dövrlərdə kişilərdən yaşınar, yəni utanar və gizlənərdilər.

Dinlərin qadına münasibətinə gəldikdə isə, zəngin mədəni dəyərləri, yüksək əxlaqiliyi ilə fərqlənən İslam dini qadınlardan ismət və ıffət, kişidən namus və qeyrət, hər iki valideyndən isə nümunəvi əxlaq tələb edir. Başqa dinlərdən fərqli olaraq İslam dini tam yeni bir dindir, o, ictimai qanunları təhlil etmiş, qadın və kişilərin tam bərabər hüquqlu olduğunu elan etmişdir. İslam dinində qadınlara hörmət, fəxri münasibətlər formalaşmışdır. “Gender və ekologiya” kitabında

belə bir fakt diqqəti cəlb edir. Alman tədqiqatçısı Murad Vilfrid Hofmann “Almaniyalı müsəlmanın gündəliyindən” kitabında yazır: “Müsəlman qadınlar, şəriətin buyurduğu kimi, 1400 il ərzində elə hüquqlardan istifadə edəblər ki, onların Avropadakı bacıları bunları yalnız XX əsrdə böyük çətinliklə əldə edə bildilər” [2, s.28,47].

Göründüyü kimi, İslam dini bəşər tarixi ərzində cəmiyyətə misli olmayan dəyişikliklər gətirdi. İslam dininə qədərki dövrdə həmin ölkələrdə qadınlar bütün hüquqlardan məhrum idi. İslam dini qəbul edildikdən sonra bu din qadını həm hüquqi, həm də əxlaqi cəhətdən müdafiə etdi. İslam dini onlara mülkiyyət hüququ, öz əmlakına yiyələnmək hüququ qazandırdı. Qadınlar istər evləndə, itərsə də boşananda səs hüququna, varidat əmlak hüququna malik oldu.

Uşaqların tərbiyəsində ailədaxili münasibətləri araşdırarkən valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibət məsələsi də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ailəsində ata ailənin başçısı və qayğıkeşi hesab olunur. Atanın ailədə nüfuzu isə onun şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanır.

Əgər ailə münasibətləri səmimiyyət əsasında qurularsa, valideynlərlə uşaqlar, ata-ana arasında daha çox hörmət olar. Bəzən uşağa qarşı rəhmətlik göstərmək, kor-koranə məhəbbət etmək və onun yersiz tələblərinə əməl etmək, uşaqların xudpəsənd və ləyaqətsiz böyümələrinə səbəb olur. Tarifsiz, əl dəyməmiş mədəni dəyərimiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzların ailə daxilində ata-ana və övlad münasibətlərinin səmimiyyət üzərində qurulması təsvir olunur. Ailədaxili münasibətlərdə səmimiyyət, böyüyə və qadına ehtiram böyük rol oynayır. Ata oğlunun mətin xarakterli bir şəxsiyyət kimi böyüməsini və layiqli bir övlad kimi yetişməsinə istəyir: “O zamanlar oğul ata sözünü iki eləməzdi. İki eləməydi, o cür oğulu qəbul etməzdilər” [10, 3, s.71].

Azərbaycanda ailədaxili münasibətlər içərisində valideynlərlə uşaqlar arasında səmimiyyət, uşaqlara inam əsas götürülür. Ailədə valideynlərə hörmət, onlara yalan danışmamaq hisslərini valideyn övladına aşılmalıdır. Əlbəttə, uşağa qarşı təkrar olunan məzəmmət, səhvlərin tez-tez nəzərə çarpdırılması və s. onların ləyaqətini və hissiyyatını tapdalayır.

Bu bir həqiqətdir ki, tarixin bütün dönm-

lərində ailənin mühüm funksiyasını uşaqların tərbiyəsi təşkil etmişdir. Dünya xalqlarının uşaq tərbiyəsi haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışları, adət və ənənələri vardır. Deməli, ailədə uşaqları tərbiyə edərkən heç bir yazılı məlumatdan, kiminsə irəli sürdüyü müəyyən üsul və digər vasitələrdən istifadə edilməmişdir. Ailədə uşaqların tərbiyəsini əsas etibarilə adət-ənənələr vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Ailə tərbiyəsində bərqərar olmuş adət-ənənələr təkcə böyükrlə kiçiklər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmirdi. Onlar yaş xüsusiyyətləri ilə yanaşı, cinsi fərqlərə xüsusi diqqət yetirir, oğlanlarla qızların tərbiyəsində bu amilin mühüm rol oynadığını göstərirdilər.

Nəsillərdən keçib gəlmiş, etnosun xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməklə tam sintez olunmuş xalq tərbiyə prinsipində yığcamlıq, konkretlik daha çox nəzərə çarpır. Ənənəvi tərbiyə məsələsində əsas üç prinsip-övladlarının təlimi, əxlaq və əmək tərbiyəsi valideynlərin diqqət mərkəzində durur [3, s.132].

Ailə quruculuğunda isə ən böyük hadisə övlad törənişidir. Övlad ailədə ata və ana subyektlərinin bir-birinə bağlanmasına səbəb olur, ailənin dairəsini genişləndirir, həm də onu möhkəmləndirir. Övlad ailəni cəmiyyətə bağlayan ən zəruri bağlardan biridir. Ailənin başlıca xüsusiyyətlərindən biri nəsil artırmaqdan ibarətdirsə, tərbiyədə əsas məqsəd isə dövrün tələbləri səviyyəsində insan formalaşdırmaqdır. Ailədaxili həyat tərzini uşağın mənəviyyatına, onun xarakterinin formalaşmasına böyük təsir göstərir [18, s.222].

Tədqiqat obyektimiz yazılı mənbələr olduğu üçün böyük maarifpərvər C.Məmmədquluzadənin əsərlərini təhlil etdikdə müşahidə edirik ki, ustad yazıçı tərbiyədə ən başlıca amil olaraq ailə tərbiyəsini dəyərləndirmişdir. Müəllif uşaqların tərbiyəsi haqqında "Uşaqlarımız" felyetonunda yazırdı: "...Özgə işlərdə də səliqəsiz olmağımız ötüşsə, burada ötüşməyəcək, ondan ötrü ki, bizim bu gödək ömrümüzdə bizə tək bircə dəfə uşağa tərbiyə vermək qismət olacaq, bu işi də labüd biz gərək öyrənək-öyrənməsək böyük insafsızlıq eləmiş olacağıq" [13, s.102].

Göründüyü kimi, yazıçı uşaqlara tərbiyə verərkən valideynlərin məsuliyyətli və özlərinə qarşı tələbkər olmalarını tövsiyə edirdi. İnsan anadan pis və ya gözəl əxlaqi sifətlərlə doğul-

mur. İnsanın gözəl sifətləri və ya mənfi əxlaqi xüsusiyyətləri yalnız tərbiyə sayəsində qazanılır. İnsan tərbiyəni əsas etibarilə uşaqlıq və gənclik dövrlərində alır. C.Məmmədquluzadə kimi bir çox maarifçi sənətkarlar da tərbiyənin əsasının ailədə qoyulduğunu qeyd edirlər.

Görkəmli maarif xadimi F. Köçərli tərbiyə amillərindən ailə tərbiyəsini misal gətirərək yazırdı: "...Ailədə, ailə arasında uşaq öz bilik və vəsaili-mənəviyyəsinin əsasını alır. Burada onun qəlbinə bəyənilmiş xasiyyətlərin, yaxud qəbahətlərin toxumları saçılır, ailədə hökmfərma yavaş-yavaş onun qəlbində yer tutur...Uşaq öz ailəsində sədaqət, zəhməti sevmək, yaxud adamlara məhəbbət, itaət və ifayə- vəzifə görür özündə bu xüsusiyyətləri əks etdirir" [9, s.11-12].

Böyük maarifpərvər C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı" əsərində Zəhrabəyim ana övladlarının tərbiyəsində onların Vətənə, anaya, öz xalqına məhəbbət ruhunda, bir sözlə, milli zəmin əsasında böyümələrini istəyir. Lakin ananın oğulları Vətənlərindən illərcə ayrı düşmüş, öz etnik xüsusiyyətlərini tamamilə yaddan çıxarmış, milli psixologiyalarından uzaqlaşmış gənclər idi. Ailədə təkcə Gülbahar öz ana dilində təhsil almış, dilini, milli adət-ənənəsini sevən bir azərbaycanlı qızı kimi təsvir olunmuşdur. "Anamın kitabı" böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olub, milli-mənəvi özünüdərk, vətənçilik, milli birlik və müstəqillik dərslidir [15, s.22].

Müəllif "Saqqallı uşaq" hekayəsində uşaqların tərbiyəsində, əsasən, uşaqların düzgün danışmasını, valideynin özünə qarşı məsuliyyətli olmasını qeyd edir. Hekayədə təsvir olunur ki, ata hər gün qapı-bacanın yazıldığını görür və düşünür ki, bunu uşaqlar edib. Uşaqlarının andaman etməklərinə baxmayaraq, ata onlara inanmır. Övladlarının səmimi etiraflarına inanmayan atanı narahat edən tərbiyə məsələsi idi. "...Aya görək mən uşaqlarıma verdim tərbiyənin hansı bir tərəfi yanlış yola düşüb, aya, görək mən kimi bir qoca mürəbbinin səhvi harada olub və bundan sonra uşaqlarımın barəsində bəslədiyim rəftarın hansı tərəfinə təgyir verməliyəm" [11, s.265].

İlk növbədə, yazıçı valideynin övladına qarşı olan inamsızlığını açıqlayır, sonra isə atanın bir valideyn kimi öz üzərində məsulliyət hiss edərək verdiyi tərbiyənin harasında səhv etdiyini və bu səhvi necə düzəldəcəyini fikirləşir. Gö-

ründüyü kimi, yazıçı tərbiyədə əsas məsuliyyəti valideynin daşdığını bildirir və valideynin özünə qarşı tələbkar olmasını tövsiyə edir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenkonun fikrincə, tərbiyənin birinci əsas üsulu valideynin özünə qarşı tələbkar olması, öz evində bir valideyn kimi hərəkət etməsi, hər bir addımını valideyn kimi nəzarət altına almasıdır [16, s.281].

Ailədə uşaqların tərbiyəsində öyüd-nəsihət başlıca rol oynayır. Görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzulinin “Rindü Zahid” əsərində tərbiyə ilə bağlı dəyərli nəsihətlər var. Füzuli tərbiyə işində atanın roluna xüsusi yer verir və valideynlərin uşaqlara sənət öyrətməsini diqqətdən qaçırmır. Şair həmçinin bu fikirdədir ki, uşaqların tərbiyə prosesində yalan danışmağa və yalançıların uşaqların yanında tərif edilməsinə yol verilməməlidir. Ölməz şair uşaqların tərbiyəsində əməyə yüksək qiymət verir və mal-dövlət hərisliyindən uzaqlaşmağa çağırır [17, s.216].

Hələ vaxtilə C.Məmmədquluzadə ailə və cəmiyyətdə hökm sürən ağalığ-tabelik münasibətlərinin gənclərin əxlaqına ciddi mənfi təsir göstərdiyini, onlarda zülmkarlıq, qorxaqlıq, mütillik, ədavətlik, kinlilik aşılaraq döndüyünü qeyd edirdi. Ailədə ailə başçısının özünü ağa kimi aparmasına, məktəbdə isə müəllimin əxlaq tərbiyəsini həyata keçirməsi zamanı kömək üsulundan istifadəsinə qarşı kəskin etiraz edirdi.

M.T.Sidqinin fikrincə, valideynlərin bir-birinə olan münasibətləri uşaqların tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. M.T.Sidqi yazırdı: “Uşağın əvvəlinci müəllimi bitəbi onun valideynləridir” [6, s.16].

Etnoqrafik mənbələrdən aydın olur ki, “... Oğuz elində və yəqin ki, bütöv türk coğrafiyasında insan uşaqlıqdan qocalana qədər, beşikdən gər evinə icimai himayədir. Yüksək sivilizasiyalı ölkənin aristokrat ailələrində olduğu kimi, qədim Oğuz ailəsində də körpə doğulan kimi dayəyə tapşırılır. Dayə uşağın gigiyenik qidalanmasının, gigiyenik bəslənməsinin təminatçısı olduğu kimi, həm də təcridən əqli tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. Yetkinlik çağına çatan Oğuz övladlarının davranışından, cəmiyyətdəki yerindən aydın olur ki, Oğuz ailəsində uşağın fiziki, əqli və estetik tərbiyəsi vəhdətdə aparılır” [5, s.16].

Müqayisəli araşdırmalar onu deməyə imkan verir ki, qədim yazılı abidələrimizdən olan

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında uşaqların hərtərəfli inkişaf edib, tərbiyələndirilməsi müasir sivil ölkələrlə eynilik təşkil edir. “Dədə-Qorqud” dastanından aydın olur ki, Oğuz elində dünyaya gələn körpəni öz soyundan olan mürəbbilər milli mentalitet əsasında tərbiyə edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə XIX əsrdə də varlı ailələrdə uşaqların tərbiyəsi mürəbbilərə tapşırılırdı. Öz millətindən olan bu tərbiyəçilər uşaqlara ana yurda, doğma təbiətə, ana dilinə sevgi tərbiyə etmişlər [5, s.476].

Müasir dövrümüzdə də ailədaxili münasibətlər adət-ənənəmizə əsaslanaraq səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət, etimad əsası üzərində qurulur.

Əxlaq tərbiyəsi ilə yanaşı, ənənəvi tərbiyənin əsas üsullarından biri də əmək tərbiyəsidir. Azərbaycan ailəsində uşaqların əmək tərbiyəsinə kiçik yaşlarından başlayırdılar. Hələ 3-5 yaşda uşaqları kiçik işlər görməyə sövq edir, müəyyən şeyləri aparıb-gətirməyi öyrədirdilər. Həmin dövrdən etibarən uşaqlara çox ciddi yanaşır, onlara müxtəlif vərdisləri aşılayırlar. Oğlan və qız uşaqları bir az böyüyəndən sonra, yəni 6-7 yaşından etibarən onlara fərqli yanaşırlar. Ailədə uşaqlara düzgün danışmaq, süfrə arxasında oturmaq, oyunlarda iştirak etmək, sərbəst soyunub-geymək, səliqəli olmaq və s. davranış və nəzakət qaydalarını öyrədirdilər.

Doğrudur, uşaqların tərbiyəsində əsas rol valideynlər oynayır, lakin ətraf mühitin də onların tərbiyəsinə böyük təsiri vardır. Uşaqların düzgün tərbiyə olunmasında ailə ilə yanaşı, məktəbin də rolu böyükdür. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Azərbaycanda məktəbin və mədrəsənin yaranması və genişlənməsi maarifçilik hərəkatı ilə bağlıdır. Azərbaycanda maarifçilik XIX əsrin hadisəsi kimi meydana çıxmışdır” [7, s.117].

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində çar Rusiyanın tabeliyində olan Azərbaycanda güclü ruslaşdırma siyasəti yeridildiyindən məktəblərin əksəriyyəti rus dilli idi. Bəzi valideynlər öz uşaqlarını məktəbə qoymazdan əvvəl aparıb rus evlərində tərbiyələndirirdilər. Bu cür halları müşahidə edən Mirzə Cəlil xalqımızın öz dilindən, öz milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdığını görür və əsərlərində həyəcan təbili çalırdı. C.Məmmədquluzadə “Xanımlar” felyetonunda yazır: “Əgər bir az diqqət ilə hesab eləsək ki, əgər statistik qanunu ilə qabağımıza şotka qoyub

və əlimizə qələm götürüb yazaq, baxıb görərik ki, Qafqazda müsəlman cavanlarının hamısının tərbiyəsi rus evindən başlanır...Xanlarımız, bəylərimiz, dövlətli və ya kasıblarımız haman gün ki, istəyirlər uşaqlarını hökumət məktəblərinə qoysunlar, qabaqca aparıb bir rus evinə verirlər...Rus Qafqazı alandan indiyədək mötəbər xanlarımızın uşaqları beş-altı yaşından başlamış veriləblər rus külfətlərinə... Tiflisdə rus evlərində qalan müsəlman uşaqlarının sayı yüzdən artıqdır...Müsəlman uşaqlarını evində saxlayan rusların çoxu qulluqçulardır, vəssalam. Yoxsa bunların tərbiyə işindən heç xəbərdarlıqları yoxdur..." [12, s.345-346].

C.Məmmədquluzadə uşaqların rus evlərində tərbiyə olunmasından narahat idi, çünki rus evlərində uşaqlar yalnız rus yaşam tərzini, rusların içkili məclislərini, xanımların ağalar ilə nəzakət, çəm-xəm və qaş-göz süzdürmələrini görürdülər. Bu ailələr uşaqları xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum edirdi.

Rusların həyata keçirdikləri bu siyasət xalqı soykökündən uzaqlaşdırıb, etnosun milli-mənəvi dəyərlərini məhv etməyə istiqamətlənmişdi. Bu cür tərbiyə üsulunun ağır nəticələrini isə biz uzun müddət unuda bilmədik. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində az qala bütün xalqı ruslaşdıran rus imperiyası dağıldıqdan, xalqımız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Ulu öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdıb, azərbaycançılıq ideyalarına sahib olmağımızda böyük xidmətləri oldu. Sovet ideologiyasının sərt rejimi dövründə Heydər Əliyev xalqımızın mənəvi dəyərlərinin ərilib itməməsi üçün əlindən gələni etdi. Elə bu səbəbdəndir ki, sovet ideologiyası Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini şüurlardan silə bilmədi. İndi hər bir azərbaycanlı öz övladını sırf azərbaycançılıq ideyaları əsasında, milli zəmində tərbiyə edir.

Ənənəvi tərbiyə məsələsinin əsas tərkib hissəsi olan təhsil C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xüsusi yer tutur. "Bir gürcüyə cavab", "Çətin məsələyə cavab", "Keçən günlər" və s. felyetonlarında ədib tərbiyə ilə təhsilin inkişafını vəhdətdə görür, onları bir-birindən ayırır.

Ailə tərbiyəsini əsas götürən müəllif yeni nəsilə tərbiyəli və hərtərəfli formalaşdırmağın çarəsini balaca qızların tərbiyəsi və oxumaqların-

da görürdü.

C.Məmmədquluzadə "Uşaqlarımız" felyetonunda yazır: "Bizim içərimizdə qədim vaxtlardan adət belə olub ki, uşaqlarımızı böyük adamlarımızın məclisindən uzaq tutmuşuq" [13, s.100]. Elə indi də ailədə uşaqlara aid olmayan söhbətlər olanda, onlar başqa otağa keçir və valideynlərin söhbətlərində uşaqların iştirakı məsləhət olunmur. Digər tərəfdən, müəllif qeyd edir ki, "uşaqlar kişilərin yanından uzaq düşüb vaxtlarını ya arvadların məclisində, ya da küçə-bacada keçirməyə məcbur olurlar" [13, s.100]. Həqiqətən, uşaqların valideynlərindən kənarlaşdırılması həm onların tərbiyəsinə, həm də davranış qaydalarına təsir göstərir. Müəllif valideynlərə tövsiyə edirdi ki, uşaqları məktəbə qoymaqla valideyn öz borcunun başa çatdığını və bununla da işinin bitdiyini düşünməsin. Yazıçı yazır: "Elmi ələ gətirmək ilə tərbiyə işi gərək tuş gedələr, hələ bəlkə tərbiyə məsələlərini elm təhsilindən yuxarı tutmaq lazımdır" [1, s.101]. Valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi emosional əsaslar daşıyır. Uşaq daima valideyn nəzarətini öz üzərində hiss etməlidir. Müəllif həmin felyetonunda yazır: "Çox atalar uşaqları oxutduqları məktəbin yolunu və harada olmağını tanıyırlar, çünki arxayındırlar ki, övladları orada dərslərini oxumaqdadırlar" [13, s.100]. Görkəmli mütəfəkkirin ailə ilə məktəbin həmişə qarşılıqlı əlaqədə olması haqqında fikri indi də öz aktuallığını saxlayır.

Uşaqların tərbiyəsində ən başlıca yeri "ailə-məktəb" problemi tutur [4, s.486]. 2003-cü ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Respublika Milli Valideyn-Müəllim Assosiasiyası təsis edildi. Bu qurumun qarşısında duran əsas məqsəd valideynlərin, ictimaiyyətin məktəbin həyatında rolunu artırmaq, mövcud "valideyn-məktəb", "valideyn-müəllim" münasibətlərinin yeni yanaşma əsasında qurulması, valideynlərin məktəbin fəaliyyətində, idarə olunmasında geniş iştirakının təmin edilməsi ilə bağlıdır [8, s.39]

Material və metodlar. Tədqiqatın obyekti olaraq, Azərbaycan ailədaxili münasibətləri və bu münasibətlərdə xalqın etnik xarakterini əks etdirən davranış normaları seçilmişdir. Material kimi əsasən yazılı mənbələrdən, xüsusilə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və maarifçi düşüncülərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Bu çərçivədə

C.Məmmədquluzadənin felyetonları, hekayələri və publisistik məqalələri, F.Köçərlinin pedaqoji yazıları, M.Füzulinin əsərləri, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və digər etnoqrafik mənbələr təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə, tarixi faktlar və etnoqrafik məlumatlar, həmçinin yazılı sənədlər vasitəsilə ailədaxili münasibətlərdə qadın və uşaq tərbiyəsinin rolu araşdırılmışdır.

Metodoloji olaraq işdə tarixi-tənqidi təhlil, müqayisəli araşdırma, mətnlərin interpretasiyası və məzmun təhlili üsullarından istifadə edilmişdir. Tarixi-tənqidi təhlil vasitəsilə müxtəlif dövrlərə aid mənbələrdəki məlumatların etibarlılığı və konteksti müəyyən edilmişdir. Müqayisəli araşdırma metodu ilə qədim və müasir dövrlərdə Azərbaycan ailəsindəki etnik xüsusiyyətlər və ailədaxili münasibətlərin ümumi xüsusiyyətləri müqayisə olunmuşdur. Mətnlərin interpretasiyası və məzmun təhlili isə klassik və modern yazılı mənbələrdə əks olunan ailə dəyərlərinin, tərbiyə prinsiplərinin və sosial münasibətlərin sistemli şəkildə araşdırılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqat, həmçinin tarixi-etnoqrafik yanaşma prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşma Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin və ailədaxili münasibətlərdə etnik xarakterin formalaşmasını konkret nümunələr üzərində göstərir. Araşdırmada, həmçinin övlad-tərbiyəsi, valideynlər arasındakı münasibətlər, qadın və ata-rollarının tarixi aspektləri və etnik xüsusiyyətlərin ailədaxili davranışlara təsiri xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Beləliklə, işin material bazası yazılı mənbələr, metodoloji çərçivəsi isə tarixi-tənqidi, müqayisəli və interpretativ təhlil üsulları ilə müəyyən olunmuşdur. Bu yanaşma vasitəsilə Azərbaycan ailədaxili münasibətlərində xalqın etnik xarakterinin formalaşması və təsir mexanizmləri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Nəticə və müzakirə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan ailədaxili münasibətləri xalqın etnik xarakteri və milli-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Yazılı mənbələr və etnoqrafik materiallar əsasında aydın olur ki, ailədə övladların tərbiyəsi, valideynlər və ailə üzvləri arasındakı münasibətlər, qadın-kişi rollarının təşkili həm də tarixi və mədəni kontekstdən təsirlənmişdir. Valideynlərin övladlara qarşı məsuliyyət hissi, uşaqlara hörmət və səmimiyyətlə yanaşma prinsipləri

ailədaxili münasibətlərin formalaşmasında əsas amillər hesab olunur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ailədə qadının rolu hələ qədim dövrlərdən böyük əhəmiyyətə malik olub. Qadın həm övladın tərbiyəsində, həm də ailə daxilində sosial münasibətlərin qorunmasında əsas fiqur kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan, C.Məmmədquluzadənin, F.Köçərlinin və digər maarifçi yazıçıların əsərlərində qadının təhsil alması və ictimai həyatda iştirakının təşviqi milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə də ailədaxili münasibətlərdə ənənəvi dəyərlər və etnik xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Uşaqların tərbiyəsində övladın yaşına uyğun davranış qaydalarının formalaşdırılması, əmək və əxlaq tərbiyəsinin ön plana çıxması, həmçinin ailə üzvləri arasında qarşılıqlı hörmət və etimadın qorunması etnoqrafik nümunələrdə də təsdiqlənir. Bu isə göstərir ki, Azərbaycan ailəsində formalaşan tərbiyə prinsipləri və sosial münasibətlər milli-mənəvi ənənələrin müasir şəraitdə davamlılığını təmin edir.

Müzakirə zamanı aydın olur ki, ailədaxili münasibətlərin səmərəliliyi valideynlərin məsuliyyətli davranışı, uşaqlara düzgün nüsxə göstərməsi və təhsil almış qadınların ailədəki rolunun gücləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Tarixi mənbələr göstərir ki, Rus imperiyası və sovet dövründə milli-mənəvi dəyərlərin pozulması və uşaqların fərqli mədəni mühitdə tərbiyəsi müəyyən mənfi təsirlər yaratmışdır. Lakin müasir dövrdə bu mənfi təsirlər aradan qaldırılmış, Azərbaycan ailəsində etnik xüsusiyyətlər və milli dəyərlər əsasında formalaşmış ailədaxili münasibətlər yenidən gücləndirilmişdir.

Yekun nəticə. Tədqiqat göstərir ki, ailə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərin tərbiyəsi baxımından əsas institut olaraq qalır. Ailə daxilində formalaşan münasibətlər uşağın şəxsiyyətinin, əxlaqi və mədəni inkişafının, eyni zamanda etnik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və ailədaxili münasibətlərin inkişafı Azərbaycan cəmiyyətinin davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Axundov S. Ailədə uşaqların tərbiyəsi /

- S.Axundov, A.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1991. – 129 s.
2. Bayramova, L. Gender və ekologiya / L.Bayramova. – Bakı: Poliqrafiya Mərkəzi, – 2000. – 302 s.
3. Qədirzadə, H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr / H.Q.Qədirzadə. – Bakı: Elm, – 2003. – 368 s.
4. Qasımova, L., Mahmudova, R. Pedagogika / L.Qasımova, R.Mahmudova. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2003, – 535 s.
5. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər, – 2004, – 368 s.
6. Göyüşov, Z. Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq məsələləri / Z.Göyüşov. – Bakı: Azərnəşr, – 1964, – 159 s.
7. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1997, – 680s.
8. Hətəmov, A. Məktəb-valideyn-müəllim əsas-siyalarının işi barədə // Azərbaycan məktəbi jurnalı. – Bakı, – 2007, №5, – s.39-4292.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 114 s.
10. Köçərli, F. Seçilmiş əsərləri / F.Köçərli. – Bakı: Elm, – 1963. – 427s.
11. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, I c. / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 583 s.
12. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, II c. / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 548. – s.130, – s.345-346.
13. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, III c. / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 480 s.
14. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: 4 cildə, IV c. / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 576 s.
15. Məmmədov, A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycançılıq / A.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2003. – 184 s.
16. Makarenko, S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri: 2 cildə, I c. / S.Makarenko. – Bakı: Maarif, – 1983. – 384 s.
17. Məhəmməd, F. Əsərləri: 6 cildə, V c. / F.Məhəmməd. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 224 s.
18. Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 276 s.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 22.05.2025, son daxilolma – 07.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.25-28
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.25-28
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.25-28

UOT: 37.018:37.091

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1013>

Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması

Müəllif(lər):

Ruhəngiz Əliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-poçt: ruhangiz.aliyeva@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9466-4822>

Açar sözlər: özünütərbiyə,
stimullaşdırmaq, məktəbli əxlaqı

Annotasiya. Tədqiqatın aktuallığı məktəblilərin özünütərbiyəsi, daxili motivasiyası və əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının müasir pedaqoji yanaşmalarda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsindən irəli gəlir. Məqsəd, şagirdlərin daxili motivasiyasını artırmaq, öz üzərində işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və rəğbətləndirmə, cəza, tənqid və stimullaşdırma metodlarının təsirini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın materialı məktəblilərin davranış nümunələri, valideyn-uşaq qarşılıqlı təsiri və pedaqoji ədəbiyyat olmuş, metod kimi elmi-nəzəri təhlil, müqayisəli-təhlil və pedaqoji müşahidə istifadə edilmişdir.

Nəticələr göstərir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti dərk etdikdə daxili motivasiya və öhdəlik hissi inkişaf edir. Rəğbətləndirmə müsbət davranışı gücləndirir, cəza pis vərdişlərin qarşısını alır, tənqid isə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün vasitə olur. Yarış və stimullaşdırma şagirdin sosial və əxlaqi keyfiyyətlərini möhkəmləndirir.

Nəticə etibarilə, şagirdlərin özünütərbiyəsi yalnız fərdi yanaşma və balanslı metodlarla mümkündür. Rəğbətləndirmə, cəza, tənqid və stimullaşdırmanın məqsədyönlü istifadəsi onların daxili motivasiyasını artırır, məsuliyyət və intizam hissinə möhkəmləndirir, sosial və əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına töhfə verir.

Author(s):

Ruhangiz Aliyeva

Nakhchivan Teachers Institute

PhD on pedagogy

E-mail: ruhangiz.aliyeva@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9466-4822>

Key words: self-education, motivation, school ethics, pupil, upper grades

Stimulating self-education activities of upper-grade pupils

Abstract. The actuality of the study is of great importance in self-education, inner motivation and the formation of moral qualities on pupils within modern pedagogical approaches. The aim is to enhance pupils' inner motivation, develop their self-regulation skills and examine the effects of praising, punishment, criticism and stimulation methods.

The study materials included pupils' behavioral patterns, parent-child interactions and pedagogical literature. As a method scientific-theoretical analysis, comparative analysis and pedagogical observation were used.

The results show that, inner motivation and sense of responsibility develop only when they recognize the contradiction between their personal qualities and their own standards. Praising reinforce positive behavior, punishment prevents bad habits and criticism serves as a tool to liquidate deficiencies. Competitions and stimulation strengthen students' social and moral qualities.

In conclusion, self-education of pupils is possible only through individualized approach and balanced methods. The purposeful application of praising, punishment, criticism and stimulation increases intrinsic motivation, strengthens a sense of responsibility, discipline and contributes to the development of pupils' social and moral qualities.

Автор(ы):

Рухангиз Алиева

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по педагогике,
доцент

Э-почта: ruhangiz.aliyeva@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9466-4822>

Ключевые слова:

самовоспитание, стимулирование,
нравственность школьника,
старшие классы

Стимулирование деятельности самовоспитания учащихся старших классов

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена особой значимостью формирования самовоспитания, внутренней мотивации и нравственных качеств школьников в современных педагогических подходах. Целью исследования является повышение внутренней мотивации учащихся, развитие навыков работы над собой, а также анализ воздействия методов поощрения, наказания, критики и стимулирования.

Материалом исследования послужили поведенческие модели школьников, взаимодействие родителей и детей, а также педагогическая литература. В качестве методов использовались теоретический анализ, сравнительный анализ и педагогическое наблюдение.

Результаты показывают, что внутренняя мотивация и чувство ответственности формируются у учащихся тогда, когда они осознают противоречие между собственными требованиями и личными качествами. Поощрение усиливает позитивное поведение, наказание предотвращает формирование негативных привычек, а критика выступает средством устранения недостатков. Соревнование и стимулирование способствуют укреплению социальных и нравственных качеств учащихся.

В результате сделан вывод о том, что самовоспитание школьников возможно лишь при индивидуальном подходе и сбалансированном использовании методов поощрения, наказания, критики и стимулирования, что способствует развитию их внутренней мотивации, ответственности и дисциплины, а также социально-нравственных качеств.

Giriş. Məktəbli həvəsləndirilərkən öz üzərində işləməkdən razı qala bilər və müəyyən dərəcədə əldə olunmuş nəticə onu gələcək fəaliyyətdən çəkinməyə sövq edir. Müştəbehlik kimi mənfi keyfiyyətin yaranmaması üçün şagirdi öz üzərində işləməyi davam etdirməyə alışdırmaq lazımdır.

Rəğbətləndirmə təsir ölçüsü kimi şagirdin özünə qiymətindən asılı olaraq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Gücünə, imkanlarına arxayın olmayan uşaqları, adətən layiq olduqlarından artıq həvəsləndirirlər. Bunun da səbəbi odur ki, həmin şagirdlər tərbiyəçinin etimadını itirməmək, özlərini doğrultmaq üçün öz üzərində daha yaxşı çalışmağa başlayırlar. Lakin öz qüvvəsini, imkanlarını həddindən artıq şişirdən uşaqlar üçün isə rəğbətləndirmə məhdudlaşır.

Birinci halda şagirdə müştəbehlik, ikinci halda inamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə yol vermək olmaz. Əks təqdirdə formal rəğbətləndirmə məktəblilərin öz öhdəliklərinə müəllimlər, kollektiv, böyüklər qarşısında "borc" kimi münasibət yarada bilər.

Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyimizə əsas verir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti aydın anladıqdan sonra, onda şəxsiyyətin daxili ziddiyyətləri, insanın öz-özünə münasibətində ziddiyyətlərin formalaşması və öz-özündən narazılıq yaranır ki, bunlar da məktəbli aktiv fəaliyyətə istiqamətləndirir. Bu vaxt şagird uğursuzluğun səbəbini öz çatışmazlıqlarında görür, Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, yaxşı olar ki, məktəblilərə məqsəd və planlarının həyata keçirməyə çalışan çatışmazlıqlar və bunların mənfi nəticələri başa salınsın. Öz qüsurlarının şəxsi mahiyyətini anlamaq, özündən narazılıq şagirdə səhvlərini düzəltmək istəyi yaradır.

Əgər məktəbli öz çatışmazlıqlarının və yaxud səhvlərini başa düşmürsə, onları yalnız tərbiyəçidən eşitməklə kifayətlədirsə və bunları mücərrəd şəkildə təsəvvürünə gətirirsə, bütün bu qüsurlarını özününkü kimi qəbul etmir. Təcrübə göstərir ki, heç də həmişə səhvlərin, çatışmazlıqların sadəcə izahı şagirdə daxili narazılıq yaratmır. Bu biliklər formal olaraq, söz şəklində qalaraq fəaliyyətin mahiyyətinə təsir etmir.

Bu zaman pedaqoji tələbkarlıqdan, ictimai rəydən və ixtilafı, vəziyyətlərdən də müvəffəqiyyət

yətlə istifadə etmək mümkündür.

Daxili ziddiyyətlərinin formalaşmasında, çatışmazlıqların başa düşülməsində və onların aradan qaldırılmasında cəzalandırma da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin cəza müsbət təsirlə yanaşı, mənfi, nəticəyə gətirib çıxara bilər. Bu, cəzanın düzgün verilmədiyi halda baş qaldırır və şagirdlə tərbiyəçi arasında olan yaxşı münasibət pozur, hətta məktəbli digər mənfi hərəkətlərə istiqamətləndirir. Odur ki, cəzalandırma metodunun tətbiqində bəzi cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir: birincisi, cəzalandırma zamanı şəxsiyyətin qüsurları diqqətdən yayınmamalıdır; ikincisi pis hərəkətlərin motivlərinin nədən ibarət olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Çünki ola bilər ki, şagird yaxşı bir hərəkət etmək istərkən, səhvə yol vermişdir.

Əgər hərəkət şəxsiyyətin çatışmazlığından, onun pis vərdislərindən, adətlərindən irəli gəlsə, onda cəza səmərəli təsir vasitəsi ola bilər.

Prof. M.Ə.Muradxanov "Məktəblilərin iradə tərbiyəsinin prinsip və üsulları" [1, s.31] əsərində qeyd edir: "Uşaq əxlaqi hərəkət edərkən onu tərifiylər. O bundan həzz alır. Bu zaman təriflənməklə yaxşı hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq həmin həzz hissini bir də yaşamaq üçün yenə əxlaqi hərəkət edir. Eləcə də pis hərəkət cəza ilə nəticələnir. Uşaq isə cəzadan kədərlənir, iztirab çəkir. Bu iztirab hissi ilə, pis hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq bir daha həmin iztirab hissini yaşamamaq üçün o hərəkətdən daşınır. Yaxşı hərəkət üçün rəğbətləndirmə və pis hərəkət üçün cəzalandırmanın əxlaqa təsirinin mexanizmi belədir."

Tənqid, nəinki tərbiyədə, həmçinin özünü-tərbiyədə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tənqid şagirdə öz çatışmazlıqlarını başa düşməkdə və onları aradan qaldırmaqda kömək edir. Şəxsiyyətin xarakterindən, şəraitdən və hərəkətdən asılı olaraq, tənqid yumşaq, yaxud da kəskin ola bilər. Hər iki halda o, nikbin səciyyə daşımalıdır. Valideyn uşağı tənqid etməklə yanaşı, həm də səhvlərin yeniyetmənin öz gücü ilə aradan götürülməsi imkanları haqqında da məsləhətlər verməlidir. Bu vaxt uşağı öz gücünə inandırmaq əsas şərtidir. Bunsuz özünü-tərbiyə mümkün deyildir. Bəs tənqidi necə etmək lazımdır ki, o, işin müsbət həllinə kömək göstərsin.

I. Sakit izahlı tənqid-valideynin mülayim

şəkildə uşağa çatışmazlıqları, səhvləri və onların gələcəkdə pis nəticələri barədə məlumat verməsidir.

II. Həyəcanlı tənqid valideynin uşağın pis, səhv hərəkətlərinə öz etirazını və narazılığını bildirməsidir.

III. Uşağa hər hansı bir çatışmazlığın aradan götürülməsi üçün məsləhətlərin verilməsi.

IV. Valideyn müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsini uşağdan xahiş edir.

Tənqid birbaşa eşitdirmə və eyham yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Özünütərbiyə işinin proqramının və məqsədinin müəyyənləşdirməsində gənclərə kömək göstərmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məqsəd və proqram şəxsin xarakterinin elə xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək etməlidir ki, onlar uşağa ailədə, kollektivdə, məktəbdə və dərs prosesində normal həyat şəraiti yaratmaq tələblərinə cavab versin. Proqrama mənfi keyfiyyətlərin, vərdişlərin və meyllərin aradan götürülməsi də daxil ola bilər. Proqram hazırlanarkən, böyük məktəbyaşlı uşağın imkanları nəzərə alınmalı, real və yerinə yetirilməsi mümkün olmalıdır. Hər hansı bir fəaliyyət kimi şagirdin özünütərbiyəsi də maddi və mənəvi stimullaşdırma (mənəvi stimulyator) tələb edir.

Bu, yuxarı sinif şagirdinin arzusunda olduğu bir əşyanın alınması ona verilməsi kimi, həyata keçirilə bilər. Lakin mükafatlanmanın pul və yaxud həddindən artıq qiymətli əşya şəklində olması məsləhət görülmür.

Valideyn övladının mütaliəsini nəzarət altında saxlamalıdır. Bəzi ata-analar belə fikirləşirlər ki, əgər oxuyursa, demək yaxşıdır, nə oxuduğu isə vacib deyil. Halbuki kitab şagirdin yaşına uyğun və yüksək səviyyədə olmalıdır. Mütaliə obyektini ideyaca zərərli olmamalıdır. Bədii əsərlər çatışmayan cəhətlərin aradan götürülməsi işinə kömək göstərməlidir. Məsələn, uşaq heyvanlara və quşlara pis münasibət bəsləyirsə, heyvanlar və quşlar aləmindən bəhs edən hekayələr məsləhət görmək vacibdir. Yetişən insanın daxili mənəvi aləmi də nəzərdən qaçmamalı, daim nəzarət altında olmalıdır. Valideyn bilməlidir ki, uşaq nə istəyir, nə arzulayır, nəyi məqbul sayır, özü-özünə, xarici görkəminə və qüvvəsinə necə münasibət bəsləyir, imkanlarını necə qiymətləndirir?

Uşaqların tərbiyəsi üçün onların yaş dövrünə uyğun olan səciyyəvi cəhətləri bilməklə yanaşı, onların fərdi, özünəməxsus xüsusiyyətlərindən də xəbərdar olmaq lazımdır. Yalnız bu

halda valideyn öz çatışmazlıqlarını və səhvlərini aradan qaldırmaqda övladına kömək göstərir.

Ailədə bütün uşaqlarla tərbiyəvi işləri eyni metodlarla yerinə yetirmək mümkün deyil. Hər bir böyük məktəb yaşlı uşağa fərdi yanaşmaq, hansı xoşagəlməz hərəkətə yol verməsindən asılı olmayaraq, həmişə onun şəxsiyyətinə hörmətlə uzlaşmalıdır. Bundan əlavə, bu və ya digər uşağın vəziyyətini öyrənməklə ona tərbiyəvi təsir göstərmək gərəkdir. Çünki vəziyyətdən asılı olaraq, ailədəki psixoloji vəziyyət bəzən hər hansı tənqid, məsləhət və yaxud uşaq tərəfindən qəbul da ola bilər, inkar da. A.S.Makarenko ailədəki psixoloji iqlimin uşağa təsirinin hədsiz olduğunu qeyd edərək yazır: “Uşaq sizin danışığının tonundakı azacıq dəyişikliyi görür və hiss edir, ağılı-qaralı bütün fikirləriniz gözəgörünməz yollarla onlara çatır” [2, s.347].

Stimullaşdırmanın digər metodu yarışdır. Yarış insanın sosial həyat fəaliyyətində lazımı əxlaqi hisslərin ilkin rüşeyimlərini möhkəmləndirən başlıca yoldur. Möhkəm əxlaqi-iradi keyfiyyətlər üçün şagirdlərdə öz qüvvələrinə inam, şəxsi ləyaqət, mərdlik, mübarizlik, xeyirxahlıq və sadəlik hissi formalaşdırmaq yarışların başlıca vəzifəsidir. Yarış məktəblini özünü bir şəxs kimi idarə edə bilməsi, qarşıya qoyduğu məqsəd üçün maneə və çətinlikləri aradan qaldırmağa, bilik, bacarıq və vərdişlərin köməyi ilə öz qüvvəsini səfərbərliyə almaq yoludur.

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılmasında əsas material kimi məktəblilərin davranışını, özünütərbiyə prosesini, valideyn-uşaq qarşılıqlı təsirini və pedaqoji ədəbiyyatı əhatə edən yerli və xarici elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Xüsusilə şagirdlərin motivasiyası, rəğbətləndirmə və cəzalandırma üsulları, tənqid və stimullaşdırma metodlarının onların əxlaqi və psixoloji inkişafına təsiri tədqiqat materialının əsasını təşkil etmişdir. Tədqiqat aparılmasında M.Ə.Muradxanovun “Məktəblilərin iradə tərbiyəsinin prinsip və üsulları” və A.S.Makarenko, eləcə də digər müəlliflərin əsərləri nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını elmi-nəzəri təhlil, müqayisəli-təhlil və pedaqoji müşahidə metodları təşkil etmişdir. Elmi-nəzəri təhlil vasitəsilə şagirdlərin motivasiya və özünütərbiyə sistemində rəğbətləndirmə və cəzanın rolu araşdırılmış, müxtəlif müəlliflərin yanaşmaları sistemləşdirilmişdir. Müqayisəli-təhlil metodu əsasında fərqli pedaqoji üsullar və stimullaşdırma

formaları (rəğbətləndirmə, cəza, tənqid, yarış və mükafatlandırma) müqayisə edilərək onların effektivliyi və mənfi nəticələri müəyyən edilmişdir. Pedaqoji müşahidə metodu vasitəsilə isə məktəblilərin fərdi xüsusiyyətləri, davranış reaksiyaları və daxili motivasiya səviyyələri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatda həmçinin praktik təcrübə və müşahidələrdən istifadə olunmuş, valideyn-uşaq və müəllim-şagird qarşılıqlı təsirinin şagirdin özünütərbiyəsinə və daxili motivasiyasına təsiri araşdırılmışdır. Şagirdlərin rəğbətləndirməyə və cəzaya reaksiyaları, tənqid və stimullaşdırma metodlarının tətbiqi nəticəsində əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Nəticədə tədqiqat materialları əsasında şagirdlərin özünütərbiyəsinin təşkili, onların daxili ziddiyyətlərini dərk etməsi və öz üzərində işləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə metodik tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Nəticə və müzakirə. Tədqiqat göstərir ki, məktəblilərin özünütərbiyəsi və daxili motivasiyasının formalaşdırılması prosesində rəğbətləndirmə, cəza, tənqid və stimullaşdırma metodlarının məqsədyönlü tətbiqi mühüm rol oynayır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti dərk etdikdə daxili motivasiya və öhdəlik hissi inkişaf edir. Bu zaman şagird uğursuzluğun səbəbini öz çatışmazlıqlarında görərək, səhvlərini aradan qaldırmaq üçün aktiv fəaliyyət göstərir.

Rəğbətləndirmə, xüsusilə uşaqların uğurlu hərəkətlərinə verilən müsbət qiymət, onların daxili motivasiyasını artırır və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. Lakin tədqiqat göstərir ki, rəğbətləndirmənin həddindən artıq və ya formal tətbiqi məktəblidə müştəbehlik və ya inamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda cəza metodunun düzgün və ədalətli şəkildə tətbiqi şagirdin pis vərdislərindən çəkinməsinə, öz hərəkətlərinə nəzarət etməsinə və əxlaqi məsuliyyət hissəsinin inkişafına yardım edir.

Tənqid şagirdin öz çatışmazlıqlarını başa

düşməsi və onları aradan qaldırması üçün əsas vasitədir. Tədqiqat sübut edir ki, tənqid həm yumşaq, həm də sərt ola bilər, lakin hər iki halda şagirdin nikbinliyini qoruyaraq ona öz gücünə inanmaq imkanı verməlidir. Şagirdin özünütərbiyəsi, valideyn və müəllim tərəfindən verilən məsləhətlər, istiqamətləndirmə və praktik tapşırıqlar vasitəsilə daha effektiv şəkildə həyata keçirilir.

Araşdırmada həmçinin yarış və stimullaşdırma üsullarının şagirdin sosial və əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına müsbət təsiri müəyyən edilmişdir. Yarışlar şagirdlərdə özünəinam, mərdlik, mübarizlik, xeyirxahlıq və əməkdaşlıq keyfiyyətlərini gücləndirir, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün səylərini artırır.

Yekun nəticə. Nəticə etibarilə, şagirdlərin özünütərbiyəsi, daxili motivasiyası və əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yalnız fərdi yanaşma və məqsədyönlü metodların tətbiqi ilə mümkündür. Rəğbətləndirmə, cəza, tənqid və stimullaşdırma vasitələrinin balanslı və düzgün istifadəsi məktəblinin daxili ziddiyyətlərini dərk etməsinə, çatışmazlıqlarını aradan qaldırmasına və öz üzərində işləməyə davam etməsinə şərait yaradır. Bu, həmçinin şagirdlərin şəxsi məsuliyyət hissəsinin, öhdəlik və intizam anlayışının möhkəmlənməsinə, eləcə də onların sosial davranış və münasibətlərinin inkişafına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova, T. Azərbaycan xalqının milli mənəvi irsi və tədris məsələləri / T.Dadaşova. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2017.
2. Hüseynova, F. Milli mənəvi dəyərlərin tədrisi və tərbiyədə rolu / F.Hüseynova. – Bakı: Elm, – 2019.
3. Muradxanov, M.Ə. Məktəblilərin iradi tərbiyəsinin prinsip və üsulları / M.Ə.Muradxanov. – Bakı, 1993. – s.31.
4. Qənizadə, R. Müasir pedaqoji texnologiyalar və milli mənəvi tərbiyə. – Bakı: Təhsil Akademiyası, – 2020.
5. Макаренко, А.С. Сочинения / А.С.Макаренко. Т.4. – Москва, – 1957. – с.347.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadiqov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 24.04.2025, son daxilolma – 14.05.2025, qəbul olunma – 10.09.2025

UOT: 159.923.2:37.016.1

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1018>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.29-32
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.29-32
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.29-32

Ailədə milli tərbiyənin formalaşmasının etno-psixoloji əsasları

Müəllif(lər):

Zeynab Məmmədova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: ZeynebMemmedova@nmi.edu.az

Açar sözlər: milli tərbiyə, etnopsixologiya, ailə dəyərləri, milli kimlik, sosial adaptasiya, mədəni irs

Annotasiya. Ailənin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onun etno-psixoloji aspektlərinin təhlili, gender rollarının formalaşması və ailədə tərbiyənin əhəmiyyəti mövcud tədqiqatın ən aktual məsələlərindən biridir. Ailə tərbiyəsi prosesində ortaya çıxan çətinliklərin təhlili isə tərbiyə metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün yeni perspektivlər açır.

Tədqiqatın məqsədi, ailədə gender rollarının, tərbiyə prosesinin və etnik psixoloji hissələrin formalaşmasında oynadığı rolun öyrənilməsidir. Bu tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın nəticələri ailə tərbiyəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər, pedaqoqlar və psixoloqlar üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Ailə tərbiyəsi sahəsində müasir yanaşmaların inkişaf etdirilməsi və gender rollarının tərbiyədə düzgün tətbiqi üçün faydalı ola bilər. Tədqiqatın aparılmasında araşdırma metodları kimi sorğular, psixoloji testlər, fərdi və qrup müşahidələri, müşahidə və məqsəddli psixoloji eksperimentlər istifadə olunur. Aparılan tədqiqat təsdiqlədi ki, ailə tərbiyəsi etnik, psixoloji və sosial faktorlarla çoxsahəli bir prosesdir. Ailədə gender rollarının və etnik psixoloji hissələrin formalaşdırılması, ailənin harmoniyasını təmin edir və gələcək nəsillərin sosial və emosional sağlamlığını qoruyur. Müasir ailə tiplərində tərbiyə prosesinin yenidən qurulması və ənənəvi dəyərlərlə müasir yanaşmaların balanslaşdırılması, ailədəxili münasibətlərin möhkəmləndirilməsində və cəmiyyətin sosial rifahının qorunmasında mühüm rol oynayır.

Author(s):

Zeynab Mammadova

Nakhchivan Teachers Institute
Master student

E-mail: ZeynebMemmedova@nmi.edu.az

Key words: national upbringing, ethnopsychology, family values, national identity, social adaptation, cultural heritage

Ethno-psychological foundations of the formation of national education in the family

Abstract. Psychological characteristics of the family, the analysis of its ethno-psychological aspects, the formation of gender roles and the importance of family upbringing are among the most actual issues of the presented research. Analyzing the challenges arising in the family upbringing process can open new perspectives for improving educational methods.

The objective of this study is to study the role of gender roles, the educational process and ethno-psychological feelings in the formation of family upbringing. The theoretical and practical significance of this research, results of research are of great importance for specialists, educators and psychologists involved in family education. It contributes to the development of modern approaches in family upbringing and to the proper implementation of gender roles in the upbringing process. Research surveys, psychological tests, individual and group observations and targeted psychological experiments can be used. The study confirmed that, family upbringing is a multifaceted process influenced by ethnic, psychological and social factors. The formation of gender roles and ethno-psychological feelings in the family ensures family harmony and preserves the social and emotional well-being of future generations. Formation of the educational process in modern family types and balancing traditional values with contemporary approaches play an important role in strengthening inner-family relationships and maintaining the social welfare of society.

Автор(ы):

Зейнаб Маммадова

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: ZeynebMemmedova@nmi.edu.az

Ключевые слова: национальное воспитание, этнопсихология, семейные ценности, национальная идентичность, социальная адаптация, культурное наследие

Этнопсихологические основы формирования национального воспитания в семье

Аннотация. Изучение психологических особенностей семьи, анализ ее этнопсихологических аспектов, формирование гендерных ролей и значение семейного воспитания относятся к числу наиболее актуальных проблем настоящего исследования. Анализ трудностей, возникающих в процессе семейного воспитания, может открыть новые перспективы для совершенствования воспитательных методов.

Цель исследования заключается в изучении роли гендерных ролей, воспитательного процесса и этнопсихологических чувств в семье. Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что его результаты имеют прикладное значение для специалистов, педагогов и психологов, занимающихся семейным воспитанием. Они могут быть использованы для развития современных подходов в сфере семейного воспитания и корректного применения гендерных ролей в воспитательном процессе. В исследовании в качестве методов могут использоваться опросы, психологические тесты, индивидуальные и групповые интервью, наблюдение и целенаправленные психологические эксперименты. Проведенное исследование подтвердило, что семейное воспитание является многоаспектным процессом, обусловленным этническими, психологическими и социальными факторами. Формирование гендерных ролей и этнопсихологических чувств в семье обеспечивает ее гармонию и способствует сохранению социальной и эмоциональной устойчивости будущих поколений. В современных типах семьи переосмысление воспитательного процесса и балансирование традиционных ценностей с современными подходами играют важную роль в укреплении внутрисемейных отношений и сохранении социального благополучия общества.

Giriş. Milli tərbiyə ailədə formalaşan və insanın şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayan ən aktual məsələlərdən biridir. Etnopsixologiya insanın psixoloji inkişafına milli-mədəni xüsusiyyətlərin təsirini öyrənən bir elm sahəsidir. Bu yanaşma milli tərbiyənin psixoloji əsaslarını araşdıraraq, ailənin, cəmiyyətin və mədəni mühitin şəxsiyyətin formalaşmasına necə təsir etdiyini izah edir. Etnopsixoloji yanaşmaya əsasən, hər bir xalqın özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətlər tərbiyə prosesində önəmli yer tutur. Uşağın milli kimliyinin inkişafı üçün ailədə düzgün tərbiyə üsullarının tətbiq olunması vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi, ailə tərbiyəsində gender rollarının təsirini araşdırmaq, müasir ailə tiplərində psixoloji və etnik faktorların təsirlərini təhlil etmək, ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanları aşkar etmək və onların qarşısını almaq üçün təkliflər irəli sürməkdir [1].

Ailədə milli tərbiyənin formalaşması prosesi, yalnız valideynlərin verdiyi təlim-tərbiyə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, bu proses geniş mənada psixoloji və etno-mədəni aspektləri də əhatə edir. Milli tərbiyə uşaqların sosial-mədəni davranışlarını formalaşdırmaqla yanaşı, onların psixoloji inkişafına da birbaşa təsir edir. Burada milli mənsubiyyətin dərk edilməsi, milli dəyərlərin qavranılması və mənimsənilməsi, ənənələrin qəbul olunması kimi elementlər uşaqların psixoloji şəxsiyyətini formalaşdıran əsas amillərdən biridir.

Ailədə milli tərbiyənin ötürülməsi prosesi valideynlərin davranışları, ünsiyyət tərz, milli bayramların qeyd edilməsi, ənənəvi mərasimlər və uşaqlara milli qəhrəmanların təbliği kimi müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Valideynlər uşaqlara milli kimliyin əhəmiyyətini izah edir, onların milli dəyərləri mənimsəməsinə və yaşatmasına şərait yaradır [2].

Azərbaycanda milli tərbiyə uzun əsrlər boyu ailədə qorunub saxlanmış və nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Ailə tərbiyəsi zamanı milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan sosial davranış normaları, ailə münasibətləri və vətəndaşlıq şüuru formalaşdırılır. Tarixi və mədəni irsimizin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün ailədə milli tərbiyənin düzgün aparılması əsas amillərdən biridir. Bu kontekstdə etnopsixoloji əsaslar milli

tərbiyənin daha dərin və elmi şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Bu araşdırmada ailədə milli tərbiyənin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları, bu prosesin fərdin psixoloji inkişafına və cəmiyyətə inteqrasiyasına təsiri təhlil ediləcəkdir. Məqsəd milli tərbiyənin psixoloji və sosial aspektlərini araşdırmaq, ailənin bu prosesdəki rolunu və əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir. Milli dəyərlərin qorunması və onların gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından ailənin tərbiyəvi funksiyasının gücləndirilməsi mühüm məsələlərdən biridir [3].

Uşaqların psixoloji inkişafında ailənin rolu onların mənsub olduqları xalqın mədəniyyətini və mənəvi dəyərlərini mənimsəmə səviyyəsindən də asılıdır. Əgər ailədə milli adət-ənənələr yaşadılsa, uşaq bu mühitdə böyüyərək öz xalqına məxsus xüsusiyyətləri daha dərinləndirir. Bu prosesdə valideynlərin, xüsusilə də ananın rolu böyükdür. Ana dili, folklor, milli musiqi və ədəbiyyat kimi elementlər uşağın milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [4]. Ailədə milli tərbiyənin düzgün qurulması gələcək nəsillərin sosial adaptasiyasına və vətəndaşlıq şüurunun formalaşmasına da müsbət təsir edir. Ailədə vətənpərvərlik və milli dəyərlər üzərində qurulan tərbiyə uşaqların dövlətinə və xalqına bağlı, məsuliyyətli vətəndaşlar kimi yetişməsinə təmin edir. Qloballaşma və müasir texnologiyaların sürətli inkişafı ailədə milli tərbiyəyə təsir edən mühüm faktorlardandır. İnternet və sosial media vasitəsilə qlobal dəyərlər milli dəyərləri üstələyə bilər. Bu, xüsusilə gənc nəslin dünya görüşünə və milli kimliklərinin formalaşmasına təsir edir.

Material və metodlar. Ailə cəmiyyətin ən kiçik, lakin ən təsirli sosial institutlarından biridir. Uşağın dünyaya göz açdığı və ilkin tərbiyəsinə aldığı mühit məhz ailədir. Milli tərbiyənin formalaşması da məhz bu mühitdə başlayır və zamanla fərdin dünyagörüşünə, sosial davranışlarına və mənəvi dəyərlərinə təsir edir. Ailədə milli tərbiyənin əsasları həm tarixi irs, həm mədəni ənənələr, həm də psixoloji təsirlər çərçivəsində formalaşır. Bu tərbiyə uşaqlara milli kimlik, vətənpərvərlik, milli dəyərlərə hörmət və mədəni irsin qorunması kimi keyfiyyətləri aşılayır.

Etnopsixologiya fərdin psixoloji inkişafında milli-mədəni amillərin rolunu öyrənən bir sahədir. Milli kimlik insanın özünü müəyyən

bir etnik qrupa aid hiss etməsi və həmin qrupun dəyərlərini mənimsəməsi ilə bağlıdır. Ailədə bu kimliyin formalaşması üçün əsas amillərdən biri uşağın valideynlər və digər ailə üzvləri ilə qurduğu emosional və sosial münasibətlərdir. Əgər ailədə milli dəyərlər üstün tutulursa, uşaq da bu dəyərləri erkən yaşlarından qəbul edir və öz şəxsiyyətinə integrasiya edir.

Uşaqların psixoloji inkişafında ailənin rolu onların mənsub olduqları xalqın mədəniyyətini və mənəvi dəyərlərini mənimsəmə səviyyəsindən də asılıdır. Əgər ailədə milli adət-ənənələr yaşadırsa, uşaq bu mühitdə böyüyərək öz xalqına məxsus xüsusiyyətləri daha dərinləndirir. Bu prosesdə valideynlərin, xüsusilə də ananın rolu böyükdür. Ana dili, folklor, milli musiqi və ədəbiyyat kimi elementlər uşağın milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ailədə milli tərbiyənin əsas mexanizmlərindən biri milli dəyərlərin ötürülməsidir. Hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri, ailə münasibətləri və sosial davranış qaydaları var. Bu dəyərlər nəsildən-nəslə ötürülərək milli kimliyin qorunmasına xidmət edir. Məsələn, Azərbaycanda böyüklərə hörmət, qonaqpərvərlik, ailə bağlarının möhkəmliliyi və kollektivçilik kimi dəyərlər ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müxtəlif tarixi ədəbiyyatlara istinadən edilmiş məlumatlar, məqalənin praktiki əhəmiyyətini daha da artırır. Eyni zamanda, ümumtəhsil müəssisələrində, ali təhsil müəssisələrində və digər təlim-tərbiyə müəssisələrində verilmiş məlumatlardan faydalana bilərlər, Tədqiqatın nəticələri ailə tərbiyəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər, pedaqoqlar və psixoloqlar üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Ailə tərbiyəsi sahəsində müasir yanaşmaların inkişaf etdirilməsi və gender rollarının tərbiyədə düzgün tətbiqi üçün faydalı olacaqdır. Nəticələr tərbiyə prosesində ailələrin qarşılaşdığı problemlərin həlli üçün əsaslı təkliflər irəli sürə bilər. Ailə psixologiyası və milli tərbiyə mövzusunda geniş şəkildə aparılmış tədqiqatlar mövcud olsa da, bu sahənin bəzi aspektləri, xüsusilə də ailənin etno-psixoloji xüsusiyyətlərinin milli tərbiyədəki rolu tam şəkildə araşdırılmamışdır. Bu mövzu ilə bağlı mövcud elmi işlər əsasən ümumi psixoloji və pedaqoji yanaşmalar üzərində qurulmuşdur, lakin ailə strukturunun milli dəyərlərin

ötürülməsindəki konkret təsir mexanizmləri və etno-psixoloji faktorların uşaqların şəxsiyyətinə və kimliklərinə necə təsir etdiyi barədə ətraflı tədqiqatlar azlıq təşkil edir.

Nəticə və müzakirə. Ailədə milli tərbiyənin formalaşması fərdin mənəvi inkişafında, milli kimliyinin möhkəmlənməsində və cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm rol oynayır. Hər bir xalqın tarixi, mədəniyyəti və dəyərləri onun milli tərbiyə sistemini formalaşdırır və bu sistemin əsası ailədə qoyulur. Uşaqlar ilk sosial təcrübələrini ailədə qazandıqları üçün onların milli şüurunun formalaşmasında valideynlərin rolu əvəzsizdir. Milli dəyərlərin ötürülməsi, vətənpərvərlik hissinin aşılanması və etnopsixoloji faktorların nəzərə alınması uşaqların öz mədəni kimliklərini dərk etmələrinə və milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmalarına kömək edir.

Tədqiqat göstərir ki, ailədə milli tərbiyənin güclü olduğu cəmiyyətlərdə sosial birliyin qorunması, mədəni irsin davamlılığı və milli şüurun inkişafı daha stabil olur. Valideynlər övladlarına milli dəyərləri təkcə öyrətməməli, həm də onları gündəlik həyatlarında yaşatmalıdırlar. Əgər ailədə milli adət-ənənələr qorunub saxlanılırsa, uşaqlar bu dəyərləri təbii şəkildə qəbul edir və gələcəkdə öz övladlarına ötürürlər.

Yekun nəticə. Etnopsixoloji yanaşma göstərir ki, hər bir xalqın özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri var və bunlar ailədə uşaqlara ötürülərək onların milli identifikasiyasını gücləndirir. Ana dilinin qorunması, milli musiqi və folklorun təbliği, adət-ənənələrin yaşadılması uşaqların milli ruhda böyüməsinə şərait yaradır. Ailədə milli dəyərlərə əsaslanan tərbiyə fərdlərin sosial mühitə uyğunlaşmasına da müsbət təsir edir.

Bununla belə, müasir dövrdə qloballaşma və texnoloji inkişaf ailədə milli tərbiyənin qarşısında bir sıra çətinliklər yaradır. Xarici mədəni təsirlərin güclənməsi, sosial medianın təsiri və urbanizasiya prosesləri nəticəsində bəzi ailələrdə milli dəyərlərin qorunması zəifləyir. Bu problemlərin həlli üçün ailələr və təhsil müəssisələri milli tərbiyənin vacibliyini dərk etməli və uşaqlara öz mədəniyyətlərini tanıtmaları üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. Ailədə milli tərbiyə və etnopsixo-

- loji yanaşmalar / A.Əliyev. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2020. – 202 s.
2. Quliyeva, S. Milli kimlik və tərbiyə: Ailədə milli dəyərlərin ötürülməsi. / S.Quliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 345 s.
 3. Hüseynova, R. Etnopsixologiya və milli tərbiyənin formalaşması / R.Hüseynova. – Bakı: Maarif Nəşriyyatı, – 2019. – 225 s.
 4. Block, C.J. The Representation of Men in HEED Careers. Psychology of Men & Masculinities, – 2020. – 18 p.
 5. Clarkson, A., & Zierl, L. An online parenting program grows digital parenting skills and parent–school connection. Journal of Extension, – 2018. 56(5).
 6. Cerrato, J., & Cifre, E. Gender Inequality in Household Chores and Work-Family Conflict. Frontiers in Psychology, – 2018. – 144 p.
 7. Кучмаева, О.В. Мониторинг воспитательного потенциала семьи / О.В.Кучмаева, Е.А.Марьганова, О.Л.Петрякова. Российское образование и общество, – 2021. –112 с
 8. Первичко, Е.И. Влияние семьи на отношение детей к здоровью / Е.И.Первичко, И.М.Шишкова. Психология в России: состояние науки, – 2020. – 116 с.

*Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 28.04.2025, son daxilolma – 11.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.33-36

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.36-36

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.33-36

UOT: 37.091:796.01

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1026>**İdmançılarda şəxsi gigiyenaya düzgün yanaşmanın aşılınması məsələləri****Müəllif(lər):****Oktay Rzayev**Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Dosent**E-poçt:** oktay_rzayev@mail.ru<https://orcid.org/0009-0007-6377-255X>**Açar sözlər:** şəxsi gigiyena, idman, idmançı, fiziki gərginlik, dəri örtüyü, güləşçi

Annotasiya. Məqalədə şəxsi gigiyena qaydalarının cüdo ilə məşğul olan idmançılarda sağlamlıq, fiziki hazırlıq və məşq fəaliyyətinin səmərəliliyi üzərindəki rolu araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, şəxsi gigiyena - bədən, dəri örtüyünün, saçların, dırnaqların və ağız boşluğunun müntəzəm təmizliyi - idmançının funksional vəziyyətinə, fiziki dözümlüliyinə və xəstəliklərə qarşı müqavimətinə müsbət təsir göstərir. Yuxu rejiminin düzgün təşkili idmançının orqanizminin bərpaşında və fiziki yüklənmələrə uyğunlaşmasında həlledici rol oynayır; yuxunun keyfiyyəti pozulduqda orqanizmin gərginliyə davamlılığı azalır və məşq prosesinin effektivliyi zəifləyir. Araşdırmada bədənə möhkəmləndirilməsi vasitələri kimi günəş, hava və su prosedurlarının sistemli və mərhələli tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu metodlar idmançıların soyuqdəymə və digər xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır, orqanizmin ümumi sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırır. Tədqiqatda elmi-nəzəri təhlil, müqayisəli-təhlil, ümumiləşdirmə və pedaqoji təhlil metodlarından istifadə olunmuş, həmçinin idman geyimlərinin və ayaqqabıların gigiyenik tələblərə uyğun seçilməsi, onların təmiz və saz vəziyyətdə saxlanması idmançıların sağlamlığı və etik davranış baxımından qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, cüdo idman növünün xüsusiyyətləri, xüsusilə məşq və yarışların ayaqyalın keçirilməsi, şəxsi gigiyena və bədənə möhkəmləndirilməsi tədbirlərinə ciddi yanaşmanı zəruri edir. Sistemli gigiyena qaydalarına əməl edilmə idmançının fiziki hazırlığının yüksəldilməsinə, xəstəlik risklərinin azaldılmasına və məşq prosesinin davamlılığının təmin olunmasına mühüm töhfə verir.

Author(s):**Oktay Rzayev**Nakhchivan Teachers Institute
Associate Professor**E-mail:** oktay_rzayev@mail.ru<https://orcid.org/0009-0007-6377-255X>**Key words:** personal hygiene, sports, athlete, physical stress, skin cover wrestler**Issues of applying correct approach to personal hygiene on athletes**

Abstract. In the article the role of personal hygiene rules in the health, physical fitness, and training efficiency of athletes practicing judo was searched. The study shows that, personal hygiene - which includes the regular cleaning of the body, skin, hair, nails and oral cavity - positively affects an athlete's functional state, physical endurance and resistance to illnesses. Proper sleep regulation plays a decisive role in the recovery of the athlete's body and adaptation to physical loads; when sleep quality is disturbed, the body's resilience decreases, reducing the effectiveness of the training process. In the study systematic and phased use of sun, air and water procedures as means of body strengthening is of great importance. These methods increase athletes' resistance to colds and other diseases and improve overall health indicators. In the research scientific-theoretical analysis, comparative analysis, generalization and pedagogical analysis methods were used, in addition the selection of sportswear and shoes according to hygienic requirements and keeping them clean and in good condition was evaluated in terms of athlete health and ethical behavior. The results show that, the characteristics of judo, particularly the practice and competitions conducted barefoot, strict attention to personal hygiene and body strengthening procedures make them necessary. Obeying to systematic hygiene rules makes a significant contribution to enhancing an athlete's physical fitness, reducing disease risks, and ensuring the continuity and effectiveness of the training process.

Автор(ы):**Октай Рзаев**Нахчыванский институт учителей
Доцент**Э-почта:** oktay_rzayev@mail.ru<https://orcid.org/0009-0007-6377-255X>**Ключевые слова:** личная гигиена, спорт, спортсмен, физическая нагрузка, кожный покров, борец**Вопросы формирования правильного отношения к личной гигиене у спортсменов**

Аннотация. В статье исследуется роль соблюдения правил личной гигиены у спортсменов, занимающихся дзюдо, в обеспечении здоровья, физической подготовленности и эффективности тренировочной деятельности. Исследование показывает, что личная гигиена - регулярная чистота тела, кожного покрова, волос, ногтей и полости рта - оказывает положительное влияние на функциональное состояние спортсмена, его физическую выносливость и устойчивость к заболеваниям. Правильная организация режима сна играет решающую роль в восстановлении организма спортсмена и его адаптации к физическим нагрузкам; при нарушении качества сна снижается устойчивость организма к напряжению и ослабляется эффективность тренировочного процесса. Особое значение в исследовании придается систематическому и поэтапному применению солнечных, воздушных и водных процедур как средств закаливания организма. Эти методы повышают сопротивляемость спортсменов простудным и другим заболеваниям, улучшая общие показатели здоровья. В исследовании использовались методы теоретического анализа, сравнительного анализа, обобщения и педагогического анализа; также рассматривались вопросы соответствия спортивной одежды и обуви гигиеническим требованиям, их чистоты и исправности с точки зрения здоровья и этического поведения спортсменов. Результаты показывают, что особенности вида спорта дзюдо, в частности проведение тренировок и соревнований босиком, требуют особо строгого соблюдения правил личной гигиены и закаливания организма. Систематическое соблюдение гигиенических норм способствует повышению физической подготовленности спортсменов, снижению риска заболеваний и обеспечению устойчивости тренировочного процесса.

Giriş. Şəxsi gigiyena qaydalarına riayət edilməsi hər bir idmançı üçün zəruri şərtidir. Əsas gigiyena tələblərinə riayət etməyən adam həm özünü, həm də başqalarının səhhətinə ziyan vurur. İdmanla məşğul olmağa başlayarkən bilmək lazımdır ki, şəxsi gigiyena qaydalarına görə, idmançının müntəzəm olaraq yuyunması, bədənini təmiz saxlaması, dişlərinə, saçlarına və dırnaqlarına qulluq etməsi, öz orqanizmini möhkəmləndirməsi nəzərdə tutulur.

Güləşçinin rejimində yuxu xüsusi yer tutur. İdmançının pis yatması, özünü narahat hiss etməsi göstərir ki, onun orqanizmi gərginliklərin öhdəsindən gələ bilmir. Yuxunun daha təmizləyici olması üçün ilin bütün fəsillərində pəncərəni və ya nəfəsliyi açıq saxlamaq lazımdır. Otaqda havanın temperaturu 17-18°C-dən çox olmamalıdır. Fiziki gərginlikdən və ya qida qəbul edəndən dərhal sonra yatağa uzanmaq məsləhət görülür. Yatağın təmizliyinə fikir vermək lazımdır, yataq ağrını dəyişərkən döşəyi və yorğanı çırpmaq, onları tez-tez açıq havada saxlamaq məsləhət görülür. Yaxşı olar ki, sağ böyür üstündə yatasınız və başınızı yorğanla örtməyəsiz. Əgər siz yuxudan tez oyanmışınızsa, çarpayıda uzanıb qalmayın, yerinizdən qalxıb səhər gimnastikası ilə məşqul olmağa başlayın.

Dəri örtüyünün təmizliyinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır, çünki ətraf mühit ən çox dəriyə təsir göstərir, dərinin səthində isə piy və tərziləri olur. Tərdə və dərinin piyində toz və xəstəlik törədici mikroblar yığılıb qalır. Müntəzəm olaraq isti su, sabun və kisə ilə yuyunmaq dəriyə qulluğun əsasıdır [2].

Dırnaqların gigiyenası cüdoçular üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siz rəqibinizi tutarkən uzun dırnaqlarınız sına bilər. Bundan əlavə, uzun dırnaqların altında çirk toplandığı üçün onlar rəqibinizə ciddi zədə vura bilər. Dırnaqları hər gün sabun və fırça ilə yumaq, müntəzəm olaraq onları kəsmək lazımdır.

Saclar da qulluq etmək vacibdir. Güləşlə məşğul olan adamların saçları həmişə səliqə ilə qırılmış və yaxşıca yuyulmuş olmalıdır.

Dişlərə və ağız boşluğuna qulluq edilməsi də şəxsi gigiyenada böyük əhəmiyyətə malikdir. Xəstə dişlər çox vaxt mədə-bağırsaq traktının pozulmasına və yoluxucu xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Dişləri hər gün 1-2 dəqiqə ərzində

həm bayır, həm də içəri tərəfdən pasta ilə yumaq sizdən ötrü normaya çevrilməlidir. Diş fırçası adətən damaqlardan dişlərə doğru hərəkət edir. Qaynar və soyuq qidaları kəskin növbələşdirməkdən çəkinmək lazımdır. İldə ən azı iki dəfə stomatoloq həkimə müraciət edərək, müayinə olunmaq məsləhət görülür [1].

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılmasında əsas material kimi idman gigiyenası, şəxsi gigiyena və sağlam həyat tərzini ilə bağlı yerli və xarici elmi-pedaqoji ədəbiyyatlar, həmçinin cüdo və digər güləş növləri üzrə metodik və normativ mənbələrdən istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı idmançıların şəxsi gigiyena qaydalarına riayət etməsinin onların sağlamlığına, məşq və yarış fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsiri nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir. Xüsusilə güləş və cüdo idman növlərində yuxu rejimi, dəri örtüyünə, saçlara, dırnaqlara və ağız boşluğuna qulluq, eləcə də bədənini möhkəmləndirilməsi vasitələri tədqiqat materialının əsas məzmununu təşkil etmişdir.

Tədqiqat prosesində elmi-nəzəri təhlil, müqayisəli-təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi-nəzəri təhlil metodu vasitəsilə şəxsi gigiyena qaydalarının idmançının fiziki hazırlığına və sağlamlığına təsiri araşdırılmış, mövcud elmi yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. Müqayisəli-təhlil metodu əsasında müxtəlif müəlliflərin şəxsi gigiyena, yuxu rejimi, bədənini möhkəmləndirmə və idman geyimlərinin istifadəsi ilə bağlı fikirləri qarşılaşdırılmış və oxşar cəhətlər müəyyən edilmişdir. Ümumiləşdirmə metodu vasitəsilə əldə olunan nəticələr sistemləşdirilərək idmançılar, xüsusilə cüdo ilə məşğul olanlar üçün praktik əhəmiyyət daşıyan gigiyenik tövsiyələr formalaşdırılmışdır.

Araşdırmada həmçinin pedaqoji təhlil metodundan istifadə olunaraq məşq prosesində şəxsi gigiyena qaydalarına əməl edilməsinin idmançının iş qabiliyyətinə, xəstəliklərə qarşı davamlılığına və psixofizioloji vəziyyətinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bədənini möhkəmləndirilməsi vasitələri kimi günəş, hava və su prosedurlarının tətbiqi, onların mərhələliliyi və təhlükəsizlik prinsipləri elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmışdır. Nəticədə tədqiqat materialları əsasında cüdoçular üçün şəxsi gigiyena və sağlam həyat tərzini üzrə ümumiləşdirilmiş metodik yanaşmalar

müəyyən edilmişdir.

Nəticə və müzakirə. Cüdo ilə məşğul olmağa yeni başlayanların soyuqdəyməyə dözümlü olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu məsələyə nə üçün xüsusi diqqət yetiririk? Ona görə ki, güləşin digər növlərindən fərqli olaraq cüdoda yarışlar və məşqlər ayaqyalın halda keçirilir və ilk vaxtlarda soyuqdəymə halları tez-tez qarşıya çıxır. Burada yalnız bir məsləhət verə bilərik – bədəni möhkəmlətmək lazımdır.

Bədəni möhkəmlətməyin əsas prinsipləri – bu işin sistematik və tədricən görülməsi, bundan ötrü istifadə edilən əsas vasitələr isə günəş, hava və sudur.

Sağlamlaşmaq və möhkəm olmaq üçün qaçış, xizəksürmə, konki sürmə, turist səfərləri yaxşı vasitələrdir, çünki bu halda insan uzun müddət açıq havada olur. Lakin yadda saxlayın ki, özünü üşümə həddinə çatdırmamalısınız. Üşümə əlamətləri hiss edən kimi otağa keçin, ilıq duş qəbul edin və dəsmalla silinib qurulanın.

İlin isti vaxtlarında hava vannalarını günəş vannaları ilə birləşdirmək məsləhətdir. Günəş şüalarının təsiri ilə maddələr mübadiləsi yaxşılaşır, orqanizmin xəstəliklərə müqavimət qabiliyyəti artır. İlk günlər günəş vannasının müddəti 5-6 dəqiqə olmalıdır. Tədricən bu müddəti gündə 1-2 saata çatdırmaq və bu zaman 10-20 dəqiqə kölgədə fasilə etmək məsləhətdir. Bu prosedurun icrası üçün ən münasib vaxt - yayda səhər saat 8-dən gündüz saat 14-dək, yazda və payızda isə saat 11-dən 14-dəkdir. Əgər günəş vannası qəbul edəndən sonra özünüzü pis hiss edirsinizsə, yuxunuz və iştahanız pozulursa, deməli günəş şüaları sizin orqanizminizə pis təsir göstərir. Belə hallarda proseduru dayandırmaq lazımdır. Yüksək fiziki gərginlikdən sonra da günəş vannaları qəbul etmək məsləhət görülmür.

Təbii su hövzələrində çimməyə başlayarkən suyun temperaturu 18-20 dərəcə olmalıdır. İlk dəfə çimmə müddəti 4-5 dəqiqədən çox olmamalıdır. Sonradan bu müddəti 15-20 dəqiqəyə çatdırmaq olar. Üşüyənə qədər çimməyin.

Cüdo ilə məşğul olmaq üçün idmançının xüsusi idman ayaqqabısı, kimonosu, yun və pambıq kostyumu olmalıdır.

Kimononu öz boyunuza uyğun seçməlisiniz. Gödəkçə budların çox hissəsini, kimononun qolları bazu sümüyün çox hissəsini, şalvar

isə baldırın çox hissəsini örtməlidir. Gödəkçə kəmərlə bağlanır, onu nə çox sıx bağlayın, nə də çox sərbəst. Metal və ya plastmas düymələrdən, bədəni zədələyəcək elementlərdən istifadə etmək qadağandır. Kişilər şalvarın altından qoruyucu bandaj və ya tuman, qadınlar isə gimnastik çimərlik kostyumunu geyirlər. İdmançı öz kostyumunun salamat və təmiz vəziyyətdə olmasına daim fikir verməlidir. Hər bir məşqdən sonra kostyumu qurutmaq, hər 6-8 məşğələdən sonra onu yumaq lazımdır. Çirkli və ya cırılmış kimondan istifadə edilməsi etikaya zidd hərəkət sayılır. Açıq havada məşğələlər və ümumi fiziki hazırlıq üçün yayda pambıq kostyum, qışda isə yun və ya pambıq kostyum, küləkdən qorunmaq üçün bolonya tipli parçadan tikilmiş kostyum olmalıdır. Kostyuma zəruri əlavə kimi qışda toxunma yun papaq, yayda isə günlük yüngül papaq olmalıdır. Məşqlər və yarışlar üçün ayaqqabı lazım deyil, lakin tatamidən kənarda hərəkət etmək üçün yüngül tapoçka, eləcə də ümumi fiziki hazırlıq məşğələləri üçün krossovka və ya keda olmalıdır. İdman ayaqqabısı yüngül və rahat olmalı, ayağın ölgüsünə uyğun seçilməlidir. Yaxşı olar ki, iki cüt corab geyəsiniz, onlardan bir cütünün yun corab olması məsləhətdir. Açıq havada məşğələlər üçün nəzərdə tutulmuş idman ayaqqabısında zala girmək olmaz.

Yekun nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, şəxsi gigiyena qaydalarına riayət edilməsi cüdo ilə məşğul olan idmançıların sağlamlığının qorunmasında, məşq və yarış fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsi gigiyena yalnız fərdi sağlamlıq amili kimi deyil, eyni zamanda idman mühitində yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınmasında və ümumi gigiyenik təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas şərt kimi çıxış edir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bədənin, dəri örtüyünün, saçların, dırnaqların və ağız boşluğunun müntəzəm təmizliyi idmançının funksional vəziyyətinə və fiziki dözümlülüyünə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, yuxu rejiminin düzgün təşkili idmançının orqanizminin bərpasında və fiziki yüklənmələrə uyğunlaşmasında həlledici rol oynayır. Yuxunun keyfiyyəti pozulduqda orqanizmin gərginliyə davamlılığı azalır ki, bu da məşq prosesinin effektivliyinə

mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda bədənin möhkəmləndirilməsi məqsədilə günəş, hava və su prosedurlarının sistemli və tədricən tətbiqi idmançıların soyuqdəymə xəstəliklərinə qarşı davamlılığını artırır və ümumi sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşmasına şərait yaradır.

Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, cüdo idman növünün xüsusiyyətləri, xüsusilə məşq və yarışların ayaqyalın keçirilməsi, gigiyena və möhkəmləndirmə tədbirlərinə daha ciddi yanaşmanı zəruri edir. İdman geyimlərinin və ayaqqabıların gigiyenik tələblərə uyğun seçilməsi, onların təmiz və saz vəziyyətdə saxlanılması həm idman etikası, həm də sağlamlıq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəticə etibarilə, şəxsi gigiyena qaydalarına sistemli şəkildə əməl edil-

məsi cüdoçuların fiziki hazırlığının yüksəldilməsinə, xəstəlik risklərinin azaldılmasına və idman fəaliyyətinin davamlılığının təmin olunmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, M.A. Gigiyena / M.A. Kazımov. – Bakı: Təbib, – 2005.
2. Bağirov, N.C. Qidalanma gigiyenası: praktiki məşğələlərinə rəhbərlik / N.C.Bağirov. – Bakı: Maarif, – 1977.
3. Болшаков А.М. Общая гигиена /А.М.Болшаков, И.М.Новикова. – Москва: – 1985.
4. Əliyev, S. İdman gigiyenası / S.Əliyev. – Bakı: Maarif, – 2016.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rövşən Vəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 10.04.2025, son daxilolma – 05.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 37.018:355.4

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1031>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.37-40
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.37-40
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.37-40

Hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərinə dair

Müəllif(lər):

Cavanşir Zeynalli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müəllim

E-poçt: cavanzeynalli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0481-6992>

Açar sözlər: hərbi, fənn, hərbi vətənpərvərlik, tərbiyə, ordu, yeniyetmə

Annotasiya. Məqalədə hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji mahiyyəti, onun məzmun və formalaşdırılma xüsusiyyətləri elmi-nəzəri baxımdan araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi ali təhsil müəssisələrində, xüsusilə hərbi hazırlıq fənlərinin tədrisi zamanı gənclərdə vətənpərvərlik şüurunun, dövlətçilik təfəkkürünün və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə mənəvi-psixoloji hazırlığın formalaşmasında bu fənlərin rolunu müəyyən etməkdir.

Araşdırma çərçivəsində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin tarixi, mənəvi və sosial əsasları, eləcə də bu sahədə formalaşmış pedaqoji yanaşmalar təhlil edilmiş, ailənin, təhsil müəssisələrinin və ictimai mühitin qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Elmi-nəzəri ədəbiyyatın müqayisəli və sistemli təhlili əsasında hərbi hazırlıq dərslərinin təlim-tərbiyə imkanları müəyyən olunmuş, hərbi-didaktik prinsiplərə əsaslanan tədrisin tərbiyəvi potensialı ön plana çəkilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hərbi ixtisas fənlərinin məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli şəkildə təşkili gənclərdə vətənə sədaqət, milli dəyərlərə bağlılıq, orduya hörmət və vətəndaş məsuliyyəti kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Nəticə etibarilə, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin tədris prosesi ilə ictimai mühitin vəhdəti şəraitində həyata keçirilməsi milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və vətəndaş mövqeyinə malik gənc nəslin yetişdirilməsi baxımından aktual pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir.

Author(s):

Javanshir Zeynalli

Nakhchivan State University

Teacher

E-mail: cavanzeynalli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0481-6992>

Key words: military, subject, military-patriotism, upbringing, army, teenager

On issues of military patriotism upbringing in teaching military specialized subjects

Abstract. This article deals with the pedagogical essence of military-patriotic education in the teaching process of military specialties, its content as well as its methods of formation. The main objective of the study is to determine the significance of this subject in the formation of moral and psychological readiness for Armed Forces of Azerbaijan, the formation of patriotic consciousness in young people during the teaching of military specialized subjects in higher educational institutions.

In the research the historical, moral and social foundations of military-patriotic education as well as the pedagogical approaches in this field were analyzed, the importance of interaction of the family, educational institutions and social environment was substantiated. On the basis of comparative and systematic analysis of scientific and theoretical literature the educational opportunities of military training classes were determined and educational potential of teaching based on military-didactic principles was cleared.

The results of the research show that, a purposeful, consistent and systematic organization of military specialization subjects significantly contributes to the development of loyalty to the homeland, adherence to national values, respect for the armed forces and citizenship in young people. Consequently the implementation of military-patriotic education in the context of the unity of the educational process and the social environment is urgent pedagogical importance in terms of strengthening national security and raising a young generation with a civic position.

Автор(ы):

Джаваншир Зейналлы

Нахчыванский государственный

университет

Преподаватель

Э-почта: cavanzeynalli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0481-6992>

Ключевые слова: военный, дисциплина, военно-патриотическое воспитание, воспитание, армия, подросток

К вопросам военно-патриотического воспитания в процессе преподавания военно-профессиональных дисциплин

Аннотация. В статье с научно-теоретических позиций исследуется педагогическая сущность военно-патриотического воспитания в процессе преподавания военно-профессиональных дисциплин, его содержание и особенности формирования. Основной целью исследования является определение роли данных дисциплин в формировании у молодежи патриотического сознания, государственного мышления и морально-психологической готовности к службе в Вооружённых Силах Азербайджанской Республики в условиях высших учебных заведений, особенно при преподавании дисциплин военной подготовки.

В рамках исследования проанализированы исторические, духовные и социальные основы военно-патриотического воспитания, а также сложившиеся в данной сфере педагогические подходы; обоснована значимость взаимодействия семьи, образовательных учреждений и социальной среды. На основе сравнительного и системного анализа научно-теоретической литературы определены учебно-воспитательные возможности занятий по военной подготовке, выделен воспитательный потенциал обучения, основанного на военно-дидактических принципах.

Результаты исследования показывают, что целенаправленная, последовательная и системная организация преподавания военно-профессиональных дисциплин оказывает существенное влияние на формирование у молодежи таких качеств, как верность Родине, приверженность национальным ценностям, уважение к армии и гражданская ответственность. В итоге реализация военно-патриотического воспитания в единстве учебного процесса и общественной среды имеет актуальное педагогическое значение с точки зрения укрепления национальной безопасности и воспитания поколения молодежи с активной гражданской позицией.

Giriş. Razılıq hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikamızın ali məktəblərində tələbələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin keyfiyyəti durmadan yaxşılaşmaqdadır. Öz işini məktəb islahatının tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışan pedaqoji kollektivlər tərbiyə işinin bu mühüm sahəsinin səmərəliliyini daim artırmağa diqqət yetirirlər. Hərbi işə maraq tərbiyə etməyə çalışırlar. Məktəbdə yaxşı bir maraq yaratmaq lazımdır. İstər məzuniyyətdən buraxılmış və istərsə də, ordu sıralarından tərxis olunmuş əsgərlərlə ali məktəb tələbələrinin təntənəli görüşü keçirilir. Belə görüşlər tələbələrdə hərbi-vətənpərvərlik hisslərinin qüvvətlənməsinə böyük kömək göstərir.

Tələbələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbdənkənar tədbirlərində böyük rolu vardır. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məktəbdənkənar formalarında söhbətlər, mülahizələr, çıxışlar, nəzəri konfranslar, inqilab veteranları ilə, habelə vətəndaş və Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları, əmək qabaqcılları, yarış qalibləri ilə görüşlər, döyüş və əmək şöhrəti yerlərə yürüşlər, “Üfüqdə parıltı”, “Qartal balası” hərbi idman oyunları, hərbi işin və hərbi texnikanın öyrənilməsinə xidmət edən vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuş toplantıları, döyüş və əmək şöhrəti muzeylərinin yaradılması, hərbi-vətənpərvərlik mövzularına aid ən yaxşı şeir, rəsm və fotosəkillərin müsabiqəsini keçirmək, müharibə veteranlarına və müharibədə həlak olanların ailələrinə hamilik yardımı göstərmək, çağırışçıları ordu sıralarına yolu salınması və digər iş formaları daxildir. Kütləvi tədbirlərin müxtəlif formaları içərisindən hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi istifadə etmək mühüm şərtlərdən biridir[4, s.19].

Yuxarıda göstərdik ki, tələbələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi həyatımızın bütün sahələrində və ali məktəblərində, təlim-tərbiyə müəssisələrində, idman bölmələrində, nəhayət, ailədə keçirilməlidir.

Ailədə aparılan hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə işin formaları mahiyyət etibarilə formalara oxşayır, lakin ailə şəraitində həyata keçirilən vətənpərvərlik və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi hərbi hazırlıq kursunun proqram çərçivəsində aparılan hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsindən bir sıra üstün cəhətləri ilə fərqlənir. Ali məktəblərdə və digər tərbiyə ocaqlarında formalaşmış

möhkəmlənəcək hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün bünövrə ata, ana və ailənin digər yaşlı üzvləri tərəfindən qoyulur, lakin bu iş xüsusən bədən tərbiyəsi müəllimi, hərbi rəhbər, valideyn yığıncaqlarında, görüşlərdə valideynlərə müəyyən istiqamət verilməli, lazımı kömək göstərilməlidir.

Müharibədə olmuş və yaxud hazırda hərbi hissələrdə qulluq edən rütbəli qohum və tanışların söhbətləri hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Belə söhbətlər gənclərdə hərbi vətənpərvərlik hissləri oyadır. Gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə ciddi fikir verilməlidir. Müxtəlif adda və məzmununda stentlər, guşələr yaradılmalıdır. “Azərbaycanın generalları və sərkərdələri”, “416-cı qırmızı bayraq ordenli Taqanrak diviziyası”, “Nəsillərə nümunə”, “Rayon veteranları”, “Azərbaycan ordusunda xidmət edən məzunlar”, “Məktəbin məzunları”, “Həzi Aslanovun döyüş yolu” stentləri diqqəti cəlb edir.

Tarixi yaradan da, yaşadan da xalqın özüdür. Hər hansı bir xalqın tarixi dünya xalqları arasında o, vaxt özünə layiqli yer tutur ki, bu tarix Vətən və millət məfrumları ilə sıx bağlı olsun, vətənpərvərlik çox geniş anlayışdır və qədim tarixə malikdir. Vətənpərvərlik ən yaxşı ənənələri özündə əks etdirməklə insanlarda keçmiş tarixi irsə məhəbbət oyadır. Bu hiss insanları Vətən yolunda misilsiz qəhrəmanlığa və fədakarlığa ruhlandırır, yüksək vətəndaşlıq, namus, qeyrət, çətin anda cəsarət, əyilməzlik, döyüşkənlik, məğrurluq hissləri aşılayır.

Vətənpərvərlik Vətənə, doğma torpağa, xalqa, onun dilinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə, tarixinə məhəbbət deməkdir. Hələ qədim vaxtlardan Azərbaycanda elə nəsillər, elə qəbilələr olmuşdur ki, onlar öz döyüşkənliyi ilə təkcə Qafqazda yox, hətta bütün dünyada tanınmışlar. Naxçıvanda Kəngərli, Bakıda Bakıxanovlar, Qazaxda Şıxlinskilər və Vəkilovlar, Borçalıda Yadigarovlar, Şəkidə Çələbilər, Gəncədə Cavadxanovlar, Qarabağda Cavanşirlər, Lənkəranda Talışinskilər kimi el qeyrətini çəkən, Vətən torpağını təhlükə gözləyəndə birləşib ayağa qalxan, onun hər qarışı uğrunda canlarından keçən oğullar yetişib.

Yeniyyətlərdə hərbi-vətənpərvərlik hissi mərd və mübariz igidlərimiz haqqında, milli qəhrəmanlarımız və şəhidlərimiz haqqında hadisələri şüurlu surətdə qavradıqda, onlar haqqında lazımı

biliklərə yiyələndikdə baş qaldırır və inkişaf edir. Belə hallarda yeniyetmə təsvir olunan qəhrəmanların taleyinə biganə qala bilmir. O, qəhrəmanın hissləri və taleyi ilə yaşayır, ona kömək etmək, onunla birlikdə Vətən düşmənləri ilə vuruşmaq istəyir. Onlarda düşməne qarşı qəzəb və nifrət hissi yaranır. Yaranmış bu hiss gənclərdə hərbi-vətənpərvərlik hisslərinin artmasına güclü təsir göstərir.

Müasir dövrdə gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vətənə məhəbbət hissi və Vətənin müdafiəsi bu günlər həmişəkindən çox ön planda durur. Görkəmli ictimai xadim, şair və dramaturq Şıxəli Qurbanov qeyd edir ki, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi ana südündən, ana laylasından başlanır, ana bətnindən ananın Vətənə məhəbbətindən, ananın hərbi vətənpərvərliyindən başlanır, baxçada və sonralar məktəbdə, ictimai həyatda daha da təkmilləşir, formalaşır.

Nəyim var sənindir, bu baş, bu bədən,
Əcəl aman verə ömür bitməyə!
Sənə qurban olum demirəm Vətən,
Hazıram yolunda qurban getməyə.

Buna görə də hər bir azərbaycanlı öz sayıqlığını artırmalı, ölkəmizin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün xüsusilə, gənclər arasında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi daim gücləndirilməlidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev gənclərə vətənpərvərliklə bağlı fikirlərini belə bildirmişdir: “Birinci, növbədə hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. İndi Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşadığı zamanda vətənpərvərlik hər bir insanın, xüsusən hər bir gəncin ən ümdə borcu, vəzifəsi olmalıdır. Ancaq vətənpərvərlik gərək insanın özündə olsun. Borc o, demək deyildir ki, vətənpərvərlik tələb edirsən, o da vətənpərvər olur. Yox! Mən bunu deyərkən bildirmək istəyirəm ki, bütün təhsil ocaqlarında gənclərlə məşğul olan bütün təşkilatlarda vətənpərvərlik hissinin aşılınması vətənpərvərlik hissinin hər bir gəncin qəlbində olması üçün lazımi tədbirlər görmək lazımdır” [1, s.93]

İnsana məxsus mənəvi keyfiyyətlər içərisində vətənpərvərlik hissi mühüm yer tutur. Bu müqəddəs hissin uşaqlarda lap kiçik yaşlarında tərbiyə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kiçikyaşlı uşaqlar Vətən haqqında biliklərini ilk

əvvəl ailədə, uşaq bağçasında, sonra məktəbdə, daha sonra isə kitabxanalarda zənginləşdirirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsini formalaşdırmaq üçün ilk əvvəl onlara Vətənimizi, dilimizi gözəlliklərindən danışmaq, təbiəti sevməyi öyrənmək lazımdır. Onlara Vətən haqqında şeirlər əzbərlətməli, nağıllar oxumalı, qəhrəmanlıqlardan danışılmalıdır. Bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqlar Azərbaycanın dövlət himni oxuya bilirsə, demək, biz vətənpərvər olmağa layiq nəsil tərbiyə edirik.

Tarix boyu xalqımız Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik hissi ilə doğma yerlərə və adamlara bağlılıqdan başlayaraq bütün qüvvə və qabiliyyətini Vətənin, xalqın mənafeyi uğrunda mübarizəyə qədər yüksəlmişdir. Əgər xalqımız vətənpərvər olmasaydı, əliyalın yurddaşlarımız 1990-cı ilin 20 yanvar gecəsi sinələrini düşməngülləsinə sipər etməzdilər.

Bu gün hər sahədə bizə öyrənc olan xalqımızın qəlbində daimi yer tutan heç bir zaman unudulmayan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin keçdiyi və seçdiyi həyat yolu, Vətən torpağına olan təəssübkeşlik, onun azadlığı uğrunda apardığı mübarizə və quruculuq işləri yeniyetmə və gənclərimiz üçün əsl vətənpərvərlik məktəbidir. Vətən və əqidə yolunda, xalq işi uğrunda dönməzlik Heydər Əliyev şəxsiyyətində ən sanballı, parlaq nümunəsidir.

Material və metodlar. Tədqiqatda hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji mahiyyəti və onun formalaşdırılma mexanizmlərinin araşdırılması məqsədilə əsasən elmi-nəzəri və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Araşdırmanın material bazasını Azərbaycan Respublikasında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair normativ-hüquqi sənədlər, müvafiq elmi-pedagoji ədəbiyyat, tanınmış alimlərin və ictimai xadimlərin mövzu ilə bağlı elmi baxışları, həmçinin hərbi hazırlıq fənlərinin tədrisi təcrübəsinə dair mövcud mənbələr təşkil etmişdir.

Tədqiqat prosesində təhlil və sintez, müqayisəli-tarixi, məzmun analizi, ümumiləşdirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi mənbələrin təhlili əsasında hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin anlayış-kateqorial aparatı dəqiqləşdirilmiş, onun ali təhsil müəssisələrində, xüsusilə hərbi ixtisas fənlərinin təd-

risi prosesində həyata keçirilmə xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə müxtəlif dövrlərdə və fərqli pedaqoji yanaşmalar çərçivəsində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu və formaları araşdırılmış, müasir tələblərə cavab verən effektiv istiqamətlər ümumiləşdirilmişdir. Sistemli yanaşma metodu isə hərbi hazırlıq dərslərinin təlim-tərbiyə imkanlarının bütöv pedaqoji proses kontekstində qiymətləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Aparılan nəzəri təhlillər nəticəsində hərbi rəhbərin, ailənin, təhsil müəssisələrinin və ictimai mühitin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə rolu elmi əsaslarla şərh edilmiş, mövzunun aktuallıq pedaqoji əhəmiyyəti ümumiləşdirilmişdir.

Nəticə və müzakirə. Aparılmış elmi-nəzəri təhlil göstərir ki, hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesi tələbələrə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılmasında mühüm pedaqoji potensiala malikdir. Bu fənlər yalnız hərbi bilik və bacarıqların mənimsədilməsinə deyil, eyni zamanda gənclərdə Vətənə məhəbbət, dövlətçilik düşüncəsi, orduya bağlılıq və vətəndaş məsuliyyəti kimi mühüm mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına xidmət edir.

Müzakirə olunan elmi mənbələrin təhlili sübut edir ki, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sistemli və məqsədyönlü şəkildə təşkil edildikdə onun səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Xüsusilə hərbi hazırlıq dərslərində hərbi-didaktik prinsiplərə əsaslanan təlim, praktiki məşğələlərin və nümunəvi fəaliyyətlərin tətbiqi tələbələrin hərbi xidmətə psixoloji və ideoloji hazırlığını möhkəmləndirir. Bu baxımdan, hərbi rəhbərin peşəkarlığı, şəxsi nümunəsi və pedaqoji yanaşması həlledici amil kimi çıxış edir.

Müzakirələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi yalnız tədris prosesi ilə məhdudlaşmamalı, məktəbdənkənar və ictimai fəaliyyətlərlə, ailə tərbiyəsi ilə və sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir. Veteranlarla görüşlər, hərbi-idman oyunları, tarixi şəxsiyyətlərə və milli qəhrəmanlara həsr

olunmuş tədbirlər gənclərin emosional-mənəvi dünyasına güclü təsir göstərərək tərbiyə prosesinin təsirliliyini artırır.

Araşdırmanın nəticələri onu göstərir ki, müasir dövrdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu milli ideologiya, dövlətçilik maraqları və çağdaş təhlükəsizlik çağırışları ilə uzlaşdırılmalıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə dair irəli sürdüyü ideyalar bu sahədə metodoloji əsas kimi çıxış edir və təhsil sistemində ardıcıl şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Beləliklə, hərbi ixtisas fənlərinin tədrisi prosesində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəli təşkili gənc nəslin vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılmasında, onların Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində xidmətə mənəvi-psixoloji hazırlığında və milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan müzakirələr göstərir ki, bu istiqamətdə pedaqoji fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi elmi əsaslandırılmış yanaşmaların və praktik təcrübənin vəhdətini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, H.M. Heydər Əliyev və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi // – Bakı: “Azərbaycan məktəbi”, –2002. № 2, – s. 92-94.
2. Ağayev, M.H Humanitar fənnlərin tədrisi prosesində məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi / M.H.Ağayev. –Bakı: Müəllim, – 2004. – 114 s.
3. Cəfərov, H.R. Gənclərdə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması // – Bakı: Mədəni-maarif, № 1, – 2006. – s. 44-45.
4. Dadaşov, C. Yeniyetmələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi. // – Bakı: Mədəni-maarif. –2006. № 8, – s.18- 20.
5. Fətəliyev, X.Q. Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi / X.Q.Fətəliyev. – Bakı: Maarif, – 1987. – 146 s.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rövşən Vəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 21.04.2025, son daxilolma – 15.06.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 37.091:376

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1036>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 41-44
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p. 41-44
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с. 41-44

İbtidai təhsil mühitində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara yanaşma və işin təşkili prinsipləri

Müəllif(lər):

Səbinə Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
E-poçt: sabina-aslanova@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0001-4052-1631>

Açar sözlər: inklüziv təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, fərdiləşdirilmiş tədris, adaptiv metodlar, sosial və emosional dəstək

Annotasiya. Məqalədə ibtidai təhsil pilləsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin təşkili və inklüziv pedaqoji yanaşmaların tətbiqi araşdırılmışdır. Müasir təhsil sistemi beynəlxalq standartlara əsaslanaraq inklüziv təhsili prioritet istiqamət kimi müəyyən edir və bu, bütün uşaqların, o cümlədən xüsusi ehtiyacı olanların bərabər təhsil imkanlarına malik olmasını təmin edir. Tədqiqatda ibtidai sinif müəllimlərinin fərdi uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq adaptiv metodlar tətbiq etməsi, sosial və emosional dəstək verməsi, valideynlərlə əməkdaşlıq etməsi və innovativ texnologiyalardan istifadə etməsi vacib amillər kimi müəyyən edilmişdir. Məqalədə inklüziv təhsilin yalnız pedaqoji nəticələrə deyil, həm də sosial ədalətin təmininə, uşaqların sosial adaptasiyasına və cəmiyyətin inklüziv dəyərlərə əsaslanan inkişafına töhfə verdiyi göstərilmişdir. Tədqiqatın material bazasını yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, beynəlxalq təşkilatların metodik tövsiyələri və normativ sənədlər təşkil etmişdir. Nəticələr göstərir ki, inklüziv pedaqoji yanaşmaların tətbiqi uşaqların fərdi inkişafını gücləndirir, təhsil prosesinə aktiv cəlb olunmasını təmin edir və onların gələcək sosial integrasiyasını asanlaşdırır. Məqalədə həmçinin inklüziv təhsilin praktikada qarşılaşdığı çağırışlar – müəllim hazırlığının aşağı olması, maddi-texniki imkanların məhdudluğu və valideyn maarifləndirilməsi çatışmazlıqları – qeyd edilmiş və həll yolları tövsiyə olunmuşdur.

Author(s):

Sabina Aslanova
Azerbaijan State Pedagogical
University
PhD on Pedagogy, Associate
Professor
E-mail: sabina-aslanova@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0001-4052-1631>

Key words: inclusive education, children with special needs, individualized learning, adaptive methods, social and emotional support

Pedagogical approaches and principles of organizing educational work with children in need of special care in the primary educational medium

Abstract. In the article the organization of educational work with children in need of special care at the primary educational level and the application of inclusive pedagogical approaches were searched. Modern education system based on international standards, identifies inclusive education as an essential direction ensuring equal educational opportunities for all children, including children possessing special needs as well. In the study key factors such as implementation of adaptive teaching methods by primary school teachers considering individual development characteristics of children were determined, the provision of social and emotional support, collaboration with parents and the use of innovative technologies. In the article it was stated that, inclusive education contributes not only pedagogical outcomes, but also the promotion of social justice, children's social adaptation, and the development of society based on inclusive values. To the material base of the study include scientific works by local and international scholars, methodological recommendations of international organizations and normative documents. The results indicate that, the application of inclusive pedagogical approaches enhances children's individual development, ensures their active participation in the educational process and facilitates their future social integration. In the article practical challenges faced in inclusive education, such as insufficient teacher training, limited material-technical resources and lacks in enlightening parents were also stated and solving ways were recommended.

Автор(ы):

Сабина Асланова
Азербайджанский
государственный педагогический
университет
Доктор философии по педагогике,
доцент
Э-почта: sabina-aslanova@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0001-4052-1631>

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с особыми образовательными потребностями, индивидуальное обучение, адаптивные методы, социальная и эмоциональная поддержка

Принципы подхода и организации работы с детьми, нуждающимися в особом уходе, в начальной образовательной среде

Аннотация. В статье исследуются особенности организации образовательного процесса с детьми с особыми образовательными потребностями на уровне начального образования, а также применение инклюзивных педагогических подходов. Современная система образования, ориентируясь на международные стандарты, рассматривает инклюзивное образование как приоритетное направление, обеспечивающее равный доступ к качественному образованию для всех категорий детей. В ходе исследования установлено, что эффективная инклюзивная практика предполагает использование учителями начальных классов адаптивных образовательных методов с учётом индивидуальных особенностей развития обучающихся, оказание социально-эмоциональной поддержки, системное взаимодействие с родителями и применение инновационных образовательных технологий. Показано, что инклюзивное образование способствует не только достижению положительных образовательных результатов, но и социальной интеграции детей, формированию ценностей социальной справедливости и инклюзивной культуры общества. Эмпирическую и теоретическую базу исследования составили труды отечественных и зарубежных учёных, нормативно-правовые документы и методические рекомендации международных организаций. Результаты подтверждают, что внедрение инклюзивных педагогических подходов усиливает индивидуальное развитие обучающихся, повышает их активность в образовательном процессе и способствует успешной социальной адаптации.

Giriş: Müasir təhsil sistemi beynəlxalq təhsil standartlarına əsaslanaraq inklüziv təhsili prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Inklüziv təhsil bütün uşaqlara, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlara bərabər imkanlar yaratmaqla sosial ədalətin təmininə xidmət edir [1, s.18]. İbtidai təhsil pilləsi uşaqların gələcək təhsil həyatının və sosial inkişafının təməlini qoyur [2, s.42].

Bu mərhələ uşaqların gələcək təhsil həyatının təməlini qoyur və onların həyat boyunca davam edəcək öyrənmə motivasiyasının ilkin bazasını yaradır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili yalnız pedaqoji yanaşma ilə məhdudlaşmır, həm də sosial və psixoloji dəstəyi zəruri edir. Bu uşaqlar müxtəlif intellektual, emosional, fiziki və sosial çətinliklərlə qarşılaşır [3, s.66]. Belə şəraitdə inklüziv təhsil onların cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial adaptasiyasını təmin edən əsas vasitə kimi çıxış edir.

Bu baxımdan ibtidai təhsil mühiti xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən müəllimlər üçün strateji platformaya çevrilir. Onlar yalnız pedaqoji biliklərə malik olmamalı, həm də inklüziv yanaşma, korreksiya pedaqogikası prinsipləri və adaptiv tədris metodologiyalarını tətbiq etmə bacarığına sahib olmalıdırlar. Müasir pedaqoji yanaşmalar uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş tədris planlarının hazırlanmasını, sosial və emosional dəstəyin gücləndirilməsini, valideyn və mütəxəssislərlə əməkdaşlığın sistemləşdirilməsini tələb edir. Beləliklə, ibtidai təhsil pilləsində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara yanaşma və işin təşkili yalnız pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsi deyil, həm də inklüziv təhsilin əsas hədəflərindən biri olan sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinin həyata keçirilməsidir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar təhsil sistemində ayrı bir diqqət tələb edən qrup kimi tanınır. Onların təhsil prosesində qarşılaşdıqları çətinliklər çoxşaxəlidir və yalnız pedaqoji aspektlərlə məhdudlaşmır. Bu çətinliklər intellektual inkişafın məhdudluğu, emosional vəziyyətin qeyri-sabitliyi, sosial inteqrasiya problemləri, fiziki məhdudiyyətlər və davranış pozğunluqları kimi müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. İbtidai təhsil mərhələsi uşağın təhsil həyatında ən mühüm dövrlərdən biridir. Bu mərhələdə formalaşan motivasiya, öyrənmə vərdisləri və sosial münasibətlər uşağın gələcək akademik və şəxsi

inkişafına əsas təsir göstərir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün bu mərhələdə yaradılacaq inklüziv mühit onların təhsil uğurlarını və sosial adaptasiya bacarıqlarını müəyyən edir. Bu səbəbdən ibtidai siniflərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla iş yalnız pedaqoji deyil, həm də sosial və etik məsuliyyət tələb edən bir prosesdir. Inklüziv təhsil prinsipləri uşaqlara yalnız bilik və bacarıqlar qazandırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onların özünəinamını artırır, sosial münasibətlərin inkişafını təşviq edir və gələcək həyatlarında cəmiyyətdə aktiv iştirak etmələrinə zəmin yaradır. Beləliklə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla iş cəmiyyətin inklüzivlik və bərabərlik dəyərlərinin formalaşmasına birbaşa töhfə verir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işdə tətbiq olunan metod və yanaşmalar onların fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Bu məqsədlə əsasən aşağıdakı metodlar geniş istifadə olunur:

1. Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması

Hər bir uşağın fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq təhsildə uğurun əsas açarıdır. Tədris planı uşağın bilik və bacarıq səviyyəsinə, psixoloji vəziyyətinə, maraq və qabiliyyətlərinə uyğun şəkildə qurulmalıdır [3, s.58]. Bu yanaşma uşağın potensialını maksimum şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir və tədris prosesinə aktiv iştirakını təmin edir [4, s.53].

2. Adaptiv tədris metodlarının tətbiqi

Adaptiv metodlar fərdi qabiliyyətlərə uyğun tədris strategiyalarının seçilməsini nəzərdə tutur. Bu metodlara oyunla öyrənmə, vizual materiallardan geniş istifadə, sensor əsaslı öyrənmə və fərdi tapşırıqlar daxildir [8, s.44]. Adaptiv metodların tətbiqi uşaqların dərəcə marağını artırır və öyrənməyə müsbət təsir göstərir [2, s.47].

3. Sosial və emosional dəstəyin təmin edilməsi

Emosional dəstək xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilində motivasiyaedici rol oynayır. Müəllimlər tədris mühitində empatik və dəstəkləyici münasibət formalaşdırmalıdır [4, s.69]. Belə yanaşma uşaqların özünəinamını möhkəmləndirir və sosial inteqrasiyanı asanlaşdırır [6, s.37].

4. Valideynlərlə aktiv əməkdaşlıq

Valideynlərin təhsil prosesində iştirakının təmin edilməsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq-

ların inkişafına müsbət təsir göstərir. Müntəzəm ünsiyyət və qarşılıqlı etimad əsasında qurulan əməkdaşlıq uşağın təhsil motivasiyasını gücləndirir [7, s.55].

5. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi

Texnologiyalar inklüziv təhsil mühitində uşaqlara fərdi öyrənmə imkanları yaradır. Multimedia, interaktiv platformalar və rəqəmsal resurslar uşaqların marağını artırır və fərdi ehtiyacalara uyğun təlimə şərait yaradır [1, s.21].

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılmasında kompleks elmi-metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Araşdırma əsasən nəzəri-analitik xarakter daşıyır və ibtidai təhsil mühitində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin təşkili, inklüziv pedaqoji yanaşmaların mahiyyəti və tətbiq imkanlarının elmi ədəbiyyat əsasında sistemli şəkildə öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqatın material bazasını inklüziv təhsil, korreksiya pedaqogikası, xüsusi təhsil ehtiyacları, adaptiv tədris metodları və sosial-emosional dəstək mexanizmlərinə dair yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, monoqrafiyalar, məqalələr, eləcə də beynəlxalq təşkilatların (xüsusilə UNESCO-nun) metodik tövsiyə və hesabatları təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, mövzu ilə bağlı normativ sənədlər və konseptual yanaşmalar təhlilə cəlb edilmişdir.

Nəticə və müzakirə. İbtidai təhsil mühitində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işdə əsas məqsəd yalnız pedaqoji uğur deyil, həm də sosial ədalətin təminatıdır. Tədris planlarının fərdiləşdirilməsi, adaptiv metodların seçilməsi, emosional dəstəyin göstərilməsi və valideynlərlə əməkdaşlıq inklüziv təhsilin əsas sütunlarıdır [3, s.60]. Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində peşəkarlığının artırılması və məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi bu prosesin effektivliyini artırır [5, s.50]. Dövlət və təhsil qurumları arasında sistemli əməkdaşlıq da vacibdir [1, s.23]. Beləliklə, inklüziv pedaqoji yanaşmalar yalnız fərdi uşaqların deyil, bütövlükdə təhsil sisteminin inkişafına yönəlmişdir. Bu, cəmiyyətin inklüzivlik və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verir [6, s.40].

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, inklüziv təhsil yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün deyil, bütün təhsil sisteminin inkişafı üçün vacibdir. Belə mühitlərdə uşaqlar empatiya, əməkdaş-

lıq və sosial məsuliyyət kimi dəyərləri mənimsəyir, bu da onların gələcək həyatında və cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm rol oynayır.

Bununla belə, praktikada bir sıra çağırışlar mövcuddur: müəllim hazırlığının aşağı olması, maddi-texniki imkanların məhdudluğu və valideynlərin maarifləndirilməsində çatışmazlıqlar inklüziv təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli məqsədilə dövlət və təhsil qurumları arasında sistemli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, müəllimlərin inklüziv təhsil üzrə davamlı təlim proqramlarının təşkili və innovativ tədris texnologiyalarının tətbiqi zəruridir.

Yekun nəticə. Nəticə olaraq, ibtidai təhsil mühitində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işdə tətbiq olunan inklüziv pedaqoji yanaşmalar və korreksiya pedaqogikasının prinsipləri təhsilin keyfiyyətini və inklüzivliyin təmin edilməsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, adaptiv metodlar, sosial və emosional dəstək mexanizmləri və valideynlərlə sistemli əməkdaşlıq uşaqların fərdi inkişafını gücləndirir, onların təhsil prosesinə cəlb olunmasını təmin edir və sosial inteqrasiya bacarıqlarını artırır. Bu yanaşmalar yalnız pedaqoji məqsədləri qarşılamır, həm də uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, ictimaiyyətlə harmonik münasibətlərin qurulmasına və inklüziv dəyərlərin güclənməsinə xidmət edir. Akademik və praktik təcrübələr göstərir ki, inklüziv təhsil mühitinin yaradılması yalnız məktəblərin daxili strukturlarında deyil, eyni zamanda milli təhsil siyasətində də davamlı dəyişikliyi tələb edir. Bu kontekstdə, gələcək tədqiqatlar və təhsil islahatları xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilinə yönəlmiş strategiyaların təkmilləşdirilməsinə, müəllim hazırlığının gücləndirilməsinə və inklüziv təhsilin bütün pillələrdə universal praktikaya çevrilməsinə yönəlməlidir. Beləliklə, inklüziv təhsil sistemi yalnız fərdi uşaqların inkişafına deyil, eyni zamanda cəmiyyətin inklüziv dəyərlərə əsaslanan dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova, S. İbtidai təhsildə inklüziv pedaqogika prinsipləri / S.Aslanova. – Bakı: ADPU, – 2021. – s.37-40.
2. Hüseynova, N. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan

- uşaqlarla işdə valideyn-müəllim əməkdaşlığı / N.Hüseynova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s.55.
3. Salamov, R. Xüsusi pedaqogika və korreksiya işləri / R.Salamov. – Bakı: Elm və təhsil, 2019. – s.53.
4. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. – Paris: UNESCO Publishing, – 2017. – s.18-23.
5. Ainscow, M. Developing Inclusive Education Systems / M.Ainscow. – London: Routledge, – 2020. – s.42-47.
6. Booth, T. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools / T.Booth. – Bristol: CSIE, – 2019. – s.58-60.
7. Florian, L. Inclusive Pedagogy Across the Curriculum / L.Florian. – London: Routledge, – 2015. – s.66-69.
8. Slee, R. Inclusive Education: From Policy to School Practice / R.Slee. – London: Routledge, – 2018. – s.44-50.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çapay Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 17.04.2025, son daxilolma – 12.06.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 37.013.42:331.54-053.5
<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1042>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.45-48
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.45-48
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.45-48

Peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyəti peşəseçmənin başlıca vəzifələrindən biri kimi

Müəllif(lər):

Coşqun Qurbanov
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-poçt: csqnqrbtnv@gmail.com

Açar sözlər: peşəyönümü, peşə seçimi, praktik fəaliyyət, şagird, müəllim, təhsil, əmək bazarı, peşə tərbiyəsi, peşə marağı

Annotasiya. Müasir cəmiyyətdə uğurlu və faydalı fərd kimi formalaşma düzgün peşə seçimi ilə birbaşa bağlıdır. Şagirdlərin peşəyönümü fəaliyyəti və praktik məşğələlər onların gələcək peşə istiqamətini müəyyən etməsində əsas rol oynayır. Praktik fəaliyyət şagirdlərə öz maraq və qabiliyyətlərini kəşf etmək, əmək vərdişləri qazanmaq, məsuliyyət hissini formalaşdırmaq və real iş şəraitində təcrübə toplamaq imkanı yaradır. Bu prosesdə müəllimin istiqamətverici rolu, valideynlərin dəstəyi və cəmiyyətin iştirakı əvəzlənməzdir. Texnologiya fənni, STEAM və PBL yanaşmaları şagirdlərin analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Praktik məşğələlər şagirdlərdə əməksevərlik, əməkdaşlıq, özünəinam və məqsədyönlülük kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir. Belə yanaşma onların gələcəkdə yalnız ixtisaslı kadr deyil, həm də peşəsini sevən, cəmiyyətə faydalı və məsuliyyətli fərd kimi yetişməsinə təmin edir. Məktəbdə sistemli və məqsədyönlü peşəyönümü fəaliyyəti, praktik məşğələlərə xüsusi yer verilməsi şagirdlərin rəqabətədavamlı, yaradıcı və müstəqil düşüncəli olmasına zəmin yaradır.

Author(s):

Joshqun Gurbanov
Nakhchivan Teachers Institute
E-mail: csqnqrbtnv@gmail.com

Key words: vocational training, vocational choice, practical activity, pupil, teacher, education, labour market, vocational education, vocational interest

As one of the main tasks of vocational choice in the practical activities of pupils on vocational training

Abstract. Formation as a successful and useful individual in modern society is directly related to the correct choice of profession. Vocational activities and practical training of pupils play a key role in determining their future professional direction. Practical training provides pupils with the opportunity to discover their interests and abilities, acquire work habits, form a sense of responsibility and gain experience in real work conditions. In this process, the guiding role of a teacher, support of parents and participation of society are indispensable. The subject of Technology, STEAM and PBL approaches develop analytical thinking, creative approach and problem-solving skills of pupils. Practical training serves to form qualities such as diligence, collaboration, self-confidence and expediency on pupils. Such an approach ensures them to grow up not only as a qualified specialist, but also as a responsible individual who loves his profession and is helpful for society in future. Systematic and purposeful vocational training activity at school, giving special attention to practical exercises, create the basis for students to be competitive, creative and self-dependent.

Автор(ы):

Джошгун Гурбанов
Нахчыванский институт учителей
Э-почта: csqnqrbtnv@gmail.com

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессиональный выбор, практическая деятельность, студент, педагог, образование, рынок труда, профессиональная подготовка, профессиональный интерес, ориентация

Практическая деятельность по профессиональной ориентации как одна из главных задач по выбору профессии

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается важность профориентационной деятельности учащихся и прохождения ими производственной практики как основного этапа выбора профессии. Выбор профессии играет важную роль в дальнейшей жизни человека с точки зрения социального, экономического и личностного развития. Практическая деятельность предоставляет учащимся возможность определить свои интересы и способности, приобрести трудовые навыки и выбрать направление в соответствии с требованиями рынка труда. Правильно направленная профориентационная деятельность формирует у учащихся такие качества, как уверенность в себе, целеустремленность и трудолюбие. В статье подчеркивается незаменимая роль сотрудничества учителей, родителей и общества в этом процессе. Такой подход создает основу для того, чтобы учащиеся в будущем выросли успешными, ответственными и креативными специалистами. В результате правильной реализации выбора профессии обеспечивается развитие как на индивидуальном, так и на социальном уровнях. Поэтому профориентационная деятельность в школе должна быть организована системно, и особое внимание следует уделять производственной практике.

Giriş. Müasir cəmiyyətdə insanın uğurlu və faydalı bir fərd kimi formalaşması onun düzgün peşə seçimi ilə birbaşa bağlıdır. Qloballaşan dünya, sürətlə dəyişən texnologiyalar və əmək bazarındakı yeni tələblər gənclərin yalnız bilikli deyil, eyni zamanda bacarıqlı və çevik olmasını zəruri edir. Bu baxımdan məktəblərdə həyata keçirilən peşəyönümü işi və şagirdlərin praktik fəaliyyətə cəlb olunması onların gələcək həyat yolunu şüurlu şəkildə müəyyənləşdirməsində mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərə öz maraq və qabiliyyətlərini kəşf etmək, əmək dünyasını tanımaq və gələcək peşələrinə hazırlıqlı olmaq üçün şərait yaratmaqdır.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı, iqtisadiyyatın dinamik quruluşu və əmək bazarındakı dəyişikliklər təhsil sisteminin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu tələblərdən ən vacibi gənc nəslin düzgün peşə seçimi etməsi, öz bacarıq və maraqlarına uyğun sahədə fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Peşə seçimi insan həyatında mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu qərar yalnız gələcək maddi təminatı deyil, həm də fərdin özünü reallaşdırma imkanlarını, cəmiyyətə faydalı olma səviyyəsini müəyyənləşdirir. Buna görə də məktəblərdə peşəyönümü işi və şagirdlərin praktik fəaliyyəti peşə seçiminin əsas istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Peşəyönümü dedikdə, şagirdlərin gələcək peşələr haqqında dolğun məlumat alması, öz maraq və meyllərini tanıması, bacarıq və qabiliyyətlərini real vəziyyətlə müqayisə etməsi prosesi başa düşülür. Bu proses təkcə informasiya təqdim etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdin düşüncə tərzini, özünüdərkini və məqsədyönlü fəaliyyətini formalaşdırır. Məktəbdə həyata keçirilən peşəyönümü işi bu baxımdan sistemli və məqsədyönlü şəkildə qurulmalıdır. Şagirdlərin praktik fəaliyyəti isə bu prosesin ən təsirli mərhələsidir, çünki praktik fəaliyyət vasitəsilə onlar konkret peşələrlə yaxından tanış olur, öz maraq dairələrini real şəraitdə sınaıyır, əməyin mahiyyətini dərk edirlər. Peşə seçiminin düzgün həyata keçirilməsi üçün şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesində müvafiq bacarıq və vərdişlər formalaşmalıdır. Bunun üçün məktəbdə texnologiya, əmək, informatika kimi fənlərin rolu çox önəmlidir. Bu fənlər şagirdlərdə həm əməyə münasibət, həm də peşələr haqqında ilkin bilik və ba-

carıqları formalaşdırır. Şagirdin praktik fəaliyyəti zamanı o, müəyyən əmək vərdişlərinə yiyələnir, əşyaların yaradılması prosesində iştirak edir və bununla da müxtəlif sahələrə maraq göstərir. Bu mərhələdə müəllimin istiqamətverici rolu əvəzolunmazdır. Müəllim şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, psixoloji meyllərini və intellektual səviyyəsini nəzərə alaraq ona uyğun peşə istiqamətləri barədə yönləndirici tövsiyələr verir. Peşə seçiminin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərdə öz potensial imkanlarını tanımaq və inkişaf etdirmək bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu, sadəcə bir peşə haqqında məlumat toplamaq deyil, həm də özünü həmin peşədə təsəvvür edə bilmək, həmin sahədə uğur qazanmaq üçün lazım olan bilik və bacarıqları müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə məktəblərdə peşəyönümü fəaliyyətinə psixoloji testlər, müşahidələr, müsahibələr və praktiki məşğələlər daxil edilməlidir. Bu tədbirlər vasitəsilə şagird öz güclü və zəif tərəflərini müəyyən edə bilir, bu isə gələcək peşə seçimində daha obyektiv qərar verməsinə kömək edir [1].

Şagirdlərin praktik fəaliyyəti, əslində, onların gələcək həyat bacarıqlarını formalaşdıran sosial təcrübədir. Bu təcrübə zamanı uşaqlar əmək kollektivində işləməyi, məsuliyyət daşımağı, vaxtı səmərəli bölməyi, işin nəticəsinə görə cavabdehlik hissini qazanırlar. Əmək fəaliyyəti həm də əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafına xidmət edir. Belə ki, bir işi sona qədər görmək, əməkdaşlıq etmək, dürüst olmaq kimi dəyərlər praktik məşğələlər zamanı formalaşır. Peşə yönümündə praktik fəaliyyətin əsas məqsədi şagirdə müxtəlif fəaliyyət növlərini sınaqdan keçirmək imkanı yaratmaqdır. Bu yolla o, hansı sahədə özünü daha rahat və inamlı hiss etdiyini, hansı istiqamətdə bacarıqlı olduğunu müəyyən edə bilir. Müasir dövrdə əmək bazarının tələbləri də sürətlə dəyişir. Yeni texnologiyaların yaranması bir çox ənənəvi peşələrin məzmununu dəyişir, eyni zamanda yeni peşə sahələri formalaşır. Bu səbəbdən məktəblərdə peşəyönümü işi təkcə mövcud peşələr haqqında məlumat verməklə kifayətlənməməlidir, eyni zamanda şagirdlərdə ömürboyu öyrənmə vərdişlərini formalaşdırmalıdır. Yəni şagird başa düşməlidir ki, peşə seçimi bir dəfə verilən qərar deyil, həyat boyu davam edən inkişaf prosesidir. Praktik fəaliyyətin rolu da burada özünü göstərir: şagird real iş şəraitində təcrübə

qazandıqca, dəyişən tələblərə uyğunlaşmaq bacarığı formalaşır [3].

Peşə seçimi həm də sosial məsuliyyət tələb edən bir qərardır. Çünki hər bir fərdin seçdiyi peşə təkcə onun şəxsi maraqlarına deyil, həm də cəmiyyətin inkişafına təsir göstərir. Bu mənada məktəbdə peşəyönümü işi tərbiyəvi məqsəd daşmalıdır. Şagird bilməlidir ki, onun seçdiyi peşə gələcəkdə ictimai rifahə, milli iqtisadiyyatın inkişafına və dövlətin qüdrətinə töhfə verə bilər. Bu ideya məktəbdə formalaşan vətənpərvərlik, məsuliyyət və əməksevərlik dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Peşəyönümü üzrə praktik fəaliyyətin effektiv olması üçün təhsil müəssisələri ilə real istehsalat sahələri arasında əməkdaşlıq vacibdir. Müəssisələrdə ekskursiyalar, istehsalat təcrübələri, seminarlar və görüşlər şagirdlərə peşələrin real mühitini görmək imkanı yaradır. Bu prosesdə valideynlərin də rolu əvəzolunmazdır. Valideyn öz övladını yalnız şəxsi arzusuna görə deyil, onun qabiliyyətlərinə və əmək bazarının tələblərinə uyğun istiqamətləndirməlidir. Belə üçtərəfli əməkdaşlıq – məktəb, ailə və cəmiyyət arasında əlaqə – peşə seçiminin uğurlu olmasının əsas şərtidir. Müəllimlərin bu istiqamətdə hazırlığı və bilik səviyyəsi də xüsusi önəm daşıyır. Peşəyönümü fəaliyyəti aparan müəllim yalnız nəzəri biliklə kifayətlənməməli, əmək bazarının vəziyyəti, müasir texnologiyalar, innovativ sahələr haqqında da məlumatlı olmalıdır. O, şagirdlərdə yaradıcı düşüncə, analitik baxış, problem həll etmə kimi XXI əsr bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş metodlardan istifadə etməlidir.

Orta məktəblərdə texnologiya fənni şagirdlərin yalnız texniki bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmir, eyni zamanda onların peşə yönümlü maraqlarını müəyyən etməyə və gələcək ixtisas seçimində düzgün qərar verməyə yardım edir. Texnologiya dərsləri vasitəsilə şagirdlər müxtəlif texniki, layihə və yaradıcı fəaliyyətlərlə məşğul olur, alət və materiallardan səmərəli istifadə etməyi öyrənir. Bu fənn həmçinin şagirdin analitik düşüncə qabiliyyətini, problemləri həll etmə bacarığını və əmək vərdişlərini inkişaf etdirir. Texnologiya fənni şagirdlərə real iş mühitinə yaxın təcrübə qazandırır. Məktəb dövründə texnologiya dərsləri şagirdlərin yaradıcılıq və innovativ düşüncə qabiliyyətini də inkişaf etdirir. STEAM və PBL yanaşmaları şagirdlərin müxtəlif sahələri integrativ şəkildə öyrənməsinə imkan yaradır,

texnologiya biliklərini digər fənnlərlə əlaqələndirir. Bu da şagirdin peşə maraqlarını genişləndirir, onun gələcək ixtisas seçiminə şərait yaradır. Texnologiya fənninin peşə seçiminə təsirini artıran amillərdən biri praktiki məşğələlərin keyfiyyətidir. Müəllim şagirdləri yönləndirərək onların qabiliyyətlərini müşahidə edir, maraq və bacarıqlarına uyğun layihələr təklif edir. Valideyn və məktəb əməkdaşlığının iştirakı isə şagirdin peşə istiqamətinin düzgün müəyyən edilməsini təmin edir [2].

Material və metodlar. Tədqiqat şagirdlərin peşəyönümü üzrə praktik fəaliyyətinin peşə seçimi prosesində rolunun öyrənilməsinə həsr olunmuşdur və əsasən nəzəri-analitik xarakter daşıyır. Araşdırma zamanı ümumi orta təhsil müəssisələrində peşəyönümü fəaliyyətinin təşkili, şagirdlərin praktik məşğələlər vasitəsilə peşə maraqlarının formalaşdırılması və əmək bazarının tələblərinə uyğun istiqamətləndirilməsi ilə bağlı yerli elmi-pedaqoji ədəbiyyatlar tədqiqat materialı kimi istifadə olunmuşdur. Material bazasını peşəyönümü, peşə seçimi, əmək tərbiyəsi və praktik fəaliyyət problemlərinə dair monoqrafiyalar, elmi məqalələr, metodik və normativ sənədlər təşkil etmişdir.

Tədqiqat prosesində peşəyönümü fəaliyyətinə pedaqoji və sosial yanaşma kontekstində baxılmış, praktik fəaliyyət şagirdlərin maraq və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, əmək vərdişlərinin formalaşdırılması və gələcək peşə istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli mərhələ kimi təhlil edilmişdir. Araşdırmada şagirdlərin praktik məşğələlər zamanı qazandıqları sosial təcrübənin onların şəxsi inkişafına, özünəinamına və peşəkar özünüdərkinə təsiri elmi mənbələr əsasında ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil və sintez metodlarından istifadə edilərək peşəyönümü və praktik fəaliyyətlə bağlı mövcud elmi yanaşmalar sistemləşdirilmiş, müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə müxtəlif müəllimlərin mövqeləri və nəticələri müqayisə olunmuşdur. Sistemli yanaşma metodu peşəyönümü fəaliyyətinin məktəb, ailə və cəmiyyət əməkdaşlığı çərçivəsində bütöv bir proses kimi araşdırılmasına imkan vermişdir. Eyni zamanda ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma metodları əsasında tədqiqatın əsas elmi nəticələri formalaşdırılmışdır.

Araşdırmada müəllimlərin, valideynlərin

və cəmiyyətin peşəyönümü prosesindəki rolu pedaqoji baxımdan əsaslandırılmış, şagirdlərin praktik fəaliyyətinin onların əmək bazarına hazırlığına və gələcək peşə seçimində obyektiv qərar vermələrinə təsiri nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir. İstifadə olunan materiallar və metodlar tədqiqatın məqsədinə uyğun seçilmiş və araşdırılan problemin mahiyyətinin açılmasına şərait yaratmışdır.

Nəticə və müzakirə. Tədqiqat göstərir ki, şagirdlərin peşəyönümü üzrə praktik fəaliyyəti onların gələcək peşə seçimində və şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Praktik məşğələlər vasitəsilə şagirdlər yalnız nəzəri bilik əldə etmir, həm də əmək vərdişlərini, məsuliyyət və əməksevərlik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirirlər. Bu fəaliyyət şagirdlərdə özünəinam, məqsədyönlülük və əməksevərlik kimi vacib keyfiyyətləri formalaşdırır və onları gələcəkdə yalnız ixtisaslı kadr deyil, həm də peşəsini sevən, cəmiyyətə faydalı və məsuliyyətli fərd kimi yetişdirir (Məmmədov, 2020; Əliyeva, 2019; Hüseynov, 2021).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, peşəyönümü fəaliyyətinin effektivliyi şagirdin fərdi xüsusiyyətləri, maraqları və qabiliyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilən fərdi yanaşmadan asılıdır. Müəllimlərin istiqamətverici rolu, valideynlərin və cəmiyyətin iştirakı bu prosesin uğurlu olması üçün əvəzolunmazdır. Praktik məşğələlər şagirdlərə əmək bazarının tələblərini anlamağa, real iş mühitində öz bacarıqlarını sınağa və gələcək ixtisaslarını daha obyektiv seçməyə imkan yaradır.

Texnologiya və digər fənnlərin peşəyönümü ilə integrasiyası şagirdlərin analitik düşüncə, yaradıcı yanaşma və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. STEAM və PBL yanaşmalarının tətbiqi şagirdlərdə peşə maraqlarının genişlənməsinə və gələcəkdə daha məlumatlı peşə seçiminə şərait yaradır.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, praktik fəaliyyət şagirdlərin sosial, psixoloji və etik dəyərlərinin formalaşmasına xidmət edir. Əmək vərdişləri, məsuliyyət, əməksevərlik və əməkdaşlıq

kimi keyfiyyətlər praktik məşğələlər zamanı inkişaf edir. Bu fəaliyyət şagirdin öz maraq və qabiliyyətlərini müəyyən etməsinə, əmək bazarının tələblərinə uyğun peşə istiqamətini seçməsinə və gələcəkdə uğurlu peşəkar olmasına zəmin yaradır.

Beləliklə, peşəyönümü üzrə praktik fəaliyyət yalnız tədris prosesinin bir hissəsi deyil, həm də şagirdlərin gələcək peşəkar vətəndaş kimi yetişməsində əsas amildir. Məktəbdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən peşəyönümü fəaliyyəti, praktik məşğələlərə xüsusi yer verilməsi şagirdlərin rəqabətədavamlı, yaradıcı və müstəqil düşüncəli fərdlər kimi yetişməsinə təmin edir.

Yekun nəticə. Nəticə etibarilə, peşəyönümü üzrə şagirdlərin praktik fəaliyyəti peşə seçiminin başlıca vəzifələrindən biri kimi təkcə tədris prosesinin bir hissəsi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşma mərhələsidir. Düzgün istiqamətləndirilmiş peşəyönümü fəaliyyəti şagirdlərdə özünəinam, məqsədyönlülük və əməksevərlik kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Belə şagirdlər gələcəkdə yalnız ixtisaslı kadr deyil, həm də öz peşəsini sevən, cəmiyyətə faydalı və məsuliyyətli vətəndaş olurlar. Peşə seçiminin düzgün həyata keçirilməsi nəticəsində həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə inkişaf təmin olunur. Buna görə də məktəbdə peşəyönümü fəaliyyəti sistemli şəkildə qurulmalı, praktik məşğələlərə xüsusi yer verilməlidir. Bu, gələcəyin rəqabətədavamlı, yaradıcı və müstəqil düşüncəli gənclərinin yetişməsinə zəmin yaradan ən mühüm amillərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, A. Peşəyönümü və təhsildə rolu / A.Məmmədov. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 2020.
2. Əliyeva, B. Şagirdlərin peşə seçimi və inkişafı / B.Əliyeva. – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti Nəşriyyatı. – 2019.
3. Hüseynov, C. Praktik fəaliyyətin təhsildə əhəmiyyəti / C.Hüseynov. – Gəncə: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. – 2021.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Abbasov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 15.05.2025, son daxilolma – 07.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.49-53
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.49-53
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.49-53

UOT: 373.3:004.738

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1054>

Təhsil müəssisələrində İnformatika fənninin hibrid tədris modellərinin tətbiqinə dair

Müəllif(lər):

Elşən Məmmədov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: ElshenMemmedov@nmi.edu.az

Rəyal Abbasov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Magistrant

E-poçt: abbasovrr@gmail.com

Açar sözlər: hibrid tədris, informatika, rəqəmsal təhsil, distant təlim, tədris modelləri

Annötasiya. XXI əsrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) təhsil sistemində əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir təhsil yalnız bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də təhsilalanların analitik düşünmə, problem həll etmə, yaradıcılıq və rəqəmsal bacarıqlarının inkişafını prioritetləşdirir. Bu baxımdan ənənəvi və distant tədrisin üstün cəhətlərini birləşdirən hibrid tədris modelləri innovativ və çevik yanaşma kimi diqqət çəkir. İnformatika fənnində bu model nəzəri biliklərin onlayn platformalarda mənimsənilməsinə, praktiki bacarıqların isə sinif və virtual laboratoriya şəraitində formalaşdırılmasına təmin edir.

Tədqiqatın material bazası Azərbaycan Respublikasındakı orta məktəb və ali təhsil müəssisələrinin informatika fənni üzrə təhsilalanları olmuşdur. Metodoloji baxımdan həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarından istifadə edilmiş, dərslərin müşahidəsi, tələbələrin fəallığı, əməkdaşlıq bacarıqları və layihə əsaslı tapşırıqlar qiymətləndirilmiş, sorğular və testlər vasitəsilə nəzəri bilik və praktik bacarıqların nəticələri statistik təhlil edilmişdir. Həmçinin video mühazirələr, elektron dərsliklər və onlayn proqramlaşdırma mühitləri tədris materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Nəticələr göstərir ki, hibrid tədris modeli tələbələrin dərslərdə iştirakını artırır, akademik göstəricilərini yaxşılaşdırır, öyrənmə motivasiyasını yüksəldir və müəllimlərin dərs hazırlığını səmərəli edir. Model həm nəzəri, həm də praktik bacarıqların inkişafına, kommunikativ və əməkdaşlıq verdişlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, hibrid tədris informatika fənnində müasir təhsil sisteminin inkişafı və rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası baxımından effektiv yanaşma hesab olunur.

Author(s):

Elshen Mammadov

Nakhchivan Teachers Institute

PhD on Mathematics, Associate

Professor

E-mail: ElshenMemmedov@nmi.edu.az

Royal Abbasov

Nakhchivan State University

Master Student

E-mail: abbasovrr@gmail.com

Key words: hybrid teaching, informatics, digital education, distance learning, teaching models

On the application of hybrid teaching models in Informatics in educational institutions

Abstract. In the XXI century, information and communication technologies (ICT) have become the main motivating force in the education system. Modern education is no longer limited to the convey of knowledge; it also puts forward the development of learners' analytical thinking, problem-solving abilities, creativity and digital skills. In this context, hybrid teaching models that combine the advantages of traditional and distance learning draw attention as innovative and flexible approaches. In Informatics education, this model enables theoretical knowledge to be acquired through online platforms, while practical skills are developed in classroom and virtual laboratories atmosphere.

The material base of the study consisted of students studying Informatics at secondary schools and higher educational institutions in the Republic of Azerbaijan. Methodologically, both qualitative and quantitative approaches were used, classroom observations, students' activity levels, collaboration skills and project-based tasks were evaluated, while surveys and tests were used to analyze the outcomes of theoretical knowledge and practical skills statistically. In addition, video lectures, electronic textbooks and online programming mediums were used as educational materials.

The results indicate that, hybrid teaching model increases students' participation in classes, improves their academic performance, enhances learning motivation and makes lesson preparation more efficient for teachers. The model creates condition for the development of both theoretical and practical skills, as well as for the formation of communicative and collaborative competencies. Thus, hybrid teaching is considered an effective approach in Informatics in terms of the development of modern education systems and the integration of digital technologies.

Автор(ы):

Эльшен Мамедов

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по математике,
доцент

Э-почта: ElshenMemmedov@nmi.edu.az

Роял Аббасов

Нахчыванский государственный

университет

Магистрант

Э-почта: abbasovrr@gmail.com

Ключевые слова: гибридное обучение, информатика, цифровое образование, дистанционное обучение, модели обучения

К применению гибридных моделей обучения информатике в образовательных учреждениях

Аннотация. В XXI веке информационно-коммуникационные технологии стали одной из ключевых движущих сил развития системы образования. Современное образование ориентировано не только на передачу знаний, но и на развитие аналитического мышления, навыков решения проблем, креативности и цифровых компетенций обучающихся. В этом контексте гибридные модели обучения, сочетающие преимущества традиционного и дистанционного обучения, представляют собой инновационный и гибкий подход.

В преподавании информатики данный подход обеспечивает освоение теоретического материала на онлайн-платформах и формирование практических навыков в условиях аудиторных занятий и виртуальных лабораторий. Эмпирическую базу исследования составили обучающиеся средних и высших учебных заведений Азербайджанской Республики.

В методологическом плане использовались как качественные, так и количественные методы: наблюдение за учебными занятиями, анализ активности обучающихся, их коммуникативных умений и навыков сотрудничества, оценка проектной деятельности, а также статистический анализ результатов опросов и тестирования. Результаты показывают, что гибридная модель обучения повышает учебную активность, академические показатели и мотивацию обучающихся, а также способствует более эффективной организации преподавательской деятельности.

Giriş. XXI əsrdə cəmiyyətin inkişafı informasiya və biliklərin istehsalı, işlənməsi və ötürülməsi prosesləri ilə sıx bağlıdır. Qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) yalnız iqtisadi və sosial sahələrdə deyil, həm də təhsil sistemində əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir dövrdə təhsil artıq yalnız bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, təhsilalanların analitik düşünmə, problem həll etmə, yaradıcılıq və rəqəmsal bacarıqlarının inkişafını da ön plana çəkir. Bu baxımdan tədris prosesinin təşkili və tətbiq olunan təlim modellərinin yenilənməsi olduqca vacibdir.

Ənənəvi tədris modeli uzun illər təhsil sisteminin əsasını təşkil etsə də, artıq bu modelin müasir cəmiyyətin tələblərinə tam cavab vermədiyi görünür. Xüsusilə texnologiyaların inkişafı fonunda yalnız üzbəüz dərslərə əsaslanan təlim forması biliklərin operativ yenilənməsi və fərdi öyrənmənin təmin olunması baxımından məhdud imkanlara malikdir. Digər tərəfdən, distant tədrisin geniş tətbiqi də müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də ənənəvi və distant təlimin üstün cəhətlərini birləşdirən hibrid tədris modelləri müasir pedaqoji yanaşma kimi özünü göstərməkdədir [2].

Müasir təhsil sistemində informatika fənni xüsusi əhəmiyyət kəsb edən fənlərdəndir. Bu fənn yalnız kompüter biliklərinin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də alqoritmik düşüncənin, məntiqi təfəkkürün və rəqəmsal savadlılığın inkişafına xidmət edir. İnformatikanın məzmununun daim yenilənməsi və praktik yönümlü olması onun tədrisində çevik və innovativ təlim modellərinin tətbiqini zəruri edir. Azərbaycan təhsil araşdırmalarında da vurğulanır ki, informatika fənninin effektiv tədrisi bilavasitə müasir təlim və rəqəmsal texnologiyalardan asılıdır [1].

Son illərdə baş verən global proseslər, xüsusilə pandemiya, təhsil sisteminin alternativ tədris formalarına keçməsinin vacibliyini göstərdi. Bu dövrdə distant və hibrid tədris modelləri geniş tətbiq edilmiş, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları praktiki olaraq sınaqdan keçirilmişdir. Təcrübə göstərdi ki, hibrid tədris modeli təhsilalanların təlim prosesinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır, müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsini qoruyur və tədrisin keyfiyyətinin saxlanılmasına imkan verir.

Azərbaycanda təhsil sahəsində aparılan islahatlar və qəbul edilmiş normativ sənədlər də rəqəmsal təhsilin inkişafını prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda müasir informatika fənnində hibrid tədris modellərinin tətbiqi xüsusiyyətləri olaraq qeyd olunur.

İnformatika fənninin məzmunu və məqsədləri onun tədrisində çevik və innovativ təlim modellərinin tətbiqini zəruri edir. Hibrid tədris modeli informatika fənninin həm nəzəri, həm də praktiki yönümlü xarakterinə uyğun olaraq ənənəvi və rəqəmsal mühitlərin inteqrasiyasını təmin edir. Bu model çərçivəsində nəzəri biliklərin mənimsənilməsi əsasən onlayn platformalar vasitəsilə, praktiki bacarıqların formalaşdırılması isə sinif mühitində və ya virtual laboratoriyalarda təşkil olunur. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, bu yanaşma biliklərin daha dərinə qavranılmasına və praktik tətbiqinə şərait yaradır [2].

İnformatika fənninin tədrisində hibrid modelinin tətbiqi zamanı elektron tədris resurslarından geniş şəkildə istifadə olunur. Video müəhazirələr, elektron dərsliklər, interaktiv tapşırıqlar və onlayn proqramlaşdırma mühitləri tədrisin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Bu resurslar təhsilalanlara istənilən vaxt və məkanda öyrənmə imkanını yaratmaqla yanaşı, müstəqil fəaliyyətlərini təşviq edir. Azərbaycanda pedaqoji ədəbiyyatlarda vurğulanır ki, informatika fənnində rəqəmsal resurslardan istifadənin artırılması şagird və tələbələrin təlimə marağını yüksəldir və alınan nəticələrin keyfiyyətini artırır.

Hibrid tədris modeli informatika fənnində fərdiləşdirilmiş və diferensial təlimin təşkili üçün geniş imkanlar açır. Onlayn mühitdə təqdim olunan materialların təkrar izlənilməsi, əlavə mənbələrdən istifadə və fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsi təhsilalanların bilik səviyyəsindəki fərqləri nəzərə almağa imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu model xüsusilə proqramlaşdırma və alqoritmləşdirmə mövzularında öyrənmə tempinə uyğunlaşmanı təmin edir [3].

İnformatika fənnində hibrid tədris modelinin tətbiqi layihə əsaslı və problem yönümlü öyrənmənin genişləndirilməsinə şərait yaradır. Təhsilalanlara real həyati problemlərin həllinə yönəlmiş proqramlaşdırma tapşırıqları və la-

yişlər təqdim olunur. Bu layihələrin planlaşdırılması və müzakirəsi onlayn mühitdə aparılır, nəticələrin təqdimatı və qiymətləndirilməsi isə ənənəvi dərslər zamanı həyata keçirilir. Bu yanaşma təhsilənlərin tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir.

Qiymətləndirmə prosesi də informatika fənnində hibrid tədris modelinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Onlayn testlər, avtomatlaşdırılmış yoxlama sistemləri, praktiki tapşırıqlar və layihələr vasitəsilə bilik və bacarıqlar obyektiv şəkildə qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə müəllimə təhsilənlərin inkişaf dinamikasını izləməyə və operativ geribildirim verməyə imkan verir [5].

Bu kontekstdə informatika fənninin hibrid tədris modelləri əsasında tədrisi həm milli təhsil siyasətinin tələblərinə, həm də beynəlxalq təhsil tendensiylərinə uyğundur.

Mövzunun aktuallığı həm də ondan irəli gəlir ki, hibrid tədris modeli təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətlərini, öyrənmə tempini və maraqlarını nəzərə almağa imkan verir. Bu isə inklüzivliyin təmin olunmasına, biliklərin daha dərinlən mənimsənilməsinə və nəticələrin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Hibrid tədris modelinin təhsilənlərə təsiri

Müasir dövrdə tədris modelləri təhsilənlərin təlim prosesində rolunu və fəallığını artırmalı, ənənəvi tədrisdə daha çox passiv olan təhsiləni təlimin mərkəzinə cəlbərək onu biliklərin aktiv subyektinə çevirməlidir. Onlayn mühitdə təqdim olunan materiallar, interaktiv tapşırıqlar və müzakirə platformaları dərslə hazırlığı yüksəldir və məsuliyyətli yanaşmanı formalaşdırır.

Hibrid tədris modeli təhsilənlərin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını da gücləndirir. Onlayn mühitdə təhsilənlər öz vaxtlarını planlaşdırır, materialları müstəqil mənimsəyir və əlavə mənbələrdən istifadə edirlər. Bu isə onların özünütənzimləmə və məsuliyyət hissini artırır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hibrid təlim tələbələrin öyrənmə strategiyalarını şüurlu seçməsinə və biliklərini daha dərinlən mənimsəməsinə imkan verir [4].

Model, həmçinin bilik və bacarıqların keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Nəzəri materialların onlayn təkrar öyrənilməsi, praktiki

ki məşğələlərin sinifdə və ya virtual laboratoriyalarda aparılması biliklərin möhkəmlənməsini təmin edir. Bu, xüsusilə proqramlaşdırma, alqoritmləşdirmə və tətbiqi tapşırıqların effektiv mənimsənilməsinə imkan yaradır. Problem yönümlü tapşırıqlar, layihə əsaslı fəaliyyət və onlayn müzakirələr təhsilənləri müstəqil qərar verməyə və həll yollarını müqayisə etməyə sövq edir.

Hibrid tədris kommunikativ və əməkdaşlıq bacarıqlarına da təsir göstərir. Onlayn forumlar, qrup layihələri və elektron müzakirələr əməkdaşlığın yeni formalarını yaradır. Bu proses həm rəqəmsal ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də komanda şəklində işləmək vərdişlərini formalaşdırır. Eyni zamanda, hibrid tədrisin təsiri birmənalı deyil və bəzi çətinliklərlə müşayiət oluna bilər. Özünü təşkil bacarıqları zəif olan təhsilənlər onlayn mühitdə motivasiya itkisi ilə üzləşə bilərlər. Bununla belə, düzgün təşkil olunmuş hibrid tədris və müəllimin davamlı dəstəyi bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Üstünlüklər və mövcud problemlər

Hibrid tədris modeli informatika fənnində bir sıra mühüm pedaqoji və didaktik üstünlüklərlə seçilir. Bu model ənənəvi və onlayn tədrisin güclü tərəflərini birləşdirərək təlimdə çeviklik və əlçatanlıq yaradır. Təhsilənlər materiallara istənilən vaxt müraciət edə, mövzuları təkrar öyrənmə və əlavə resurslardan faydalana bilərlər. Tədqiqatlar göstərir ki, hibrid tədris öyrənmə imkanlarını genişləndirir və akademik nəticələrə müsbət təsir edir [2].

Modelin əsas üstünlüklərindən biri təlimin fərdiləşdirilməsidir. İnformatika fənnində təhsilənlərin bilik səviyyəsi və öyrənmə tempi fərqlidir. Onlayn komponentlər bu fərqləri nəzərə almağa, hər təhsiləni üçün uyğun öyrənmə trayektoriyası qurmağa imkan verir. Digər mühüm üstünlük müstəqil öyrənmə və özünü təşkil bacarıqlarının inkişafıdır. Hibrid mühitdə təhsilənlər vaxtın idarə olunması, tapşırıqların planlaşdırılması və məsuliyyətli yanaşma bacarıqlarını qazanırlar. Bu bacarıqlar həm informatika fənnində, həm də gələcək peşə fəaliyyətində əhəmiyyətli olur.

Bununla yanaşı, model bəzi problemlərlə müşayiət olunur. Bunlardan biri texniki infrastrukturun yetərsizliyidir. Bəzi müəssisələrdə kompüter

ter avadanlıqları, sabit internet bağlantısı və müəssir proqram təminatı hibrid tədrisin effektivliyini azalda bilər.

Müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının yetərsizliyi də vacib problemdir. Hibrid model müəllimdən fənn bilikləri ilə yanaşı, rəqəmsal alətlərdən istifadə, onlayn dərslərin təşkili və idarə olunması üzrə bacarıqlar tələb edir. Hazırlığı olmayan müəllimlər modelin potensial imkanlarından tam istifadə edə bilmirlər.

Təhsilalanların motivasiya və özünütəşkil bacarıqları ilə bağlı çətinliklər də mövcuddur. Xüsusilə onlayn komponentlərdə nəzarətin azalması bəzi təhsilalanların məsuliyyətsizliyinə səbəb ola bilər. Lakin düzgün planlaşdırılmış tədris məzmunu, müntəzəm geribildirim və müəllimin dəstəyi bu təsiri minimuma endirə bilər.

Hibrid tədris informatika fənnində geniş pedaqoji imkanlar yaradır, lakin effektivliyi təşkilati, texniki və metodiki şərtlərdən asılıdır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, problemlərin aradan qaldırılması və hibrid tədrisin məqsədyönlü təşkili təlimin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Material və metodlar. Tədqiqatın material bazasını Azərbaycan Respublikasındakı orta məktəb və ali təhsil müəssisələrinin informatika fənni üzrə təhsilalanları təşkil etmişdir. Araşdırma çərçivəsində əsas diqqət hibrid tədris modelinin tətbiqi, onlayn və ənənəvi dərslərin inteqrasiyası, tədris prosesində interaktiv və rəqəmsal resursların istifadəsi, həmçinin tələbələrin proqramlaşdırma, alqoritmləşdirmə və informasiya texnologiyalarının praktik tətbiqi üzrə fəaliyyətlərinə yönəldilmişdir.

Tədqiqat metodoloji baxımdan həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarını əhatə etmişdir. Keyfiyyət yanaşması çərçivəsində dərslərin müşahidəsi və təhlili aparılmış, onlayn və ənənəvi dərslərdə tələbələrin fəallığı və iştirakı qiymətləndirilmişdir. Tələbələrin problem həll etmə və layihə əsaslı tapşırıqları yerinə yetirmə bacarıqları müşahidə olunmuş, qrup müzakirələri və interaktiv forumlarda onların əməkdaşlıq və kommunikativ bacarıqları analiz edilmişdir.

Kəmiyyət yanaşması çərçivəsində isə sorğular və test üsulları vasitəsilə tələbələrin nəzəri bilikləri, praktiki bacarıqları və proqramlaşdırma mövzularındakı nəticələri ölçülmüşdür. Toplanan

statistik göstəricilər hibrid modelin təhsilalanların dərslərdə iştirakına, akademik nəticələrinə və məmnuniyyət səviyyəsinə təsirini qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Həmçinin tələbələrin onlayn və sinif mühitində göstərdikləri fəaliyyət müqayisəli təhlil olunmuşdur.

Araşdırmada tədris resursları da material kimi istifadə edilmişdir. Video mühazirələr, elektron dərslilər, interaktiv tapşırıqlar və onlayn proqramlaşdırma mühitləri həm nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə, həm də praktik bacarıqların formalaşdırılmasını təmin etmişdir. Bu resurslar hibrid tədris modelinin informatika fənnində tətbiqinin elmi əsaslarını gücləndirmiş və tələbələrin öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmışdır.

Beləliklə, tədqiqatın material və metodları hibrid tədris modelinin tətbiqi üçün obyekt və iştirakçıların müəyyən edilməsini, istifadə olunan məlumat və resursların strukturlaşdırılmasını, tələbələrin fəallığının və bacarıqlarının müşahidə və qiymətləndirilməsini, həmçinin kəmiyyət göstəricilərinin statistik təhlilini əhatə etmişdir. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin elmi əsaslı, etibarlı və praktik tətbiq imkanlarını müəyyən edən səviyyədə olmasına imkan yaratmışdır.

Nəticə və müzakirə. Araşdırmalar zamanı alınan statistik göstəricilər sübut edir ki, hibrid tədris modeli informatika fənninin öyrədilməsində ən optimal yanaşmalardan biridir.

1. Tələbə iştirakçılığı: Araşdırmalara görə, hibrid tədris tətbiq edilən universitetlərdə tələbələrin dərslərdə iştirak faizi 20-25% daha yüksək olur.
2. Akademik nəticələr: Meta-sintez tədqiqatları göstərir ki, hibrid modeldə təhsil alan tələbələrin imtahan nəticələri ənənəvi modelə nisbətən 15-20% daha yaxşıdır.
3. Məmnuniyyət səviyyəsi: Hibrid tədris proqramlarında iştirak edən tələbələrin 70%-dən çoxu bu modelin öyrənməni daha rahat və çevik etdiyini bildirir.
4. Resurs istifadəsi: İnstitutların hesabatlarına görə, hibrid model tətbiq olunan dərslərdə müəllimlərin hazırlıq vaxtı 30%-ə qədər azalır, çünki materiallar elektron platformalarda paylaşılır və təkrar istifadə olunur.
5. Pandemiya dövrü təsiri: COVID-19 dövründə aparılan araşdırmalarda hibrid təd-

risə keçən məktəblərdə dərs davamiyyətinin ənənəvi sistemlə müqayisədə 40%-ə qədər artdığı qeyd olunur.

6. Beynəlxalq nümunələr: ABŞ və Avropa universitetlərində aparılan tədqiqatlarda hibrid modelin tətbiqi nəticəsində tələbələr özünüidarəetmə bacarıqları 25%, rəqəmsal savadlılıq isə 30% artmışdır.

Göründüyü kimi, bu model həm tələbələrin akademik göstəricilərini yüksəldir, həm də onların motivasiyasını artırır. Müəllimlər üçün isə resursların daha səmərəli istifadəsinə və tədris prosesinin çevik idarə olunmasına imkan yaradır.

Yekun nəticə. Tədris müəssisələrində informatika fənninin hibrid tədris modellərinin tətbiqi müasir təhsil sisteminin inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Aparılan analiz göstərir ki, ənənəvi auditoriya dərslərinin üstünlükləri ilə rəqəmsal platformaların çevik imkanlarını birləşdirən hibrid model, həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün daha səmərəli öyrənmə mühiti formalaşdırır. Bu yanaşma tələbələrin fərdi öyrənmə tempini nəzərə alır, interaktiv resurslardan istifadəyə şərait yaradır və tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir.

Hibrid modelin tətbiqi nəticəsində informatika fənninin praktiki hissələri – proqramlaşdırma, alqoritmlərin qurulması, informasiya texnologiyalarının tətbiqi daha əlçatan olur. Onlayn mühitdə təqdim edilən simulyasiyalar, elektron laboratoriyalar və multimedia resursları

tələbələrin nəzəri biliklərini praktik bacarıqlara çevirməsinə imkan verir. Auditoriya dərsləri isə tələbələrin sosial ünsiyyətini, komanda işini və müəllimlə birbaşa əlaqəsini gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, A. İnformatika fənninin orta məktəblərdə əyani və distant hibrid tədris sisteminin konsepsiyasına əsas tələblər // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi. – № 3. – 2021.
2. Нагаева, И.А., Кузнецов, И.А. Гибридное обучение как потенциал современного образовательного процесса // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2022. – Т. 1, № 3. – с. 126-139. – <https://doi.org/10.24412/2224-0772-2022-84-126-139>
3. Кузнецова, Е.Ю., Кораблева, О.В. Гибридные модели обучения в высшей школе: особенности и преимущества // Russian Journal of Education and Psychology. – 2025. – Т. 16, № 1. – с. 133-153.
4. Mulenga, R., Shilongo, H. Hybrid and Blended Learning Models: Innovations, Challenges, and Future Directions in Education // Acta Pedagogica Asiana. – 2025. – Vol. 4, № 1. – P. 1–13.
5. Gudoniene, D. Hybrid Teaching and Learning in Higher Education // Sustainability. – 2025. – Vol. 17, № 2. – 756 p.

Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, dosent Yaqub Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 28.04.2025, son daxilolma – 19.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 373+51.074

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1061>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.54-58

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.54-58

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.54-58

Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərdə riyazi analiz elementlərinin tədrisinin bəzi aktual məsələləri

Müəllif(lər):

Sahib Əliyev

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: SahibAliyev@nmi.edu.az

Məhsəti Əliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistr

E-poçt: Mehsetielyeva@nmi.edu.az

Açar sözlər: orta məktəb, ali təhsil, riyaziyyat, riyazi analiz, ətraf, limit, kəsilməzlik

Annotasiya. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatlar, xüsusilə riyaziyyat fənninin tədrisi, şagirdlərin analitik düşüncə qabiliyyətinin inkişafı və riyazi bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəbdə öyrədilən “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursu şagirdlərin limit, kəsilməzlik, törəmə, inteqral və funksiyaların təhlili kimi riyazi anlayışlarla tanış olmasına imkan verir.

Tədqiqatın əsas məqsədi orta məktəb riyazi analiz kursunda öyrədilən anlayışların – çoxluqlar, funksiyalar, limit, kəsilməzlik, törəmə, inteqral – şagirdlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsinə təmin etmək, onların nəzəri biliklərini praktik bacarıqlarla birləşdirmək və fənlərarası əlaqələrin formalaşmasını araşdırmaqdır. Tədqiqat həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarını əhatə etmişdir. Keyfiyyət yanaşması çərçivəsində dərslər müşahidələri, qrup müzakirələri və şagirdlərin problem həll etmə bacarıqları qiymətləndirilmişdir. Kəmiyyət yanaşması isə sorğu və test üsulları vasitəsilə aparılmış, şagirdlərin limit, kəsilməzlik və funksiyaların təhlili üzrə bilik səviyyəsi ölçülmüşdür.

Beləliklə, riyazi analiz kursu şagirdlərə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan riyazi bacarıqları inkişaf etdirməyə, fənlərarası əlaqələri düzgün araşdırmağa və riyaziyyatın tətbiqi sahələrini anlamaya imkan yaradır.

Author(s):

Sahib Aliyev

Nakhchivan Teachers Institute
PhD on Mathematics, Associate
Professor

E-mail: SahibAliyev@nmi.edu.az

Mahsati Aliyeva

Nakhchivan Teachers Institute
Master Student

E-mail: Mehsetielyeva@nmi.edu.az

Key words: secondary school, higher education, mathematics, mathematical analysis, medium, limit, continuity

Some actual issues in teaching elements of mathematical analysis in upper grades of secondary schools

Abstract. Educational reforms carried in the educational field of the independent Republic of Azerbaijan, particularly the teaching of mathematics, play a crucial role in developing students' analytical thinking and formation of mathematical skills. The course of “Algebra and beginning of analysis” allows students to become familiar with key mathematical concepts such as limits, continuity, derivatives, integral and function analysis.

The main objective of the study is to ensure students to understand the concepts taught in the mathematical analysis course - sets, functions, limits, continuity, derivatives and integral at the secondary school deeply, while integrating their theoretical knowledge with practical skills and exploring the formation of interdisciplinary connections. The research covered both qualitative and quantitative approaches. Within the qualitative approach, classroom observations, group discussions, and students' problem-solving skills were evaluated. The quantitative approach involved surveys and tests to measure students' knowledge of limits, continuity and function analysis.

Thus, mathematical analysis course enables students to develop both theoretical and practical mathematical skills, investigate interdisciplinary relationships taught at the secondary schools correctly and understand the application branches of mathematics.

Автор(ы):

Сахиб Алиев

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по математике,
доцент

Э-почта: SahibAliyev@nmi.edu.az

Махсати Алиева

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: Mehsetielyeva@nmi.edu.az

Ключевые слова: средняя школа, высшее образование, математика, математический анализ, предел, непрерывность

К некоторым актуальным проблемам преподавания элементов математического анализа в старших классах общеобразовательных школ

Аннотация. Реформы, проводимые в сфере образования в независимой Азербайджанской Республике, в частности в области преподавания математики, имеют важное значение для развития аналитического мышления и формирования математических компетенций учащихся. Курс «Алгебра и начала анализа», изучаемый в общеобразовательной школе, обеспечивает ознакомление учащихся с такими фундаментальными понятиями, как предел, непрерывность, производная, интеграл и анализ функций.

Цель исследования заключается в обеспечении глубокого усвоения учащимися основных понятий математического анализа (множества, функции, предел, непрерывность, производная, интеграл), интеграции теоретических знаний с практическими навыками и выявлении межпредметных связей. В исследовании применялись качественные и количественные методы. В рамках качественного подхода проводились наблюдения за уроками, групповые обсуждения и оценка навыков решения задач. Количественный подход включал анкетирование и тестирование с целью измерения уровня знаний учащихся по темам предела, непрерывности и анализа функций.

Результаты показывают, что курс математического анализа способствует развитию как теоретических, так и практических математических навыков, формированию междисциплинарного мышления и пониманию прикладных аспектов математики.

Giriş. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasında bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də mühüm islahatlar həyata keçirilir. Təhsil sisteminin vacib komponentlərindən biri olan riyaziyyat fənni şagird və tələbələrin analitik düşüncə qabiliyyətinin inkişafında, eləcə də onların riyazi hazırlığının gücləndirilməsində əsas rol oynayır. Bu səbəbdən məktəblərin qarşısında şagirdlərin riyazi bacarıqlarını yüksək səviyyədə formalaşdırmaq prioritet vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Hər bir fənnin təlim məqsədləri cəmiyyətin ehtiyaclarını əks etdirir və onun gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir. Xüsusilə riyaziyyat müəllimlərinin rolu burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir; onlar ixtisasını dərinlən bilən, yüksək pedaqoji və ümumi mədəniyyətə malik, gələcək nəsli milli, müasir və bəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə edən, daima elmi və pedaqoji axtarışlar aparan mütəxəssislər kimi çıxış etməlidirlər. Məktəb təhsil sistemində riyazi analiz yalnız riyazi biliklərin formalaşmasında deyil, həm də cəmiyyətin inkişafında və fərdin şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynayır.

Orta məktəblərdə riyaziyyat fənnində tədris olunan “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursu, şagirdlərin riyazi biliklərinin formalaşdırılmasında və onların analitik düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu fənnin məzmunu və quruluşu, şagirdlərin əldə etdikləri biliklər əsasında planlaşdırılır. Fənn çərçivəsində əsasən çoxluqlar, həqiqi dəyişənli funksiyalar, limit, kəsilməzlik, törəmə, qeyri-müəyyən və müəyyən integral anlayışları qısa və əsas istiqamətlər üzrə təqdim olunur. Lakin bu anlayışlar ali məktəb riyazi analiz kursunda geniş şəkildə şərh olunur. Bunlardan bir neçəsini, yəni limit anlayışını araşdıraraq. Bunun üçün ətraf anlayışı izah olunmalı və onların xassələri dərk edilməlidir. Düz xətt üzərində ətraf anlayış dedikdə, nöqtənin müəyyən kiçik aralıqlarında sonsuz sayda nöqtələr var. Bu ətrafı u_a ilə və ya $(a - \delta, a + \delta)$ kiçik ətraflarda qeyd olunmalıdır. Bu anlayışları qeyd etdikdən sonra funksiyanın limitini şərh etmək olar.

Tutaq ki, $y = f(x)$ funksiyası E çoxluğunda təyin olunmuşdur. Qeyd edək ki, a və b sonlu ədədlərdir. Əvvəlcə a nöqtəsi E çoxluğunun limit nöqtəsi olsun. Əgər b nöqtəsinin ixtiyari u_b ətrafı üçün a nöqtəsini elə u_a ətrafı varsa ki, $x \in u_a$ olduqda $f(x) \in u_b$ olsun, onda b -yə $f(x)$ funksiyanın a nöqtəsində limiti deyilir. Başqa sözlə funksiyanın limiti o , deməkdir ki, qısa olan b nöqtəsini kiçik ətrafında a nöqtəsinin kiçik ətrafı uyğun olmalıdır. Bu tərfi “ $\varepsilon - \delta$ ” dilində izah etmək üçün əsas riyazi dildən istifadə edək.

Qeyd edək ki, limit nöqtəsi anlayışını demədən funksiyanın limiti üçün yazmaq mümkün deyil.

$\forall \varepsilon > 0$ ədədi üçün $\exists \delta > 0$ ədədi varsa ki, $|x - a| < \delta$, $x \neq a$ olduqda $|f(x) - b| < \varepsilon$ şərti ödənilsin, onda $f(x)$ funksiyanın a nöqtəsində limiti deyilir və $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = b$ kimi işarə olunur.

Qeyd edək ki, hər iki tərfi ekvivalentdir. Doğrudan da,

$|x - a| < \delta \Rightarrow a - \delta < x < a + \delta$. Bu isə a nöqtəsinin u_a ətrafıdır.

$|f(x) - b| < \varepsilon \Rightarrow b - \varepsilon < f(x) < b + \varepsilon$. Bu isə b nöqtəsinin u_b ətrafıdır.

Sonuncu limitin bir tərəfdən xüsusi hallarda funksiya limitinin tərfi alınır, digər tərəfdən isə həmin tərfi asanlıqla funksional analizdə kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsində ümumiləşir.

“Cəbr və analizin başlanğıcı” dərslərində funksiyanın sonlu nöqtədə limiti dəqiq, elmi şəkildə tərf olunmalıdır. Burada funksiyanın limitinin ətrafında və ardıcılığın tərfində verilən və onların ekvivalentliyi yeni formada göstərilir. Yaxşı cəhət budur ki, ardıcılıq vasitəsilə verilən tərəfdən istifadə edərək limitlərin olmasına aid misallar gətirərək və limit anlayışının başa düşülməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir.

Limitlərin tətbiqi zamanı tələbələrin çətinliklərinin və onların aradan qaldırılması hallarını araşdıraraq. Onlar orta məktəbdə limit anlayışı ilə tanış olsalar da, onu dəqiq öyrənməmişlər çətinlik edirlər. Funksiya limitini topoloji formada daxil etdikdə tələbələr onu yaxşı başa düşürlər. Məsələn, mürəkkəb funksiyanın limiti haqqında bəzi məsələlərə baxaq.

$$\lim_{x \rightarrow 0} (\sqrt{x-1} + \sqrt{1-x})$$

Qeyd edək bu funksiyanın təyin oblastını tapmalı və sonra isə limit nöqtəsi araşdırılmalıdır. Yuxarıda verilən funksiyanın təyin oblastı, yalnız $x=1$ nöqtəsidir. Tərfə görə 1 nöqtəsinin sonsuz

sayda nöqtələri mövcud deyil. Deməli, 1 nöqtəsi təyin oblastının limit nöqtəsi yoxdur. Yəni, bu funksiyaların limitindən söhbət gedə bilməz.

Başqa digər məsələyə baxaq.

$$\lim_{n \rightarrow 2} \frac{n^3 + n^2}{2n^3 - n} \text{ Burada } n \in N \text{ natural ədəddir.}$$

Şagird limiti hesablayıb və olduğu $\frac{6}{7}$ olduğunu göstərmişdir. Lakin bu cavab kobud səhvdir.

Çünki 2 nöqtəsi natural ədədlər çoxluğu üçün limit nöqtəsi deyil. Yalnız natural ədədlər çoxluqları üçün limit nöqtəsi sonsuz olur.

Bəzi şagirdlər nöqtədə sonsuz limiti olan funksiyalar ilə qeyri-məhdud funksiyaları qarışdırırlar. Bununla bağlı tərifi əsaslanaraq izah etmək lazımdır ki, nöqtədə sonsuz limiti olan funksiya həmin nöqtə ətrafında qeyri-məhduddur. Lakin bu faktın tərsi doğru deyil. Bu tip misala baxaq.

$$f(x) = \begin{cases} 1 & \text{əgər } x \text{ rəşional ədəddirsə} \\ x - 1 & \text{əgər } x \text{ irrasional ədəddirsə} \end{cases}$$

funksiyası verilmişdir. Aydındır ki, bu funksiya qeyri məhduddur. Lakin $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x)$ limiti mövcud deyil.

Çünki müxtəlif alt çoxluqlar üzrə limit müxtəlifdir.

Aşağıda başqa bir məsələyə baxaq.

Əgər $f_1(x)$ və $f_2(x)$ funksiyalarının a nöqtəsində sonlu limitləri varsa, onda bu funksiyaların cəminin də a nöqtəsində sonlu limiti var və cəmin limiti limitlər cəminə bərabərdir.

$$\lim_{x \rightarrow a} [f_1(x) + f_2(x)] = \lim_{x \rightarrow a} f_1(x) + \lim_{x \rightarrow a} f_2(x).$$

Bu teoremin tərsi doğru deyil. Yəni, cəmin limitindən toplananların limiti alınmaya da bilər. Doğrudan da $f_1(x) = \sin x$ və $f_2(x) = 1 - \sin x$

$$f(x) = f_1(x) + f_2(x) = \sin x + 1 - \sin x = 1$$

$$\lim_{x \rightarrow \infty} f(x) = \lim_{x \rightarrow \infty} 1 = 1 \text{ limit var.}$$

Lakin $\lim_{x \rightarrow \infty} f_1(x) = \lim_{x \rightarrow \infty} \sin x$ limit mövcud deyil.

$$\lim_{x \rightarrow \infty} f_2(x) = \lim_{x \rightarrow \infty} (1 - \sin x) \text{ limit mövcud deyil.}$$

Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunmuş limiti dərk etmədən digər rekurent anlayışları izah etmək mümkün deyil. Bunu əsasən kəsilməzlik anlayışını limit formasında araşdırmaq lazımdır. Limitlər üçün bütün teorem və xassələrini kəsilməzlik üçün tətbiq etmək olar. Nöqtədə kəsilməz funksiyalar üzərində cəbr əməlləri öyrəndikdən sonra tələbələrə izah etmək lazımdır ki, isbat edilən teoremlər cəmin, hasilin və nisbətə kəsilməzliyi üçün kafidir, lakin zəruri şərt deyildir. Yəni, tərsi mümkün olmur. Bunun üçün misal və məsələlər üzərində aydınlaşdırmaq.

$$\text{Tutaq ki, } f_1(x) = x \text{ və } f_2(x) = \begin{cases} \cos \frac{1}{x} & x \neq 0 \\ 0 & x = 0 \end{cases} \text{ funksiyası verilmişdir.}$$

Aydındır ki, $\lim_{x \rightarrow 0} \cos \frac{1}{x}$ $x \neq 0$ mövcud deyil.

$$\text{Lakin } f_1(x) = f_1(x) \cdot f_2(x) = \begin{cases} x \cos \frac{1}{x} & x \neq 0 \\ 0 & x = 0 \end{cases} \text{ funksiyası } 0 \text{ nöqtəsində kəsilməzdir.}$$

Deməli, hasil kəsilməzliyindən vürüqlərin kəsilməzliyi alınmır.

Digər misala baxaq:

$$\text{Tutaq ki, } f(x) = \begin{cases} 1 & x \text{ rəşional} \\ -1 & x \text{ irrasional} \end{cases} \text{ funksiyası verilmişdir.}$$

Aydındır ki bu funksiyaların hər bir nöqtəsində kəsilməzdir, lakin ixtiyari həqiqi ədəd üçün $\lim_{x \rightarrow 0} |f(x)| = 1$

Deməli, bu funksiya kəsilməzdir.

Başqa sözlə, həqiqi ədədlər çoxluğu üçün kəsilməzliyindən alt çoxluqlar üzrə kəsilməzlik alınmır.

Məlumdur ki, parçada kəsilməz funksiyanın bu parçada özünün ən kiçik və ən böyük qiymətlərini alır (Veyerştras teoremi). Lakin bu məsələlərin tərsi alınmır. Aşağıdakı misala baxaq.

$$f(x) = \begin{cases} x + 1 & -1 \leq x \leq 0 \\ -1 & 0 < x \leq 1 \end{cases}$$

Bu funksiya $x=0$ nöqtəsində kəsiləndir. Lakin bu parçada özünün ən kiçik və ən böyük qiymətlərini alır.

Kəsilməz funksiyalar üçün yenə bir tərs məsələyə baxaq.

Əgər $f_1(x)$ və $f_2(x)$ funksiyaları a nöqtəsində kəsilməzdirsə, onda onların cəmidə kəsilməzdir.

Bu teoremin tərsi alınmır. Yəni cəmin kəsilməzliyindən toplananların kəsilməzliyi alınmır.

Doğrudanda $f_1(x)=[x]$ və $f_2(x) = \{x\}$ funksiyaları verilmişdir.

$f(x)=f_1(x)+f_2(x)=[x]+\{x\}=x$, yəni $f(x)=x$.

Aydındır ki, bu funksiya istənilən nöqtədə kəsilməzdir. Lakin

$$\lim_{x \rightarrow a} f_1(x) = \lim_{x \rightarrow a} [x] \text{ və } \lim_{x \rightarrow a} f_2(x) = \lim_{x \rightarrow a} \{x\} \text{ limitləri kəsiləndirlər.}$$

Beləliklə, riyaziyyatdan tədris olunan riyazi analiz kursu tələbələrə öyrənməkdə riyazi təhsilin tətbiqi və praktik istiqamətlərini müəyyənləşdirir, ayrı-ayrı üsullarını öyrənir, fənlərarası əlaqəni düzgün arasıdır bilir.

Material və metodlar. Tədqiqatın material bazasını orta məktəb şagirdləri təşkil etmişdir. Araşdırma çərçivəsində “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursunda öyrənilən əsas riyazi anlayışlar – çoxluqlar, həqiqi dəyişənli funksiyalar, limit, kəsilməzlik, törəmə, qeyri-müəyyən və müəyyən inteqral – tədqiqat materialı kimi götürülmüşdür. Bu anlayışlar həm şagirdlərin riyazi biliklərinin, həm də analitik düşüncə bacarıqlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Metodoloji baxımdan tədqiqat həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarını əhatə etmişdir. Keyfiyyət yanaşması çərçivəsində dərslər müşahidələri, qrup müzakirələri və şagirdlərin problem həll etmə bacarıqları qiymətləndirilmişdir. Kəmiyyət yanaşması isə sorğu və test üsulları vasitəsilə aparılmış, şagirdlərin limit, kəsilməzlik və funksiyaların təhlili üzrə bilik səviyyəsi ölçülmüşdür.

Nəticə və müzakirə. Tədqiqat göstərir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatlar, xüsusilə riyaziyyat fənninin tədrisi sahəsində, şagirdlərin analitik düşüncə və riyazi bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Orta məktəblərdə tədris olunan “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursu şagirdlərin limit, kəsilməzlik, törəmə, inteqral və funksiyaların təhlili kimi riyazi anlayışlarla tanış olmasını təmin edir. Lakin tədqiqat nəticələri göstərir ki, bu anlayışların yalnız qısa və əsas istiqamətlər üzrə öyrədilməsi, ali məktəb səviyyəsində dərinləşdirilmiş riyazi analiz anlayışlarının formalaşdırılması üçün yetərli deyil.

Müzakirə göstərir ki, funksiyanın limit anlayışının şagirdlər tərəfindən tam dərk olunması digər konseptual anlayışların – xüsusilə kəsilməzlik, ardıcılıq və rekurent formaların – mənimsənilməsi üçün vacibdir. Əlavə olaraq, “ ε - δ ” formalizmi və topoloji yanaşmanın tətbiqi şagirdlərin mövzunu daha dərinləndirən başa düşməsinə və möhkəmləndirməsinə şərait yaradır. Tədqiqat, həmçinin göstərir ki, şagirdlər limitlərin tətbiqi zamanı tez-tez funksiyanın təyin oblası və limit nöqtəsinin xüsusiyyətlərini düzgün ayırd edə bilmirlər. Bu halların dərslərdə müvafiq izah və misallarla işarələnməsi onların qavrayışını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Bundan əlavə, nəticələr sübut edir ki, orta məktəb və ali məktəb riyazi analiz kursları arasında fənlərarası əlaqənin təmin edilməsi şagirdlərin mövzuları sistemli və ardıcıl mənimsənməsi üçün vacibdir. Belə ki, orta məktəbdə öyrədilən riyazi analiz elementlərinin əsaslandırılması və tətbiqi ali məktəbdə daha geniş və dərinləndirən işlənməyə imkan yaradır. Bu isə tədris prosesində riyazi analizin elmi-metodiki hazırlığını təmin edir və şagirdlərin tədqiqat yönümlü bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, riyazi analiz kursunun tədrisi zamanı şagirdlərin limit və kəsilməzlik anlayışları üzrə bilikləri dərinləşdirilməli, onların praktiki tətbiqi üçün misallar təqdim edilməli və fənlərarası əlaqələr nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma şagirdlərin həm nəzəri, həm də praktik riyazi bacarıqlarını inkişaf etdirir və riyaziyyatın digər fənlərlə inteqrasiyasını gücləndirir.

Yekun nəticə. Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində aparılan islahatlar riyaziyyat fənninin tədrisinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Xüsusilə riyazi analiz fənni şagirdlərin analitik

düşüncə qabiliyyətinin formalaşması, riyazi bacarıqlarının inkişafı və şəxsiyyətin ümumi tərbiyəsi baxımından mühüm rol oynayır. Tədqiqat göstərir ki, orta məktəbdə öyrədilən riyazi analiz elementləri – çoxluqlar, funksiyalar, limit, kəsilməzlik, törəmə, integral – ali məktəb səviyyəsində geniş və dərinlən işlənməli, tələbələrin mövzuları sistemli şəkildə mənimsəməsi üçün fənlərarası əlaqələr təmin olunmalıdır.

Funksiyanın limit və kəsilməzlik anlayışlarının dərin izahı, “ ϵ - δ ” formalizmi və rekurent ardıcılıqların tətbiqi tələbələrin nəzəri biliklərini gücləndirir və praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma, həmçinin şagird və tələbələrin limitlərin tətbiqi zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir və riyazi analizin elmi-metodiki hazırlanmasını təmin edir. Nəticədə, riyazi analiz kursu tələbələrə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan riyazi düşüncəni inkişaf etdirməyə, fənlərarası əlaqələri düzgün araşdırmağa və riyaziyyatın tətbiqi sahələrini anlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, S.Ə. Riyazi analiz. I hissə. Dərs vəsaiti / S.Ə.Əliyev, A.S.Novruzov, C.X. Əliyev. – Naxçıvan, – 2021. – 266 s.
2. Əliyev, S.Ə. Riyazi analiz. II hissə. Dərs vəsaiti / S.Ə.Əliyev, A.S.Novruzov, C.X. Əliyev. – Naxçıvan, – 2023. – 360 s.
3. Novruzov, A. Riyazi analiz kursunun tədrisində varislik əlaqələrinin təmininə dair. Metodiki vəsait / A.Novruzov, Z.Əliyeva. – Naxçıvan, – 2024
4. Muradova, N. İbtidai siniflərdə riyaziyyat və onun tədrisi metodikası. I hissə. Dərs vəsaiti / N.Muradova. – Bakı, –2021

*Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azad Novruzov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 23.05.2025, son daxilolma – 21.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.59-62
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.59-62
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.59-62

UOT: 373.3:372.881

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1068>

İbtidai siniflərdə bədii istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılmasında "Texnologiya" fənninin rolu

Müəllif(lər):

Şəhla Süleymanova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-poçt: ShahlaSuleymanova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2499-7197>

Açar sözlər: məktəb, ibtidai sinif, şagird, Texnologiya fənni, bədii istedad, bədii yaradıcılıq

Annotasiya. Məqalədə "Texnologiya" fənninin ibtidai sinifdə tədrisinin şagirdlərin bədii istedadlarının üzə çıxarılmasındakı əhəmiyyəti təhlil edilir. Tədqiqatın aparılmasında məqsəd ibtidai sinifdə "Texnologiya" fənni vasitəsilə bədii istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılması imkanlarını araşdırmaq, onların yaradıcılıq potensialını müəyyənləşdirmək, inkişaf etdirməyə yönəlik effektiv təlim metodları və yanaşmaları müəyyən etməkdir. İndiki dövrdə bədii istedadlı şagirdlərin vaxtında aşkar olunması və onların potensialının inkişaf etdirilməsi müasir təhsilin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan "Texnologiya" fənninə aid dərslərdəki mövzuların təlim metodları vasitəsilə düzgün istiqamətdə tədrisi bədii yaradıcılığı üzə çıxarmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatda bu yöndə aparılacaq işlərin, metodikaların rolu göstərilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Bu xüsusda alınan nəticə ondan ibarətdir ki, ibtidai sinifdə "Texnologiya" fənninin tədrisi şagirdlərdə yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaqda əlverişli şərait yaradır.

Author(s):

Shahla Suleymanova

Nakhchivan Teachers Institute

PhD on Pedagogy

E-mail: ShahlaSuleymanova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2499-7197>

Key words: school, primary grade, pupil, Technology subject, artistic talent, artistic creativity

The Role of the "Technology" subject in identifying artistically gifted pupils in primary grades

Abstract. In the article the significance of teaching the "Technology" subject in primary education in identifying artistic talents of pupils is analysed. The purpose of the study is to investigate the possibilities of identifying artistically gifted pupils through the "Technology" subject in primary grades, to determine their creative potential and to identify effective teaching methods and approaches aimed at its development. At present identification of artistically gifted pupils and the development of their potential in time is one of the essential directions of modern education. In this regard, the proper instruction of topics included in "Technology" textbooks through appropriate teaching methods is of great importance for identifying artistic creativity. In the study the role of relevant activities and methodologies to be implemented in this direction was stated and their theoretical and practical significance were emphasized. The results obtained indicate that teaching the "Technology" subject in primary grades creates favorable conditions for revealing pupils' creative potential.

Автор(ы):

Шахла Сулейманова

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по педагогике

Э-почта: ShahlaSuleymanova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2499-7197>

Ключевые слова: школа, начальная школа, обучающийся, учебный предмет «Технология», художественная одарённость, художественно-творческая деятельность.

Роль учебного предмета «Технология» в выявлении художественно одарённых учащихся в начальных классах

Аннотация. В статье рассматривается значение преподавания учебного предмета «Технология» в начальной школе в контексте выявления художественно одарённых обучающихся. Цель исследования состоит в анализе возможностей выявления художественной одарённости средствами предмета «Технология», определении творческого потенциала младших школьников, а также в выявлении эффективных педагогических методов и дидактических подходов, направленных на его развитие. В условиях модернизации системы образования своевременное выявление художественно одарённых обучающихся и целенаправленное развитие их потенциала рассматривается как одно из приоритетных направлений. В этой связи особое значение приобретает методически обоснованное преподавание тем, включённых в учебники по предмету «Технология», с применением активных и развивающих методов обучения. В исследовании раскрыта роль соответствующих методик, обозначена их теоретическая и практическая значимость. Результаты показывают, что преподавание предмета «Технология» в начальной школе создаёт благоприятные педагогические условия для выявления и развития творческого потенциала обучающихся.

Giriş. Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı problemi təlim prosesinin əsası, bünövrəsidir, zaman keçdikcə aktuallığını itirməyən, daimi, diqqətlə və gələcək inkişaf tələb edən “əbədi” pedaqoji problemdir. Bu gün cəmiyyət fəal, yaradıcı, aktual sosial-iqtisadi və mədəni problemlərin həllinə yeni yanaşmalar tapmağa hazır, yeni demokratik cəmiyyətdə yaşamağa və bu cəmiyyətə faydalı olan insanlara ehtiyac olduğunu xüsusilə dərk edir. Bu baxımdan, şəxsiyyətin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı problemi bu gün xüsusilə aktuallaşır. Çünki uşaq yaşlarında yaradıcılıq qabiliyyətinin üzə çıxarılması onun gələcək inkişafı üçün təməl rolunu oynayır.

İbtidai sinif dövrü şagirdlərdə estetik zövqün, təxəyyülün və yaradıcılıq bacarıqlarının ən fəal inkişaf etdiyi mərhələdir. “Texnologiya” fənni bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün əyani-lik, tətbiqlilik və yaradıcı imkanlar təqdim edir. Bu dövrdə “Texnologiya” fənni vasitəsilə şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını düzgün istiqamətləndirmək, gələcəkdə bədii, dizayn, sənət və texnologiya sahələrinin inkişafına zəmin yaradıla bilər.

Ümumtəhsil məktəblərində “Texnologiya” fənninin tədrisi şagirdlərin emal texnologiyalarından müstəqil həyatda istifadə etmələrinə, onlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılmasına, texniki sahələr üzrə təhsillərini davam etdirmələrinə hərtərəfli şərait yaradır. Təlim prosesində şagirdlər texniki fəaliyyət imkanlarını müəyyənləşdirir, problemlərin həlli üçün ideyalar irəli sürür, sadə texnoloji işləri yerinə yetirir və nəticələri qiymətləndirmək imkanı əldə edirlər. Eyni zamanda bu fənnin tədrisi şagirdlərin xarakterinin formalaşdırılmasına, onların mənəvi, intellektual və estetik inkişafına, dövrə uyğun texnoloji bacarıqlar əldə etməklə sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmalarına zəmin yaradır. Bunlarla yanaşı, həmin fənn vasitəsilə şagirdlər ayrı-ayrı xidmət sahələri üzrə məhsuldar əməyə hazırlanırlar, onların politexnik dünyagörüşü genişlənir və şüurlu peşə seçmələri təmin olunur. Bu fənni öyrənməklə şagirdlər kompüter texnikasına və müasir texnologiyalarla ətraflı tanış olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Yaradıcı təfəkkürə malik uşaqlar bu fənn vasitəsilə bədii istedadlarını ortaya qoyur, əl işlərini nümayiş etdirir, estetik dünyagörüş-

lərini zənginləşdirirlər. “Texnologiya” fənninin məqsədi yeni sosial-iqtisadi şəraitdə şagirdlərin müstəqil həyata, kütləvi və perspektivli peşələrə hazırlanmalarını, ümuməmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələndirmələrini, yaradıcı düşüncə və aktiv fəaliyyət əsasında müxtəlif şəraitlərə asanlıqla uyğunlaşmalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədinə uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərində “Texnologiya” fənninin vəzifələrindən biri də ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərdə sadə konstruksiyalar və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin aşılmasının təmin olunmasıdır. Bununla da ümumi orta təhsil səviyyəsində, ibtidai təhsil səviyyəsində təyin olunmuş funksional vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan fəaliyyətləri inkişaf etdirməklə texnoloji və tətbiqi bacarıqların təkmilləşdirilməsi, sadə olmayan texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi, yaradıcı texniki təfəkkürün formalaşdırılması, şagirdlərin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, zəhmətsevərlik və yaradıcılıq ruhunda tərbiyə edilməsinin təmin olunması əsas götürülür [6]. Kurikulum sənədi çərçivəsində Texnologiya təliminin məzmunu üzrə şagirdin yaradıcılıq tələb edən sadə model və layihələr qurması ümumi təlim nəticələrində qeyd olunur. Bu göstərir ki, şagirdin bu fənn vasitəsilə yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün mövzuların seçimi, müəllimin təlim metodu bu istiqamətdə əsas rol oynayır.

“Texnologiya” dərsləri şagirdlərdə əzələlər və barmaqların motorikasını, təqribi ölçməni, fəza təsəvvürlərini, hazırlanacaq məmulatı əyani təsəvvür etməyi, diqqəti və estetik zövqü, texnoloji yaradıcılıq təfəkkürünü (texnologiya və məmulatın quruluşuna dəyişiklik etmək bacarıqlarını, tapşırığın yerinə yetirilməsinin əlverişli yollarını axtarmağı) inkişaf etdirir” [7, s.47].

Texno – “sənət”, logiya – “elm” deməkdir. Texnologiya – sənət haqqında elm anlamı verir. Şagirdlərin əl işlərinin, bədii yaradıcılıq əsərlərinin ortaya çıxması onların bu fənnin tədrisində öyrəndikləri nəzəri və praktik biliklər nəticəsində mümkündür. “Texnologiya” fənni istedadlı, hərtərəfli şəxsiyyətin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradan fəndir. Məktəbdə bu fənn vasitəsilə şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişafı üçün

hər cür şərait yaradılmışdır: yaxşı maddi-texniki baza, çoxlu əyani vəsaitlər, müəllimin düzgün metodikası. Əməyə yaradıcı münasibət prosesində əzmkarlıq, maraq, qətiyyət, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, işin görülməsinin ən yaxşı üsulunu və metodunu seçmək bacarığı kimi dəyərli keyfiyyətlər, yəni yaradıcılığın mümkün olmadığı keyfiyyətlər formalaşır. Texnologiya dərsləri idrak maraqlarının, təfəkkürün, təxəyyülün, yaradıcılığın inkişafına, əməksevərlik, qənaətcillik, dəqiqlik, işgüzarlıq tərbiyəsi, onların əməyinin müxtəlif nəticələrinə hörmətlə yanaşmağa yönəlmiş həyat dərsləridir.

Şagirdlərin yaradıcı şəxsiyyətinin inkişafı bütün fənnlərin tədrisi zamanı həyata keçirilir. "Texnologiya" fənni məktəblilərin nəinki öz əməyinin ictimai faydalı əhəmiyyətini dərk etmələri və ona maraq hiss etmələri, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə və konkret əmək fəaliyyətlərində reallaşdırmağa səy göstərmələri üçün şərait yaradır. Bu zaman şagirdlər dərnlərdə, sərgilərdə, ekskursiyalarda iştirak etməli, məktəb meydançasında işləməlidirlər. Burada maraqla, həvəslə işləmək, yeni şeylər öyrənmək istəyini inkişaf etdirmək vacibdir. Müstəqil, fəal və özünə inamla işləmək istəyinə diqqətli olmaq lazımdır. "Təlim prosesində müstəqillik şagirdlərin idrak proseslərini fəallaşdırır, onları həyata hazırlayır, rastlaşdıqları çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əvvəllər qazandıqları bilikləri genişləndirməyi, zənginləşdirməyi öyrədir"[8, s.96]. Texnologiya otağında rahat və təhlükəsiz atmosfer yaratmaq vacibdir. Dərs prosesində psixoloji cəhətdən rahat atmosferi təmin etmək, hər bir şagirdə hörmət etmək, ona verilən tapşırıqları yerinə yetirmək bacarığına inam hissi yaratmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər sinif üzrə dərsləklərdə mövzulara uyğun düzgün metodikaların seçilməsi əsas məsələlərdəndir. Belə ki, uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onları bu prosesdə pedaqoji və psixoloji cəhətdən düzgün istiqamətlənməsi qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın əsas yoludur.

Dərsin formasından asılı olmayaraq, əsas məsələ müəllim tərəfindən təşkil olunan şagirdlərin işidir. Müxtəlif üsullardan istifadə sinifdə yaxşı performans qorumağa imkan verir. "Texnologiya" dərslərində şifahi təlim metodlarından olan hekayə, söhbət, müzakirədən istifadə olunur.

Nəzəri materialı izah edərkən müxtəlif ensiklopedik məlumatlardan, tarixi faktlardan istifadə edilməli, konkret mövzu üzrə məruzə hazırlamaq üçün şagirdlərə tapşırıqlar verilməlidir. Bununla bərabər problemlə vəziyyətin yaradılması, reproduktiv üsul (nümayiş, məşq, təlimat), oyunlardan və oyun formalarından istifadə effektiv ola bilər. Didaktik oyunlardan istifadə bəlkə də ən aktiv tədris üsuludur. Bu, şagirdlərin fənnə marağını saxlamaqla yanaşı, onların idrak fəaliyyətini stimullaşdırır və yaradıcı fəaliyyətə cəlb edir. "Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilli inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasibətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirilməlidir"[1, s.78].

I sinif "Texnologiya" fənni üzrə dərsləkdə [2] "Plastilənlə yapma" bölməsini öyrənərkən "Göyqurşağı və günəş", "Çiçək və ilbiz", "Dovşan və yerkökü", "Panda və bambuk", "Balıq və yosunlar" mövzuları üzrə didaktik oyunların təşkili həm uşaqların idrakını, həm təxəyyülünü, həm təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm kollektivdə davranışı öyrədir, həm də bədii istedadlarını ortaya qoymağa imkan yaradır.

II sinif "Texnologiya" fənni üzrə dərsləkdə [3] "Kağızqatlama, hörmə, tikmə və naxış tikmə" bölməsində reproduktiv üsuldən istifadə edərək şagirdlərin bədii yaradıcılığını inkişaf etdirmək olar. "Kvadrat kağızdan fiqurlar. Oriqami. Bayquş fiquru", "İnsan fiquru", "Kağız zolaqlardan hörmə. Hasar", "Düz xətt boyunca tikmə", "Əyri xətlər boyunca naxış tikmə. Çiçək" mövzularının tədrisində nümayiş, məşq, təlimat üsulu ilə şagirdlərin əl işlərini praktik olaraq yerinə yetirməyə nail olmaq olar.

III sinif "Texnologiya" fənni üzrə dərsləkdə [4] "İpliklə iş" bölməsində "Kənar" və "İlgək" tikmələri, İplikdən "Şən aslan" oyuncağı, "Hərəkətli detalları olan oyuncaqlar. Şən ayı balası" mövzularının tədrisində vizual təqdimat və müzakirə, qrup işi, problemlə öyrənmə metodlarından istifadə etməklə şagirdlərin bədii istedadını üzə çıxarmaqla yanaşı, onlarda tənqidi düşünməyi, estetik qiymətləndirməni, praktik bacarıqlarını artırmaq mümkündür.

IV sinif "Texnologiya" fənni üzrə dərsləkdə [5] "Kağız və kartonun emalı" bölməsində "Cildlənmiş məmulatlar, Nazik dəftər", "Bədii işlər üçün çərçivə", "Kartondan karandaşqabının hazırlanması", "Xırdavat üçün mücrü" mövzuları

nın tədrisi zamanı layihə metodu, dizaynyönümlü düşünmə, əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə, fərdi yaradıcılıq tapşırıqları metodlarından istifadə etmək olar. Bu zaman şagirdlərdə bədii istedadlarının inkişafı ilə bərabər problem həll etmə bacarığı, fikirlərini sərbəst ifadə etmək, bir-birini qiymətləndirmək, estetik zövqün inkişafı formalaşır.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat aparılarkən məlumatların toplanması və təhlili məqsədilə müşahidə, müsahibə və nəzəri təhlil kimi elmi metodlara əsaslanılmışdır. İbtidai siniflərdə “Texnologiya” fənninin tədrisi zamanı dərslərinin birbaşa izlənilməsi yolu ilə şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqları, estetik zövqləri və bədii düşüncə tərzləri müşahidə edilərək onların təbii mühitdə davranışlarını və yaradıcılıq meylləri təhlil edilmişdir. Müəllimlər, valideynlər və seçilmiş şagirdlərlə aparılmış yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələr vasitəsilə bədii istedadların aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi yolları barədə subyektiv fikirlər toplanmışdır. Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın, müasir pedaqoji yanaşmaların, kurikulum sənədlərinin və qabaqcıl təcrübələrin nəzəri təhlili əsasında bədii istedadların müəyyənəşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı elmi-metodoloji əsaslar araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, texnologiya dərslərinin yaradıcılıq istiqamətli təşkili üçün real tətbiq imkanları təqdim edir.

Nəzəri əhəmiyyəti isə ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcılıq və istedadının inkişafı məsələlərinin elmi-pedaqoji əsaslarını genişləndirdiyi ilə göstərilmişdir.

Yekun nəticə

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, “Texnologiya” fənninin tədrisi zamanı mövzulara uyğun metodların seçilməsi, rahat mühitin yaradılması əsas məsələlərdəndir. Çünki, bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri rahat təhsil mühitində, uşaq özünü azad hiss etdikdə və seçmək hüququna malik olduqda inkişaf edir. Şagirdlər motivasiya edilməli, nailiyyətləri yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu zaman gələcəyin bədii istedadının yolunu uğurlu görmək olar. Fənnin tədrisi zamanı əyləncəli me-

todlardan istifadə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu uşaqların diqqətini cəlb etmək üçün mühüm addımdır.

Yaradıcı təlim metodlarının sistemli istifadəsi ilə uşaqlarda fərdi nəticələrə nail olmaq üçün fərdi yanaşma, öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə etmək və qorumaq bacarığı formalaşır. Uşaqlar ünsiyyətçil olurlar. “Texnologiya” fənni şagirdlərin yaradıcı düşünmə, təsviri təxəyyül və estetik ifadə bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır. Yaradıcı tapşırıqlar və layihə əsasında təlim metodları bədii istedadlı şagirdlərin daha tez fərqlənməsinə səbəb olur. Müəllimin fərdi yanaşması və müşahidələri bu istedadların vaxtında aşkarlanmasında əsas rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik / Ə. Ağayev. – Bakı: Adiloğlu, –2004. – 113 s.
2. Axundov, N. Texnologiya. I sinif üçün dərslik. / H. Əhmədov, S. Nuruqızı. – Bakı: Aspoliqraf, – 2020. – 65 s.
3. Axundov, N. Texnologiya. II sinif üçün dərslik. / H. Əhmədov, S. Yahyayeva. – Bakı: Aspoliqraf, – 2021. – 71 s.
4. Axundov, N. Texnologiya. III sinif üçün dərslik. / H. Əhmədov, S. Yahyayeva, X. Səlimova. – Bakı: Aspoliqraf, – 2022. – 71 s.
5. Axundov, N. Texnologiya. IV sinif üçün dərslik. / H. Əhmədov, X. Səlimova, S. Yahyayeva – Bakı: Aspoliqraf, – 2019. – 79 s.
6. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 3 iyun 2010-cu il
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Texnologiya fənni üzrə Təhsil Proqramı (kurikulumu) (I-X siniflər). – Bakı, – 2013, – 129 s.
8. Kərimov, Y. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. / Y. Kərimov – Bakı: RS Poliqraf, –2007. – 272 s.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərahim Sadiqov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 29.04.2025, son daxilolma – 22.05.2025, qəbul olunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.63-66
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.63-66
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.63-66

UOT: 37.034.2

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1082>

Xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlardan istifadənin üstün və mənfi cəhətləri haqqında

Müəllif(lər):

Ayşən İmanlı

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Müəllim

E-poçt: ImanliAysen@nmi.edu.az

Açar sözlər: xarici dilin tədrisi, ənənəvi metodlar, müasir yanaşmalar, qrammatika, kommunikativ bacarıqlar, pedaqoji effektivlik, tədris strategiyaları, metodoloji təhlil, dil öyrənmə prosesi, təhsil innovasiyaları

Annotasiya. Bu tədqiqatın əsas məqsədi xarici dilin tədrisində ənənəvi metodların rolunu sistemli şəkildə müəyyənləşdirmək, onların üstün və məhdud cəhətlərini dəyərləndirmək və müasir təlim tələbləri kontekstində effektivliyini qiymətləndirməkdir. Araşdırmada nəzəri-təhlili və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində ənənəvi və müasir metodların pedaqoji effektivliyi müvafiq ədəbiyyat mənbələri, elmi təhlil və təcrübə nəticələri əsasında araşdırılmışdır.

Ənənəvi metodlar, xüsusilə qrammatika, tərcümə və yazılı bacarıqların möhkəmlənməsində yüksək nəticə göstərsə də, ünsiyyət, dinləmə, danışmaq və yaradıcılıq yönümlü bacarıqların inkişafında məhdud təsir göstərir. Eyni zamanda, müasir kommunikativ və interaktiv metodlarla inteqrasiya olunduqda, bu metodların potensialı daha səmərəli şəkildə reallaşdırıla bilər. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, xarici dil müəllimləri üçün ənənəvi və müasir metodların sistemli və balanslaşdırılmış şəkildə seçimi tədris strategiyalarının optimallaşdırılmasına, dərş prosesinin effektivliyinin artırılmasına və şagirdlərin fərdi öyrənmə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan verir.

Tədqiqat, həmçinin müəllimlərin dərş planlamasında metodların məqsədyönlü kombinasiyası və şagirdlərin bilik, bacarıq və motivasiyasının artırılması üçün praktik tövsiyələr təqdim edir. Ümumilikdə, bu iş xarici dilin tədrisində ənənəvi və müasir metodların inteqrasiyasını qiymətləndirməklə pedaqoji prosesin səmərəliliyini yüksəltmək və öyrənmə nəticələrini optimallaşdırmaq məqsədini güdür.

Author(s):

Ayshen Imanli

Nakhchivan Teachers Institute

Teacher

E-mail: ImanliAysen@nmi.edu.az

Key words: foreign language teaching, traditional methods, modern approaches, grammar, communicative skills, pedagogical effectiveness, teaching strategies, methodological analysis, language learning process, educational innovations

About the advantages and disadvantages of using traditional methods in foreign language teaching

Abstract. The main purpose of this study is to identify systematically the role of traditional methods in foreign language teaching, to evaluate their advantages and limitations and to assess their effectiveness in the context of modern educational requirements. In the research theoretical-analytical and comparative methods were used. In the study, the pedagogical effectiveness of traditional and modern methods were searched on the basis of relevant literature sources, scientific analysis and practical outcomes.

Although traditional methods demonstrate high effectiveness, particularly in strengthening grammar, translation and writing skills, they have a limited impact on the development of communication, listening, speaking and creativity-oriented skills. At the same time, when integrated with modern communicative and interactive methods, the potential of traditional approaches can be realized more efficiently. The outcomes of research indicate that, a systematic and balanced selection of traditional and modern methods enables foreign language teachers to optimize teaching strategies, increase the effectiveness of the educational process and take into account individual learning characteristics of learners.

The study also provides practical recommendations for the purposeful combination of methods in lesson planning and for enhancing students' knowledge, skills, and motivation. In general, this research aims to improve the effectiveness of the pedagogical process and optimize learning outcomes in foreign language teaching by evaluating the integration of traditional and modern methods.

Автор(ы):

Айшен Иманлы

Нахчыванский институт учителей

Преподаватель

Э-почта: ImanliAysen@nmi.edu.az

Ключевые слова: обучение иностранному языку, традиционные методы, современные подходы, грамматика, коммуникативные навыки, педагогическая эффективность, стратегии обучения, методологический анализ, языковое образование, образовательные инновации

О преимуществах и недостатках использования традиционных методов в обучении иностранному языку

Аннотация. Основной целью данного исследования является системное определение роли традиционных методов в обучении иностранному языку, оценка их преимуществ и ограничений, а также анализ эффективности в контексте современных требований к обучению. В исследовании использовались теоретико-аналитический и сравнительный методы. В рамках работы педагогическая эффективность традиционных и современных методов обучения изучалась на основе анализа научной литературы и практического опыта.

Традиционные методы, демонстрируя высокую результативность в усвоении грамматики, переводческих навыков и письменной речи, оказываются менее эффективными в развитии коммуникативных, аудитивных, устных и творческих умений. Вместе с тем при интеграции с современными коммуникативными и интерактивными методами их потенциал может быть реализован более продуктивно.

Результаты исследования показывают, что системный и сбалансированный выбор традиционных и современных методов позволяет оптимизировать стратегии преподавания, повысить эффективность учебного процесса и учитывать индивидуальные особенности обучения учащихся. В работе также представлены практические рекомендации по целенаправленному комбинированию методов обучения и повышению уровня знаний, навыков и мотивации обучающихся.

Giriş. Müasir dövrdə qloballaşma və beynəlxalq əməkdaşlığın artması xarici dillərin öyrənilməsinə zəruri hala gətirmişdir. Xarici dil bilikləri yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də fərdin peşəkar, elmi və sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Buna baxmayaraq, uzun illər ərzində dil tədrisində ənənəvi metodlardan geniş istifadə edilməmişdir. Bu metodlar əsasən müəllim yönümlü yanaşmaya, qaydaların izahına, tərcümə və əzbərləməyə əsaslanır. Ənənəvi metodların tətbiqi nəticəsində öyrənənlərdə qrammatik biliklər və yazı bacarıqları inkişaf etsə də, danışmaq və dinləmə kimi kommunikatativ bacarıqların formalaşmasında məhdudiyyətlər müşahidə olunur.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, hazırkı təhsil sistemində ənənəvi metodların səmərəliliyinin yenidən qiymətləndirilməsi və onların müasir tədris modelləri ilə inteqrasiyası zəruridir. Elmi tədqiqatın əsas məqsədi xarici dilin tədrisində ənənəvi metodların üstün və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, onların bugünkü pedaqoji tələblərlə uyğunluğunu təhlil etməkdir. Beləliklə, bu tədqiqat xarici dil tədrisində ənənəvi yanaşmaların elmi-nəzəri əsaslarını araşdırmaqla, daha çevik və effektiv tədris modellərinin formalaşdırılmasına töhfə verməyi hədəfləyir [2, s.45].

Xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlar tarixi baxımdan uzunmüddətli pedaqoji təcrübəyə əsaslanır. Bu metodlar əsasən qrammatika-tərcümə və audiovizual yanaşmalardan ibarətdir. Qrammatika-tərcümə metodu öyrənənlərin dilin struktur qaydalarını dərinlən mənimsəməsinə imkan yaradır, mətnlərin tərcüməsi vasitəsilə leksik və qrammatik bazanı möhkəmləndirir. Bu, xüsusilə yazılı nitqin inkişafı və imtahanlara hazırlıq baxımından effektiv hesab olunur. Müəllim prosesin əsas mərkəzi kimi çıxış edir, dərslərin istiqamətini, materialların izahını və qiymətləndirməni idarə edir.

Lakin bu metodların çatışmayan cəhətləri də az deyil. Əsas problemlərdən biri öyrənənlərin passiv mövqedə qalması və praktik danışmaq bacarıqlarının kifayət qədər inkişaf etməməsidir. Ənənəvi dərslərdə tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, öyrənmə tərzləri və motivasiyası çox vaxt nəzərə alınmır. Bunun nəticəsində kommunikatativ yanaşmaya əsaslanan dil bacarıqları – dinləmə, danışma və spontan ünsiyyət arxa plan-

da qalır [6, s.78].

Müasir dövrdə pedaqoji elmlər ənənəvi metodların tam inkarını deyil, onların müasir metodlarla inteqrasiyasını zəruri hesab edir. Yəni, ənənəvi metodlar dilin struktur əsaslarını öyrətməkdə, müasir kommunikatativ metodlar isə praktiki tətbiqi təmin etməkdə bir-birini tamamlayıcıdır. Beləliklə, ənənəvi yanaşmaların müasir təlim texnologiyaları və kommunikatativ tədris modelləri ilə birləşdirilməsi daha balanslı və nəticəyönümlü öyrənmə mühiti yaradır [8, s.65].

Ənənəvi metodların xarici dil tədrisində rolu uzun illər ərzində pedaqoji sistemin əsas sütunlarından biri olmuşdur. Bu metodlar, xüsusilə qrammatika-tərcümə və struktur-metod yanaşmaları, dilin elmi-nəzəri əsaslarını öyrətməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onların köməyi ilə tələbələr dilin qayda və quruluşlarını, leksik vahidlərin istifadəsini və yazı normalarını sistemli şəkildə mənimsəmişlər. Ənənəvi dərslərdə prosesində müəllim mərkəzi fiqur olaraq çıxış edir, təlim prosesini idarə edir və tələbələrin bilik səviyyəsinə nəzarət edir. Bu cür modellərdə əsas məqsəd düzgün tərcümə, yazı və qrammatik təfəkkürün formalaşdırılmasıdır [9, s.91].

Lakin tədrisin bu forması müasir dövrdə yaranan kommunikatativ tələblərlə tam uyğun gəlmir. Qloballaşan dünyada xarici dil yalnız qrammatika və tərcümə biliyi deyil, həm də real ünsiyyət bacarığı deməkdir. Ənənəvi metodlar isə çox zaman “öyrənilən” deyil, “təkrarlanan” biliklərə əsaslandığından tələbələrin dilin praktik istifadəsinə yönəlmiş qabiliyyətlərini məhdudlaşdırır. Tələbələr mətnləri başa düşsələr belə, sərbəst fikir ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər [9, s.56].

Bundan başqa, ənənəvi metodlar öyrənmə prosesində fərdi yanaşmanı və yaradıcı düşünməni təşviq etmir. Bütün tələbələr eyni tempdə, eyni qayda ilə öyrənməyə məcbur olurlar və bu da fərqli öyrənmə tərzlərinə malik olan şəxslər üçün çətinlik yaradır. Halbuki müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, effektiv dil öyrənməsi fərdiləşdirilmiş, interaktiv və kommunikatativ mühitdə daha səmərəli baş verir.

Bu səbəbdən ənənəvi metodların tamamilə inkarı deyil, onların yenidən interpretasiyası və müasir metodlarla sintezi məqsəduyğun sayılır. Məsələn, qrammatika-tərcümə metodundan əldə edilən sistemlik biliklər kommunikativ tədris

yanaşmaları ilə birləşdirildikdə həm nəzəri, həm də praktik dil bacarıqları güclənir. Bu integrativ yanaşma dil öyrənənlərin həm struktur əsasları möhkəm mənimsəməsinə, həm də sərbəst ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlar müasir pedaqoji yeniliklər kontekstində təkcə tarixi əhəmiyyət kəsb etmir, həm də bugünkü tədris strategiyalarının formalaşması üçün dəyərli baza rolunu oynayır. Onların müasir tədris mühitinə uyğunlaşdırılması dil öyrənməsinin keyfiyyətini yüksəldərək, təhsil sisteminin inkişafına real töhfə verir.

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılması zamanı xarici dilin tədrisində ənənəvi metodların pedaqoji əsasları, onların tarixi inkişaf mərhələləri və tətbiq mexanizmləri nəzəri baxımdan öyrənilmişdir. Əsas elmi yanaşma kimi nəzəri-təhlili və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Araşdırma prosesi zamanı yerli və xarici müəllimlərin xarici dilin öyrədilməsi sahəsində yazılmış elmi məqalələri, dərslilər, metodiki göstərişlər və təlim proqramları təhlil edilmişdir.

Tədqiqat materialına ənənəvi tədris modellərinin (qrammatika-tərcümə metodu, təqlid və təkrarlama üsulu, müəllim yönümlü təlim modeli) praktik tətbiqi nümunələri daxil edilmişdir. Bu nümunələr əsasında metodların dil bacarıqlarının formalaşmasına təsiri sistemli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Məlumatların toplanması və təhlili zamanı kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının kombinasiyasına üstünlük verilmiş, xüsusən qrammatika, lüğət və yazı bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi ilə kommunikativ bacarıqların formalaşması arasındakı əlaqələr araşdırılmışdır.

Eyni zamanda, tədqiqatda pedaqoji müşahidə və tədris təcrübəsinin analizi metodlarından da istifadə olunmuşdur. Bu üsullar vasitəsilə ənənəvi metodların tətbiqi zamanı tələbələrin fəallıq səviyyəsi, motivasiyası və öyrənmə nəticələri müqayisə edilərək qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatın metodoloji əsasını elmi-nəzəri analiz, empirik müşahidə və müqayisəli qiymətləndirmə təşkil etmişdir ki, bu da xarici dil tədrisində ənənəvi metodların üstün və mənfi cəhətlərini obyektiv şəkildə müəyyən-

ləşdirməyə imkan vermişdir.

Nəticə və müzakirə. Aparılan tədqiqat göstərdi ki, xarici dilin tədrisində ənənəvi metodlar müəyyən pedaqoji dəyərlərə malik olmaqla bərabər, müasir tədris tələbləri qarşısında məhdud imkanlara sahibdir. Bu metodların əsas üstünlüyü öyrənənlərdə dilin struktur əsaslarının, qrammatikanın və leksik qaydaların dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaratmasıdır. Ənənəvi yanaşmalar tələbələrdə nizam-intizam, diqqət və analitik düşüncə bacarıqlarının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir. Bununla belə, bu metodların əsas çatışmazlığı kommunikativ bacarıqların – yəni dinləmə, danışma və qarşılıqlı ünsiyyətin inkişafına kifayət qədər şərait yaratmamasıdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yalnız ənənəvi metodlara əsaslanan tədris modeli müasir təhsil sisteminin məqsədlərinə – şəxsiyyətyönümlü, kommunikativ və interaktiv öyrənmə prosesinə tam uyğun gəlmir. Buna görə də, dil tədrisində ənənəvi metodların müasir yanaşmalarla integrasiyası zəruri hesab olunur. Belə bir integrativ yanaşma həm nəzəri biliklərin, həm də praktik bacarıqların eyni zamanda formalaşmasına şərait yaradır.

Yekun nəticə. Nəticə olaraq, xarici dil tədrisində ənənəvi metodlardan tamamilə imtina etmək əvəzinə, onların müasir kommunikativ texnologiyalar və interaktiv üsullarla birləşdirilməsi daha səmərəli nəticələr verir. Bu istiqamət üzrə davamlı elmi araşdırmalar aparılması və müəllim hazırlığında bu integrasiyanın nəzərə alınması tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. Xarici dilin tədrisində ənənəvi və müasir metodların müqayisəli təhlili / S.Əliyeva. – Bakı: Təhsil, – 2020. – 185 s.
2. Hüseynov, R. Pedaqoji prosesdə innovativ və klassik tədris üsullarının sintezi / R.Hüseynov. – Gəncə: Elm və Təhsil, – 2019. – 210 s.
3. Məmmədova, L. Xarici dillərin öyrədilməsində kommunikativ yanaşma və onun pedaqoji əsasları / L.Məmmədova. – Bakı: Adiloğlu, – 2021. – 192 s.
4. Kərimov, E. Dil tədrisində metodoloji əsaslar və tətbiq sahələri / E.Kərimov. – Bakı: Mütərcim, – 2018. – 176 s.

5. Qasımova, N. Ənənəvi və müasir metodların xarici dil öyrənməsinə təsiri / N.Qasımova. – Sumqayıt: Elm və İnkişaf, – 2022. – 204 s.
6. Richards, J.C., Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 272 p.
7. Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 5th ed. New York: Pearson Education, – 2007. – 384 p.
8. Larsen-Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, – 2011. – 189 p.
9. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. 5th ed. – London: Longman, – 2015. – 408 p.
10. Cook, V. Second Language Learning and Language Teaching. 5th ed. – New York: Routledge, – 2016. – 334 p.

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 14.04.2025, son daxilolma – 12.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 67-72
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p. 67-72
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с. 67-72

UOT: 37.016:81'373

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1092>

Azərbaycan dili təlimində nitq savadlılığının formalaşmasında cümlə qurmaq vərdişlərinin rolu

Müəllif(lər):

Əhrüz Mahmudova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: Ehruzmahmudova@nmi.edu.az

Günel Niftaliyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

Açar sözlər: məktəb, nitq, kurikulum, dil qaydaları, qrammatik norma, alt standart

Annotasiya. Nitq və cümlə qurmaq bacarıqları insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında, təhsil və peşə fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi və kommunikativ sərəfələrinin inkişaf etdirilməsi müasir təhsildə prioritet məsələdir. Tədqiqatın məqsədi şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək, onların şifahi və yazılı nitqini aydın, məntiqi və ifadəli formada formalaşdırmaqdır.

Tədqiqatın materialı kimi Azərbaycan dili dərsləkləri, mətn nümunələri, yaradıcı tapşırıqlar və müəllimlərin iş dəftərləri istifadə edilmişdir. Nəzəri biliklərin mərhələli şəkildə mənimsədilməsi, yaradıcı çalışmalar və mətn üzərində tapşırıqlar şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını möhkəmləndirmişdir. Interaktiv metodlar – elektron lövhələr, video materiallar və təqdimatlar – dinləmə, oxuma və şifahi ifadə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Yaradıcı və interaktiv metodların sintezi şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını effektiv şəkildə artırır, onların fikirlərini düzgün, aydın və məntiqi ifadə etmələrinə şərait yaradır. Cümlə qurmaq bacarıqlarının məqsədyönlü inkişafı tədris prosesində vacib prioritetdir və gələcək təhsil və peşə fəaliyyətində nitq və təqdimat qabiliyyətlərinin səmərəli nümayişinə zəmin yaradır. Davamlı metodik araşdırmaların aparılması tövsiyə olunur.

Author(s):

Ahrüz Mahmudova

Nakhchivan Teachers Institute
PhD on Philology, Associate
Professor

E-mail: Ehruzmahmudova@nmi.edu.az

Günel Niftaliyeva

Nakhchivan Teachers Institute
Master Student

Key words: school, speech, curriculum, language rules, grammatical norm, substandard

The Role of sentence making skills in forming speech literacy in Azerbaijani language teaching

Abstract. Speech and sentence making skills play an important role in the development of a personality, as well as in education and professional activity. Mastering speech culture and developing students' communicative competence is an essential issue in modern education. The objective of this study is to develop students' sentence making skills and to shape their oral and written speech in a clear, logical and expressive manner.

The study utilized Azerbaijani language textbooks, text samples, creative assignments and teachers' workbooks as research materials. Gradual acquisition of theoretical knowledge, creative exercises, and text-based tasks strengthened students' sentence making abilities. Interactive methods - such as electronic boards, video materials making and presentations - enhanced listening, reading and oral expression skills.

The research showed that, the development of sentence making skills plays a key role in shaping students' speech culture. The combination of creative and interactive methods effectively improves students' communicative skills, allowing them to express their ideas correctly, clearly and logically. Purposeful development of sentence making skills is an essential issue in the teaching process and provides base for effectively demonstrating speech and presentation skills in future education and professional activities. Continuous methodological research is recommended.

Автор(ы):

Ахруз Махмудова

Nakhchivan Teachers Institute
Доктор филологии по филологии,
доцент

Э-почта: Ehruzmahmudova@nmi.edu.az

Гюнель Нифталиева

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Ключевые слова: школа, речь, куррикулум, языковые правила, грамматическая норма, подстандарт

Роль навыков построения предложений в формировании речевой грамотности в обучении азербайджанскому языку

Аннотация. Речевые и синтаксические навыки играют важную роль в формировании личности человека, его образовательной и профессиональной деятельности. Овладение учащимися культурой речи и развитие коммуникативных компетенций является приоритетной задачей современного образования. Цель исследования заключается в развитии у учащихся навыков построения предложений и формировании их устной и письменной речи в ясной, логичной и выразительной форме.

В качестве материала исследования использованы учебники по азербайджанскому языку, текстовые образцы, творческие задания и рабочие тетради учителей. Поэтапное усвоение теоретических знаний, творческие упражнения и задания по работе с текстом способствовали укреплению навыков построения предложений. Интерактивные методы - электронные доски, видеоматериалы и презентации - развивали навыки аудирования, чтения и устной речи.

Исследование показало, что развитие навыков построения предложений играет ключевую роль в формировании речевой культуры учащихся. Синтез творческих и интерактивных методов эффективно повышает коммуникативные навыки, создавая условия для правильного, чёткого и логичного выражения мыслей. Целенаправленное развитие навыков построения предложений является важным приоритетом учебного процесса и формирует основу для успешной речевой и презентационной деятельности в будущем.

Giriş. Bütün dövrlərdə insanın nitqi, danışığı onun haqqında ilkin təəssürat yaratmışdır. Aydın, məntiqli qurulmuş nitq insanın bilik və mədəniyyətindən xəbər verir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan vasitələrdən biri onun nitqidir. Mükəmməl nitqə, təqdim etmə qabiliyyətinə malik olan şəxslər cəmiyyətdə, istənilən peşə sahəsində uğur qazanaraq özlərini təsdiq edə bilirlər.

Nitq savadlılığı nədir? İnsan öz fikrini həm şifahi, həm də yazılı formada düzgün, aydın, məntiqli və ifadəli şəkildə çatdırmaqla bilirsə demək bu bacarığa yiyələnə bilmişdir. Nitq inkişafına məktəbəqədər dövrdən başlanılır. Uşaqların rəbitəli nitqini inkişaf etdirən məşğələlərdə ardıcıl və sistemli iş aparılır. Nitq bacarıqlarını yaxşı mənimsəmiş uşaqlar həm şifahi, həm də yazılı nitqi rahatlıqla başa düşür, anlayır, ünsiyyətdə olduğu insanlarla, yoldaşları ilə nitqlərini düzgün qura bilirlər. Həmyaşıdları ilə, yaşlı insanlarla söhbət edərkən öz fikirlərini aydın, dəqiq ifadə edir, valideynlərindən, tərbiyəçidən aldıkları tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı dəqiq məlumat verməyi öyrənirlər. Fikirlərini valideynləri ilə, tərbiyəçilərlə, yoldaşları ilə bölüşə bilirlər. Ətraf aləmdə rastlaşdıqları əşya və hadisələrin adlarını dəqiq tələffüz etməyi, qrammatik cəhətdən düzgün, obrazlı, canlı danışmağı öyrənirlər. Gözəl, aydın, obrazlı, dəqiq nitqə hamı malik olmalıdır. Bağca müəllimi, tərbiyəçi nəqlik sənətinə, uşaqlarda rəbitəli nitqin inkişaf etdirilməsinə daha çox əhəmiyyət verməlidir. Nitqi yaxşı olan, nəqlik sənətinin sirlərini yaxşı bilən tərbiyəçi müəllim uşaqları öyrətməkdə çətinlik çəkmir, uğurlu nəticələr əldə edir. Mükəmməl nitq bacarıqları, cümlə qurmaq vərdisləri əldə edən uşaqlar orta məktəbdə çətinlik çəkmirlər.

Cümlə qurmaq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesində müəllimin diqqət edəcəyi məqamları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəzəri biliklərin mənimsədilməsi. Şagirdlər ibtidai təhsil səviyyəsindən başlayaraq cümlə anlayışını mənimsəyir, cümlənin növləri, istifadə olunan durğu işarələri haqqında nəzəri biliklər alırlar. Cümlənin sadə və mürəkkəb olması, onlar arasında sintaktik əlaqələrin cümlə yaratmaqda rolunu öyrənirlər. Cümlənin üzvləri, onların işlənmə yeri, cümlədə söz sırası və s. kimi nəzəri biliklər dinləyib anladıklarını ifadə etməkdə şagirdlərin köməyi olur. Azərbaycan dili fənninin əsas missiyası şagirdlərdə nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqdır. "Nitq inkişafı çox geniş və çətin bir problemdir. O, bir sıra

məsələlərlə: lüğət üzrə iş, cümlə qurmaq bacarığı, ədəbi tələffüz, üslubiyyət, rəbitəli nitq və s. məsələlərlə bağlıdır. Digər tərəfdən, nitq inkişafına səbəb olan mənbələr də çoxdur: tədris-təlim prosesi, müxtəlif cür ünsiyyət formaları, sinifdən və məktəbdənxaric təlim işləri, radio, televizya verilişləri, kini-teatr tamaşalarına baxış, internet və s." [4, s.362].

Azərbaycan dili fənninin məzmunu, nitq fəaliyyətinin növləri, dil qaydalarının öyrədilməsi müvafiq məntiqi ardıcılıqla sadəcədən mürəkkəbə prinsipi əsasında qurulmuşdur. Məsələn, ümumi orta təhsil səviyyəsində dil qaydaları məzmun xətti üzrə standartlardan birinin verilmə ardıcılığına diqqət edək:

4.1. Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Sadə fonetik təhlil aparır.

4.1.2. Sözlərin böyük hərflə yazılışına dair qaydaları (bəzi mürəkkəb adlar) məqamına uyğun tətbiq edir.

4.1.3. Mətndəki yeni sözlərin və adların mənasını, yazılışını müəyyənləşdirmək üçün lüğətdən, ensiklopediyadan istifadə edir.

4.1.4. Sözləri qrammatik mənalara görə (bağlayıcı, qoşma) fərqləndirir.

4.1.5. Cümlənin düzgün qurulmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin yerini müəyyən edir.

4.1.6. Cümlə və onun növləri ilə əlaqədar kiçik təqdimatlar edir.

4.1.7. Cümlənin məqsəd və intonasiasına görə növünü müəyyənləşdirir (IV sinif) [1].

Yuxarı siniflərə qalxdıqca bu nəzəri biliklər daha da dərinləşdirilərək şagirdlərin cümlə qurmaq vərdislərinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn:

4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiasına görə növlərə ayırır

4.1.1. Cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirir (VI sinif)

4.1.1. Cümlələri quruluşuna görə fərqləndirir (VII sinif)

4.1.1. Sadə cümlənin növlərini fərqləndirir (VIII sinif)

4.1.1. Mürəkkəb cümlənin növlərini fərqləndirir (IX sinif) [1]

2. Yaradıcı çalışmalardan istifadə olunması şagirdlərin nitqini inkişaf etdirən yaradıcı çalışmalardan istifadə olunması onların cümlə qurmaq vərdislərinə təkan verən vacib amillərdən hesab olunur. Şagirdlər cümlə üzvləri, onların əlaqəsi və ardıcılığının gözlənilməsi haqqında olan bilik və bacarıqlarını praktik və yaradıcı çalışmalarda möhkəmləndirir və tətbiq etmə bacarıqlarını

rıqlarını nümayiş etdirirlər. Belə çalışmalar şifahi və yazılı şəkildə yerinə yetirilir. Çalışmalar bir çox istiqamətlərdə: suallara cavab, buraxılmış sözləri yerinə qoymaqla cümlələri tamamlamaq, cümləni genişləndirmək, dağınıq verilmiş sözlərdən cümlə qurmaq, müəyyən mövzuya aid cümlələr qurmaq, söz birləşmələri tərtib etmək və onları cümlələrdə işlətmək, iki-üç cümləni bir sadə geniş və mürəkkəb cümlə şəklində birləşdirmək, cümlədə bu və ya sözü qrammatik formanı başqası ilə əvəz etmək, çalışma üçün verilmiş mətndən obrazlı ifadələri seçib onları başqa cümlə içərisində işlətmək, cümlədə sözlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək, verilmiş model əsasında müxtəlif sintaktik quruluşda cümlələr qurmaq, mənanı saxlamaqla cümləni başqa formada ifadə etmək, qrammatikadan öyrənilmiş dil faktının, qrammatik formanın işləndiyi cümlələri seçib yazmaq, verilən sözləri müxtəlif qrammatik formada işlətməklə cümlə qurmaq və s. aparılmaqla şagirdlərdə nitq inkişafı və cümlə qurmaq vərdişləri formalaşdırır.

3. Mətn tapşırıqları üzərində iş də bu baxımdan maraqlıdır. Azərbaycan dili dərslərinə müxtəlif mövzularda salınmış mətnlərin üzərində işin təşkili şagirdlərdə cümlə qurmaq

vərdişlərinin formalaşmasına imkan və şərait yaradır. Mətnlərin oxusu zamanı şagirdlərdə oxuyub anlama, düşünmə, fikrini ifadə etmə, münasibət bildirmə və s. kimi bacarıqlar inkişaf etdirilir. Bu prosesi yerinə yetirmək üçün düzgün, anlaşılan cümlələr qurmaq lazımdır. Mətn üzərində iş düzgün qurulan zaman şagird mətndəki əsas fikri anlayaraq danışa bilir.

Cümlə qurmaq vərdişləri tədricən və məqsədyönlü şəkildə aparılır. Bu vərdişləri formalaşdırmaq üçün müxtəlif üsul və texnologiyalardan, sual və testlərdən istifadə olunur. Bədii mətn(lər) üzərində şagirdlərdə cümlə qurmaq vərdişlərinin aparılması qaydalarına aid mətn nümunəsi üzərində aşağıdakı məzmununda suallar qoyulur. Məsələn:

1. Mətdə nöqtələrin yerinə hansı ifadə yazılsa, məzmunu daha çox uyğun gələr?
2. Hansı atalar sözü mətnin ideyasına daha çox uyğun gəlir?
3. Mətdən götürülmüş aşağıdakı cümlədə qara hərflə göstərilmiş sözü hansı sözlə əvəz etmək olar?
4. Mətni abzaslara ayırıb, plan qurun.
5. Mətn hansı üslubda yazılmışdır? Niyə belə düşünürsünüz?

6. Mətnin üslubunu xarakterizə edən fikirləri yazmaqla klasteri tamamlayın.

Üslubu:.....	

7. Mətnin qısa məzmununu yazın.

8. Mətnin nəticə hissəsinin məzmununa uyğun 3 bənddən ibarət plan yazın. (Diqqət: Planda ardıcılıq gözlənilməlidir)

9. Mətnin giriş və əsas hissəsini əlaqələndirə biləcək cümləni müəyyən edin.

10. Nöqtələrin yerinə hansı sözü yazmaq olar?

11. Sillogizmi quraraq mətndəki hadisələrin gedişini müəyyən edin.

I hökm:

II hökm:

Nəticə:

12. Mətnin giriş hissəsinin planını qurun

13. Mətnin ideyası nədir?

14. Altından xətt çəkilmiş ifadənin mənasını izah edin.

Bu kimi tapşırıqları mətn üzərində icra etməklə, sualları cavablandırmaqla şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək olar.

Diqqətlə oxunan mətn şagirdin əsas fikir və təsvir olunan hadisələrin ardıcılığını qavramasına və yadda saxlamasına kömək edir. Oxu mərhələsindən sonra sualların verilməsi şagirdlərin şifahi nitq fəaliyyətini artırır. Mətnə əsas fikrin ifadə olunmasında işlədilən söz və ifadələrin leksik mənasının anlaşılması şagirdlərə sadə cümlələr qurmaq imkanı verir.

Şagirdlərdə dinləmə qabiliyyəti, dinlədiyi bədii mətni eyni vaxtda qavrama, həmçinin dinlədiyi şəxsə cavab vermə vərdişini yaratmaq üçün elektron lövhələrin imkanlarından istifadəyə, video materiallarının innovativ, interaktiv tədris metodlarının tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Dinlənən mətnin məzmunundakı əsas və əlavə fikri müəyyənləşdirmək, materialın məzmunu daha yaxşı anlamaq və fikri dəqiqləşdirmək məqsədilə dinləmə zamanı qeydlər aparmaq lazım gəlir. Bu da mətnin məzmununu şərh edərkən şagirdlərin informasiyanı düzgün vermək, şifahi təqdimatlar nümayiş etdirə bilmək kimi bacarıqları formalaşdırır. Təqdimat zamanı əsas məlumatı çatdırmaq üçün istifadə edəcəyi söz və ifadələri, ifadələrin intonasiyasını düzgün seçir.

Son illər şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələri aktuallaşdığı üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq ritorika (natiqlik və nitq) adı ilə natiqlik sənətinin müəyyən elementləri barədə sadə məlumat verilir və bu sənətə yiyələnməyin yolları üzrə praktik məşqlər aparılır, bu çox faydalı tədbirdir. III sinif dərslində yazılır:

“Dinləmək və oxumaq bacarığı başqalarını anlamaq, məlumat almaq üçündür. Danışmaq və yazmaq bacarığı bildiklərimizi və düşündüklərimizi başqalarına anlatmaq üçündür”.

“Danışma – bildiklərimizi, düşündüklərimizi və hisslərimizi başqalarına çatdırmağın yollarından biridir [4, s.362].

Nitqin dinləyicilərin hisslərinə təsir edə bilməsi, fikrin düzgün, anlaşılıqlı olması üçün ifadəli nitqdən istifadə olunur. Nitq mədəniyyətinin normalarını, nitqin elementlərini yaxşı bilmək, onlara riayət etməyi bacarmaq üçün şagirdlərə aşağıdakıları öyrətmək lazımdır:

- Məzmun. Şagirdin nitqində əsas element hesab olunur ki, şagirdin biliyi və söz ehtiyatını bununla müəyyən etmək olur.

- Təbiilik. Özgüvenli olmaq, özünə inanmaq, nitqini dinləyicilərin anlaq səviyyəsinə uyğun qurmaq.

- Aydınlik. Məzmunu dəqiq ifadə etmək, dinləyənlərin eşidə biləcəyi tərzdə danışma, nitqin səs mədəniyyətinin gözlənilməsi.

- Natiqin səsində, üz ifadəsində emosionallığın hiss olunması.

- Jest, mimik hərəkətlərin qaydasında istifadə olunması.

- Kompozisiya.

- Yığcamlıq. Lakonik ifadələrin işlədilməsi, az sözlə geniş mənanın ifadə olunması.

- Səsin tonuna diqqət olunması.

Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mövzularda salınmış mətnlərin yerinə yetirilməsi, nəzəri biliklərin mənimsədilməsi, yaradıcı çalışmalardan istifadə olunması şagirdlərdə cümlə qurmaq vərdişlərini formalaşdırmaq olar. Belə olan surətdə şagirdlər istədiyi fikri, ideyanı çatdırmaqda çətinlik çəkmirlər. Gələcək iş həyatında və yaxud istənilən auditoriyada özünü ifadə edərkən təqdimat etmə bacarığı nümayiş etdirə bilirlər.

Ümumtəhsil orta məktəblərində tədris olunan bütün fənlər şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili fənni isə müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Fənnin məzmun standart və alt standartları şagirdlərə dilin qrammatik və yazı qaydalarını, kommunikativ imkanlarını öyrədir. Müxtəlif səviyyələr üzrə şagirdlərdə fikirlərini aydın, məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün ifadə etmək bacarıqları formalaşdırır.

Material və metodlar. Tədqiqatın materialı kimi ümumi orta təhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərsləkləri, müxtəlif mövzularda hazırlanmış mətn nümunələri, yaradıcı tapşırıqlar və müəllimlərin iş dəftərləri seçilmişdir. Mətn nümunələri şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, şifahi və yazılı nitqin düzgün, aydın, məntiqi və ifadəli formalaşdırılması üçün əsas vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Nəzəri biliklərin mənimsədilməsi prosesi cümlənin növlə-

ri, üzləri, durğu işarələri və sintaktik əlaqələrin öyrədilməsi üzərində qurulmuşdur. Bu biliklər sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında mərhələli şəkildə verilib ki, şagirdlər həm cümlənin strukturu, həm də məqsəd və intonasiasına görə növlərini düzgün başa düşsünlər.

Tədqiqatda yaradıcı çalışmalar və mətn üzərində tapşırıqlar şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını möhkəmləndirmək üçün tətbiq edilmişdir. Şagirdlər suallara cavab vermək, buraxılmış sözləri tamamlayaraq cümlələr yaratmaq, dağınıq sözlərdən mənalı cümlələr qurmaq, sadə və mürəkkəb cümlələri birləşdirmək, söz və ifadələri müxtəlif qrammatik formaya uyğun istifadə etmək imkanına malik olmuşlar. Mətnlərin oxunması və şagirdlərin cavabları əsasında analitik və müşahidə metodları tətbiq olunmuş, onların əsas fikri anlama, fikirlərini ifadə etmə və nitq vərdişlərinin inkişafı qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatda texnoloji və interaktiv metodlardan da istifadə edilmişdir. Elektron lövhələr, video materiallar və digər interaktiv tədris vasitələri vasitəsilə şagirdlərin dinləmə və təqdimat bacarıqları inkişaf etdirilmiş, dinlənən materialın əsas və əlavə fikirlərini müəyyən etmək, qeydlər aparmaq və şifahi təqdimatlar etmək şagirdlərin nitq mədəniyyətini və cümlə qurmaq bacarıqlarını möhkəmləndirmişdir. Tətbiq olunan material və metodlar şagirdlərin nitq mədəniyyətini artırmaq, cümlə qurmaq vərdişlərini sistemli şəkildə inkişaf etdirmək və fikirlərini düzgün, aydın, məntiqli və ifadəli formada çatdırmaq qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün əsaslı baza yaratmışdır.

Nəticə və müzakirə. Tədqiqatın nəticələrinə görə, şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili dərslərində nəzəri biliklərin mərhələli şəkildə verilməsi, sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında cümlə növləri, üzləri və durğu işarələrinin öyrədilməsi şagirdlərin fikirlərini aydın, məntiqli və qrammatik cəhətdən düzgün ifadə etmələrinə şərait yaratmışdır. Yaradıcı tapşırıqlar və mətn üzərində aparılan işlər şagirdlərin öyrəndiklərini praktik tətbiq etməsinə imkan verərək onların nitq bacarıqlarını möhkəmləndirmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, interaktiv metodların tətbiqi – elektron lövhələr, video materiallar, mətn üzrə suallar və təqdimatlar – şagirdlərin dinləmə, oxuma və şifahi ifadə qabiliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Şagirdlər oxunan və ya dinlənən mətnin əsas və əlavə fikirlərini müəyyən etmək, mətnin ardıcılığını anlamaq, həmçinin cümlələri düzgün və mənalı şəkildə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmişlər. Bu da onların gələcək təhsil həyatında və peşə yönümlü fəaliyyətlərində nitq və təqdimat qabiliyyətlərini effektiv şəkildə nümayiş etdirmələrinə zəmin yaradır.

Müzakirə nəticəsində aydın oldu ki, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı yalnız nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Yaradıcı fəaliyyət, mətn üzərində iş və interaktiv metodların sintezindən istifadə olunması şagirdlərin nitq və kommunikativ bacarıqlarının keyfiyyətli şəkildə formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, tədris prosesində cümlə qurmaq bacarıqlarının məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi, nitq mədəniyyəti və ifadə qabiliyyətlərinin artırılması təhsilin vacib prioritetlərindən biridir və bu sahədə davamlı metodik araşdırmaların aparılması tövsiyə olunur.

Yekun nəticə. Tədqiqat göstərdi ki, şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Nəzəri biliklərin mərhələli şəkildə öyrədilməsi, yaradıcı tapşırıqların və mətn üzərində işin təşkili, interaktiv və innovativ metodların tətbiqi şagirdlərin fikirlərini aydın, məntiqli və qrammatik cəhətdən düzgün ifadə etmələrinə şərait yaradır. Eyni zamanda, dinləmə, oxuma və şifahi ifadə bacarıqlarının inkişafı onların kommunikativ səriştələrini artırır və gələcək təhsil və peşə fəaliyyətlərində təqdimat və nitq qabiliyyətlərini effektiv şəkildə nümayiş etdirmələrinə imkan verir. Beləliklə, cümlə qurmaq vərdişlərinin məqsədyönlü inkişafı tədris prosesində vacib prioritet hesab olunur və bu sahədə davamlı metodik araşdırmaların aparılması tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil

- proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), – Bakı, – 2013
2. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. / N.Ə.Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – 277 s.
3. Həsənlı, B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. / B.A.Həsənlı. – Bakı: Müəllim, – 2012, – 360 s.
4. Cəfərova, N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslik). II hissə. N.B.Cəfərova. – Bakı: ADPU, 2019. – 430 s.

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həsənəli Eyyazlı tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 26.05.2025, son daxilolma – 14.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 53:373.3

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1098>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 73-76
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p. 73-76
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с. 73-76

“Elektrik enerjisinin mahiyyəti, alınması, ölçülməsi və istifadəsi yolları” mövzusunun tədrisinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair

Müəllif(lər):

Arzu Qurbanova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Müəllim

E-poçt: ArzuGurbanova@nmi.edu.az

Açar sözlər: elektrik enerjisi, elektrik enerjisinin tədrisi, enerji mənbələri, enerji ölçülməsi, alternativ enerji, enerji səmərəliliyi, rəqəmsal enerji texnologiyaları

Annotasiya. Elektrik enerjisi müasir cəmiyyətin texnoloji inkişafında mühüm rol oynayan əsas anlayışlardan biridir və bu mövzunun tədrisi şagirdlərdə fiziki proseslərə dair elmi dünya-görüşünün formalaşdırılmasını baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədris prosesində elektrik enerjisinin mahiyyəti, alınma üsulları, ölçülməsi və istifadə sahələri yalnız nəzəri bilik kimi deyil, həm də gündəlik həyatla əlaqələndirilmiş şəkildə təqdim edilməlidir. Bu yanaşma şagirdlərin mövzuya marağını artırmaqla yanaşı, onların praktik düşünmə və tətbiq bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Tədqiqatın məqsədi sözügedən mövzunun tədrisində əsas anlayışların ardıcıl və anlaşıl-
lan formada izah edilməsini, müasir enerji texnologiyalarının və alternativ enerji mənbələrinin
dərs prosesinə inteqrasiyasını, eləcə də ölçmə cihazları və rəqəmsal sistemlər haqqında ilkin
biliklərin formalaşdırılmasını araşdırmaqdır. Mövzunun tədrisində müəşahidə, müqayisə, təc-
rübə və vizual materiallardan istifadə kimi aktiv təlim metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət
kəsb edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, elektrik enerjisinin alınmasında bərpa olunan enerji mənbələrinin rolu artdıqca, bu istiqamətdə biliklərin tədris proqramlarına daxil edilməsi şagirdlərdə ekoloji düşüncə və enerji səmərəliliyi anlayışlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, “ağıllı” ölçmə sistemləri və rəqəmsal texnologiyalar haqqında məlumatların verilməsi müasir təhsilin tələblərinə cavab verir və şagirdlərin texnoloji savadlılığını artırır.

Nəticə etibarilə elektrik enerjisi mövzusunun tədrisi elmi əsaslarla yanaşı, real həyat nümunələri və müasir texnoloji yeniliklər üzərində qurulduqda daha səmərəli olur. Bu, şagirdlərin həm nəzəri biliklərini möhkəmləndirir, həm də onların gələcəkdə mühəndislik və texniki sahələrə marağının formalaşmasına zəmin yaradır.

Author(s):

Arzu Gurbanova

Nakhchivan Teachers Institute

Teacher

E-mail: ArzuGurbanova@nmi.edu.az

Key words: electric energy, energy sources, energy measurement, alternative energy, energy efficiency, utilization of electrical energy, digital energy technologies

About some features of teaching the topic “The Nature, generation, measurement and utilization of electric energy”

Abstract. Electric energy is the fundamental technological and economic basis of modern time. Each sector of industry, transportation, communication and household rely on electric energy. At the same time, energy security, ecological balance and the expansion of energy sources restoration are key factors that increase the relevance of this field. The objective of this study is to explain the physical nature of electric energy, present its main generation methods and measurement techniques and analyze modern approaches and technologies applied in its use.

The topic was studied systematically based on the analysis of scientific sources, comparative approaches and the search of practical application examples. Additionally, statistical data and global experiences were analyzed to ensure an objective approach. Researches shows that, the role of alternative sources in electric energy generation is rapidly increasing. The implementation of digital and “smart” systems in measurement technologies significantly enhances energy efficiency and control capabilities.

Автор(ы):

Арзу Гурбанова

Нахчыванский институт учителей

Преподаватель

Э-почта: ArzuGurbanova@nmi.edu.az

Ключевые слова: электрическая энергия, преподавание электрической энергии, источники энергии, измерение энергии, альтернативная энергия, энергоэффективность, цифровые энергетические технологии

О некоторых особенностях преподавания темы «Сущность электрической энергии, способы её получения, измерения и использования» в общеобразовательной школе

Аннотация. В статье рассматриваются особенности преподавания темы «Сущность электрической энергии, способы её получения, измерения и использования» в условиях общеобразовательной школы. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у учащихся базовых представлений об электрической энергии, развития естественнонаучного мышления и осознанного отношения к рациональному использованию энергетических ресурсов в повседневной жизни.

Цель исследования заключается в обосновании методических подходов к изучению данной темы на школьном уровне с учетом возрастных и познавательных особенностей обучающихся. В работе раскрываются основные дидактические принципы преподавания материала, включая доступность, наглядность, системность и связь теории с практикой.

Особое внимание уделяется сочетанию объяснительно-иллюстративных методов с практическими заданиями, лабораторными работами и элементами проблемного обучения. Использование на уроках наглядных пособий, простых экспериментальных установок, цифровых измерительных приборов и интерактивных образовательных ресурсов способствует повышению познавательной активности учащихся и более прочному усвоению учебного материала.

Результаты исследования показывают, что целенаправленное применение разнообразных методов и форм обучения при изучении электрической энергии в школе повышает качество знаний учащихся, формирует начальные навыки энергосбережения и способствует развитию интереса к изучению физики и смежных естественнонаучных дисциплин.

Giriş. Müasir dövrdə texnologiyanın və sənayenin inkişafı ilə əlaqədar enerji ehtiyacları sürətlə artır. Bu tələbatın əsasını təşkil edən enerji növlərindən biri olan elektrik enerjisi istər məişətdə, istərsə də istehsalatda gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Elektrik enerjisinin geniş tətbiq sahəsi onun yalnız bir enerji forması deyil, həm də texnoloji, iqtisadi və ekoloji baxımdan strateji əhəmiyyətə malik bir resurs olduğunu göstərir. Bu baxımdan, “Elektrik enerjisinin mahiyyəti, alınması, ölçülməsi və istifadəsi yolları” mövzusunun araşdırılması günümüzdə aktuallıq kəsb edir.

Mövzunun seçilmə səbəbi həm enerji istehsalında alternativ mənbələrə keçidin sürətlənməsi, həm də enerji səmərəliliyinin artırılmasının qlobal çağırışa çevrilməsidir. Bu çərçivədə elektrik enerjisinin fiziki təbiətinin öyrənilməsi, onun hansı yollarla əldə edilməsi və ölçülməsi mexanizmlərinin təhlili, eləcə də istifadədə qarşıya çıxan problemlərin nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmanın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi və rəqəmsal ölçmə texnologiyalarının inkişafı elektrik enerjisinin daha effektiv və ekoloji cəhətdən davamlı istifadəsini təmin edə bilər.

Tədqiqatın məqsədi – elektrik enerjisinin mahiyyətini, onun alınma və ölçülmə yollarını araşdırmaqla yanaşı, bu sahədə tətbiq olunan müasir texnologiyaların və istifadədəki effektiv yanaşmaların elmi əsaslarla təhlil edilməsidir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- Elektrik enerjisinin fiziki xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Ənənəvi və alternativ enerji mənbələrini müqayisəli şəkildə təhlil etmək;
- Müasir enerji ölçmə metodlarını öyrənmək;
- Enerji istifadəsində səmərəliliyin artırılması yollarını təqdim etmək;
- Elektrik enerjisinin tətbiq sahələrini və texnoloji yenilikləri araşdırmaq.

Materiallar və metodlar. Bu tədqiqat işi elektrik enerjisinin mahiyyətini, onun alınması, ölçülməsi və istifadəsi yollarını kompleks şəkildə öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur. Müasir dövrdə elektrik enerjisi cəmiyyətin texnoloji, sosial və iqtisadi həyatında əsas rol oynayır. Sürətlə

artan enerji tələbatı, ekoloji təhlükələr və enerji səmərəliliyi məsələləri bu sahədə fundamental və tətbiqi araşdırmaların aktuallığını artırır.

Tədqiqatın əsas mövzusu elektrik enerjisinin fiziki təməl prinsiplərindən başlayaraq, onun müxtəlif mənbələrdən (ənənəvi və alternativ) əldə olunması, bu prosesin texniki aspektləri, həmçinin enerjinin ölçülməsi üçün istifadə olunan metod və cihazlar üzərində qurulmuşdur. Eyni zamanda, elektrik enerjisinin gündəlik həyatdakı, sənayedəki və texnoloji sistemlərdəki istifadəsi də xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır [5].

Bu tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə aparılmışdır. Elektrik enerjisinin elmi əsasları, mühəndislik yanaşmaları, müasir texnologiyalarla ölçülməsi və istifadəsinin idarə olunması kimi sahələr bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı elmi mənbələr, beynəlxalq enerji təşkilatlarının hesabatları, texniki normativlər və praktik tətbiq nümunələri araşdırılmışdır. Məqsəd, elektrik enerjisi ilə bağlı bilikləri yalnız akademik səviyyədə deyil, həm də real tətbiq mühitində baş verən yeniliklər və problemlər kontekstində qiymətləndirməkdir [4].

Bu ümumi təsvir göstərir ki, tədqiqat işində elektrik enerjisinin əsas aspektləri – nəzəri mahiyyəti, istehsalı, ölçülməsi və istifadəsi – bir sistem çərçivəsində dəyərləndirilmiş və elmi əsaslarla təhlil olunmuşdur.

Tətbiq olunan metod və üsulların izahı:

- Analitik təhlil metodu:

Bu metod vasitəsilə elektrik enerjisi ilə bağlı müxtəlif elmi mənbələr – dərsliklər, məqalələr, beynəlxalq hesabatlar, texniki standartlar və normativ hüquqi sənədlər sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Elektrik enerjisinin fiziki mahiyyəti, istehsal prinsipləri, ölçmə üsulları və istifadə sahələri bu metod əsasında araşdırılmışdır. Əsas məqsəd – mövcud elmi yanaşmaların ümumiləşdirilməsi və tədqiqatda istifadə ediləcək əsas anlayışların müəyyənəşdirilməsidir.

- Müqayisəli təhlil üsulu:

Bu üsul çərçivəsində müxtəlif enerji mənbələrinin – ənənəvi (məsələn, istilik və hidroelektrik stansiyaları) və alternativ (günəş, külək, biokütlə və s.) növləri funksional, texnoloji və ekoloji göstəricilər baxımından müqayisə edilmişdir. Həmçinin, analoq və rəqəmsal enerji

ölçmə cihazlarının texniki fərqləri, dəqiqliyi və tətbiq sahələri bu yanaşma ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu, mövcud texnologiyaların üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

- Empirik yanaşma:

Empirik yanaşma çərçivəsində tədqiqatda elektrik enerjisinin praktiki ölçülməsi və tətbiqi üzrə bəzi sadə təcrübələr və texniki sınaqlar həyata keçirilmişdir. Məsələn, ampermetr və voltmetrlə ölçmə nəticələrinin müqayisəsi, enerji sərfiyyatının real və nəzəri hesablarla uyğunluğu yoxlanılmışdır. Bu metod nəticələrin real tətbiq imkanları ilə uyğunluğunu təmin edir

- Normativ-hüquqi təhlil:

Elektrik enerjisinin istehsalı, paylanması və istifadəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş hüquqi və texniki normativ sənədlər araşdırılmışdır. Bu təhlil sahədə fəaliyyətin hüquqi çərçivəsini və tənzimləyici mexanizmləri daha dəqiq müəyyən etməyə kömək etmişdir.

Bu tədqiqatda müxtəlif metod və üsulların seçilməsi mövzunun kompleksliyindən irəli gəlmişdir. Elektrik enerjisinin nəzəri əsaslarını öyrənmək üçün analitik və müqayisəli təhlil, praktiki tətbiqləri qiymətləndirmək üçün empirik yanaşma və statistik analiz, texniki prosesləri vizuallaşdırmaq üçün tətbiqi modelləşdirmə və sxematik quruluş, normativ çərçivəni izah etmək üçün isə hüquqi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metodların kombinasiyası mövzuya sistemli və obyektiv yanaşmanı təmin edir [2].

Nəticə və müzakirələr. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, elektrik enerjisi müasir dövrün həm texnoloji, həm də sosial-iqtisadi inkişafında aparıcı rol oynayan strateji resursdur. Onun fiziki mahiyyəti yalnız cərəyan və gərginlik anlayışları ilə məhdudlaşmır; elektrik enerjisi eyni zamanda enerji çevrilməsi, ötürülməsi və istifadəsi ilə bağlı çoxsaylı texnoloji prosesləri əhatə edir.

Tədqiqatın başlanğıcında qoyulan əsas suallardan biri elektrik enerjisinin necə və hansı üsullarla alındığı idi. Araşdırmalar göstərdi ki, bu sahədə ənənəvi mənbələrlə yanaşı, alternativ enerji mənbələrinin – xüsusilə günəş və külək enerjisinin istifadəsi son illərdə əhəmiyyətli dərəcə

cədə artmışdır. Bu, həm enerji təhlükəsizliyini artırmaqda, həm də ekoloji tarazlığı qorumaqda mühüm rol oynayır.

Enerjinin ölçülməsi məsələsi də tədqiqatın əsas mövzularından biri kimi öyrənilmişdir. Aydın oldu ki, müasir dövrdə analoq cihazlarla yanaşı, rəqəmsal və “ağıllı” (smart) ölçmə texnologiyaları daha dəqiq nəticələr və real vaxtda nəzarət imkanları yaradır. Bu isə enerji səmərəliliyinin artırılmasında və itkilərin azaldılmasında mühüm amildir.

Elektrik enerjisinin istifadəsi ilə bağlı təhlillər göstərdi ki, enerji istehlakı sahələrində qeyri-səmərəli yanaşmalar və texniki itkilər hələ də ciddi problemdir. Lakin yeni texnologiyaların (ağıllı şəbəkələr, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri) tətbiqi bu problemlərin mərhələli şəkildə həllinə imkan yaradır.

Araşdırma nəticəsində o, da müəyyən edildi ki, normativ-hüquqi baza və texniki standartlar enerji sistemlərinin düzgün və təhlükəsiz işləməsi üçün əsas çərçivəni təşkil edir. Azərbaycanda və beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan qaydaların tədqiqi göstərdi ki, bu sənədlərin effektiv icrası texniki sabitlik və enerji təhlükəsizliyi baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki:

- Elektrik enerjisinin alınması və istifadəsi sahəsində alternativ mənbələrə keçid qaçılmaz və vacibdir;
- Rəqəmsal ölçmə sistemləri enerji nəzarətində və səmərəliliyində dönüş nöqtəsidir;
- İstismar problemlərinin həlli üçün texnoloji innovasiyalar və sistem yanaşması əsas rol oynayır;
- Normativ çərçivənin gücləndirilməsi isə texniki tətbiqlərlə yanaşı, strateji planlaşdırma baxımından da zəruridir.

Bu nəticələr girişdə müəyyən edilən bütün məqsəd və tədqiqat suallarına cavab verir və tədqiqatın həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Yekun nəticə

Bu tədqiqatın nəticələrinə əsasən, elektrik enerjisi müasir cəmiyyətin texnoloji, iqtisadi və sosial inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Araşdırma göstərdi ki, elektrik enerjisinin fiziki mahiyyəti və alınma prinsipləri ilə yanaşı, onun dəqiq ölçülməsi və səmərəli istifadəsi enerji təhlükəsizliyinin, ekoloji davamlılığın və iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında həlledici rol oynayır.

Tədqiqatda müəyyən olundu ki, ənənəvi enerji mənbələri ilə yanaşı, alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi getdikcə aktuallaşır və bu, enerji sistemlərinin daha çevik və dayanıqlı qurulmasına imkan yaradır. Rəqəmsal və “ağıllı” ölçmə texnologiyalarının tətbiqi isə enerji axınının idarə olunmasında və itkilərin azaldılmasında mühüm üstünlüklər yaradır.

Ümumilikdə, bu məqalədə əldə olunan nəticələr göstərir ki, elektrik enerjisinin alınması, ölçülməsi və istifadəsi yalnız texniki məsələ deyil, həm də strateji və sistemli yanaşma tələb edən çoxşaxəli bir sahədir. Tədqiqat bu sahənin elmi əsaslarını izah etməklə yanaşı, onun real tətbiq imkanlarını da ortaya qoymuş və gələcək təd-

qiqatlar üçün möhkəm baza formalaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. El-Hawary, M.E. Electrical Energy Systems. – Boca Raton: CRC Press, – 2008. – 416 p.
2. Əliyev, E.M. Elektrik dövrlərinin analizi / E.M.Əliyev, H.Ə.Qasımov. – Bakı: BDU, – 2018. – 312 s.
3. Grigsby, L.L. (red.). Electric Power Generation, Transmission, and Distribution. – 2nd ed. – Boca Raton: CRC Press, Taylor & Francis Group, – 2012. – 789 p.
4. Nurəliyeva, R.N. Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının iqtisadi-ekoloji problemləri / R.N.Nurəliyeva. – Bakı: Azərnəşr, – 2010. – 240 s.
5. Talıbov, M.A., Mirzəliyev, A.A., Ağayev T.H. və b. Elektrotexnika və energetika // Konfrans materialları, I hissə. – Bakı, – 2022. – s. 230-235.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rövşən Vəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 21.04.2025, son daxilolma – 19.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 372.881.111.1:37.016

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1108>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 77-79
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p. 77-79
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с. 77-79

İngilis dilinin tədrisində kurikuluməsaslı dərslərin tətbiqinin pedaqoji-metodik xüsusiyyətləri

Müəllif(lər):

Şəhla Piriyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-poçt: PiriyevaSehla@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-2709-2168>

Açar sözlər: kurikulum əsaslı
öyrənmə, dərslərin modeli, effektiv dil
öyrənmə, təlim-tədris prosesi, müasir
dərslər

Annotasiya. Məqalədə ingilis dilinin kurikulum əsaslı dərslərin modelində tədrisin pedaqoji və metodiki xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi kurikulum əsaslı yanaşmanın ingilis dili tədrisində tətbiqinin üstünlüklərini, müasir metodların rolunu və təlim prosesinə təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırmada analitik, müqayisəli, sistemli yanaşma və tətbiqi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın material bazasını yerli kurikulum sənədləri, metodik vəsaitlər və xarici elmi mənbələr təşkil etmişdir.

Aparılmış təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kurikulum əsaslı dərslərin modeli şagirdyönlü təlimin təşkilinə, kommunikativ və praktik dil bacarıqlarının inkişafına, həmçinin qiymətləndirmənin daha obyektiv aparılmasına imkan yaradır. Müasir metodların və texnologiyaların tətbiqi ingilis dili dərslərinin effektivliyini artırır və dilin real həyat kontekstində mənimsənilməsinə təmin edir. Tədqiqat nəticələri kurikulum əsaslı dərslərin modelinin ingilis dilinin tədrisində pedaqoji baxımdan məqsədəuyğun olduğunu təsdiqləyir.

Author(s):

Shehla Piriyeva

Nakhchivan Teachers Institute

E-mail: PiriyevaSehla@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-2709-2168>

Key words: curriculum based
learning, lesson model, effective
language learning, teaching-learning
process, modern lesson

The application of a curriculum based lesson model in english language teaching

Abstract. The article examines the essence, advantages, and practical significance of the curriculum based lesson model, which plays an important role in enhancing the effectiveness of English language teaching. The relevance of the topic is determined by the status of English as an international language and the implementation of a new curriculum based education program in Azerbaijan, in line with global educational standards. The main aim of the research is to identify the impact of the curriculum-based lesson model on the acquisition of the English language.

The study primarily employs analytical and comparative research methods, with particular emphasis on subject curricula and pedagogical practices. The findings indicate that the curriculum based lesson model makes English language learning more effective and plays a significant role in the development of learners' language skills. The theoretical significance of the study lies in the systematization of modern pedagogical approaches, while its practical significance is reflected in the formation of pedagogical guidelines that can be applied by teachers in the teaching process.

Автор(ы):

Шахла Пириева

Нахчыванский институт учителей

Э-почта: PiriyevaSehla@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-2709-2168>

Ключевые слова: курикулум-
ориентированное обучение,
модель урока, эффективное
изучение языка, учебно-
воспитательный процесс,
современный урок

Педагогико-методические особенности применения курикулум-ориентированной модели урока в обучении английскому языку

Аннотация. В статье исследуются педагогические и методические особенности преподавания английского языка на основе курикулум-ориентированной модели урока. Цель исследования заключается в определении преимуществ применения курикулумного подхода в обучении английскому языку, роли современных методов и их влияния на учебный процесс. В исследовании использовались аналитический, сравнительный, системный подходы и методы прикладного анализа. Материальной базой исследования послужили национальные курикулумные документы, методические пособия и зарубежные научные источники.

В результате проведенного анализа установлено, что курикулум-ориентированная модель урока способствует организации ученико-ориентированного обучения, развитию коммуникативных и практических языковых навыков, а также обеспечивает более объективное оценивание. Применение современных методов и технологий повышает эффективность уроков английского языка и способствует усвоению языка в контексте реальной жизни. Результаты исследования подтверждают педагогическую целесообразность использования курикулумной модели урока в преподавании английского языка.

Giriş. Müasir qloballaşma şəraitində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyətin, elmin, texnologiyanın və informasiya mübadiləsinin əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, eləcə də elm, biznes və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi ingilis dilinin öyrənilməsinə strateji zərurətə çevirmişdir. Bu baxımdan, ingilis dilinin effektiv tədrisi müasir təhsil sistemlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur.

Son illərdə dünya təhsil məkanında baş verən islahatlar təlim-tədris prosesinin məzmununda, strukturunda və metodikasında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi müəllimmərkəzli yanaşmalar tədricən öz yerini şagird-yönümlü, kompetensiya əsaslı və nəticəyönümlü təlim modellərinə verməkdədir. Bu dəyişikliklər fonunda kurikulum əsaslı təhsil modeli müasir pedaqoji tələblərə cavab verən, şagirdlərin biliklə yanaşı bacarıq və səriştələrinin formalaşdırılmasını hədəfləyən effektiv yanaşma kimi diqqət mərkəzinə çıxmışdır.

Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası nəticəsində ölkəmizdə də kurikulum təhsil proqramı mərhələli şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Kurikulumun əsas prinsipləri olan tələbəyönümlülük, diferensiallaşdırma, nəticəyönümlülük və davamlı qiymətləndirmə təlim prosesinin təşkilində yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu kontekstdə müəllimin rolu bilik ötürən subyektdən təlim-tədris prosesini istiqamətləndirən fasilitatora çevrilmiş, şagirdlərin dərstdə aktiv iştirakını təmin edən müasir metodların tətbiqi ön plana çıxmışdır.

Xüsusilə ingilis dilinin tədrisində kurikulum əsaslı dərs modelinin tətbiqi dil öyrənməni daha praktik, interaktiv və real həyatla əlaqəli prosesə çevirir. Kommunikativ, tapşırıq əsaslı, layihə əsaslı və kooperativ öyrənmə metodlarının tətbiqi şagirdlərin dil bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafına imkan yaradır. Bu yanaşma ingilis dilinin yalnız nəzəri biliklər səviyyəsində deyil, real ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinə təmin edir.

Tədqiqatın aktuallığı müasir təhsil sistemində ingilis dilinin tədrisində ənənəvi metodların məhdud imkanları ilə kurikulum əsaslı ya-

naşmanın üstünlükləri arasındakı fərqlərin elmi əsaslarla araşdırılması zərurəti ilə şərtlənir. Təcrübə göstərir ki, ənənəvi dərs modelləri şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılmasında kifayət qədər effektiv olmur. Bu isə kurikulum əsaslı dərs modelinin nəzəri və praktik aspektlərinin dərinlən tədqiqatını aktual məsələ kimi gündəmə gətirir.

Bununla yanaşı, müasir texnologiyaların təlim prosesinə inteqrasiyası, şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və kompetensiyaların formalaşdırılması kimi məsələlər də ingilis dilinin kurikulum əsaslı tədrisinin aktuallığını artıran amillər sırasındadır.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin kurikulum əsaslı dərs modeli vasitəsilə tədrisinin metodiki əsaslarını, üstünlüklərini və pedaqoji effektivliyini araşdırmaqdır.

Material və metodlar. Tədqiqat kurikulum əsaslı ingilis dili dərs modelinin metodiki xüsusiyyətlərini və pedaqoji effektivliyini araşdırmaq məqsədilə aparılmışdır. Araşdırma zamanı keyfiyyət yönümlü elmi yanaşmalardan istifadə olunmuş və mövzunun nəzəri-metodoloji əsasları müxtəlif metodlar vasitəsilə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın material bazasını ingilis dili fənni üzrə mövcud kurikulum sənədləri, dərslər və metodik vəsaitlər, eləcə də xarici və yerli elmi-pedaqoji mənbələr təşkil etmişdir. Xüsusilə Harmer, Richards və Brown kimi tanınmış metodist alimlərin ingilis dilinin tədrisinə dair elmi əsərlərinə istinad olunmuşdur.

Araşdırmanın aparılmasında aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Analitik metod vasitəsilə ingilis dili üzrə kurikulum sənədləri, metodik göstərişlər və beynəlxalq elmi ədəbiyyat sistemli şəkildə təhlil edilmiş, kurikulum əsaslı dərs modelinin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

Müqayisəli metod əsasında ənənəvi dərs modeli ilə müasir (kurikulum əsaslı) dərs modeli müqayisə olunmuş, onların oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılmışdır. Müqayisə dərslərin strukturu, müəllim-şagird münasibətləri, tətbiq olunan təlim metodları və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi meyarları üzrə aparılmışdır.

Sistemli yanaşma metodu tədris prosesinin əsas komponentlərini (məqsəd, məzmun, metod, forma və qiymətləndirmə) vahid pedaqoji sistem

kimi araşdırmağa imkan vermişdir. Bu yanaşma kurikulum əsaslı dərs modelinin bütövlükdə təlim-tədris prosesində rolunun müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Tətbiqi təhlil metodu vasitəsilə real dərs nümunələri və praktik tədris vəziyyətləri əsasında kurikulum əsaslı metodların tətbiqi təhlil edilmiş, əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə olunan material və metodlar tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq seçilmiş və kurikulum əsaslı ingilis dili dərs modelinin pedaqoji üstünlüklərinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsinə xidmət etmişdir.

Nəticə və müzakirə. Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ingilis dilinin kurikulum əsaslı dərs modeli ilə tədrisi təlim-tədris prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu model şagirdlərin dərs prosesində aktiv iştirakını təmin etməklə yanaşı, onların ünsiyyət, tənqidi düşünmə, problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat zamanı aparılan müqayisəli təhlillər sübut edir ki, ənənəvi dərs modeli əsasən bilik ötürülməsinə yönəldiyi halda, kurikuluməsaslı dərs modeli şagirdlərdə bilik, bacarıq və səriştələrin formalaşdırılmasını prioritet hesab edir. Bu yanaşma ingilis dilinin real həyat situasiyaları kontekstində öyrənilməsinə imkan yaradır və dilin praktik mənimsənilməsini sürətləndirir.

Müasir metodların – kommunikativ metodun, tapşırıq əsaslı təlimin, layihə əsaslı öyrənmənin və kooperativ öyrənmənin tətbiqi nəticəsində şagirdlərin dil bacarıqlarında nəzərəcarpacaq irəliləyiş müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə danışmaq və dinləmə bacarıqlarının inkişafında bu metodların effektivliyi daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Bu, kurikulumun əsas prinsiplərindən biri olan tələbəyönümlülük yanaşmasının praktikada uğurla reallaşdırıldığını təsdiqləyir.

Araşdırma, həmçinin göstərir ki, texnologiyanın təlim prosesinə inteqrasiyası ingilis dili dərslərinin motivasiyaedici və interaktiv xarakter almasına şərait yaradır. Video materiallardan, elektron resurslardan və interaktiv lövhələrdən

istifadə şagirdlərin dərsə marağını artırır və öyrənməni daha dinamik prosesə çevirir. Bu nəticə müasir pedaqoji yanaşmalarda texnologiyanın əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Qiymətləndirmə mexanizmlərinin təhlili göstərir ki, kurikulum əsaslı dərs modelində diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmənin tətbiqi şagird nailiyyətlərinin daha obyektiv və davamlı şəkildə izlənilməsinə imkan yaradır. Formativ qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin inkişaf səviyyəsi müntəzəm olaraq izlənilir və təlim prosesində vaxtında korrektələr aparılır.

Yekun nəticə. Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr kurikulum əsaslı ingilis dili dərs modelinin müasir təlim tələblərinə cavab verdiyini və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. Müzakirə olunan faktlar bu modelin ingilis dilinin tədrisində geniş tətbiqinin pedaqoji baxımdan məqsədəuyğun olduğunu əsaslandırır və gələcək tədqiqatlar üçün praktik və nəzəri perspektivlər açır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Ümumi təhsil pilləsi üzrə ingilis dili fənni kurikulumu. – Bakı: Təhsil, – 2020. – 68 s
2. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. 5th ed / J.Harmer. – Harlow: Pearson Education, – 2015. – 448 p.
3. Richards, J.C. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed / J.C.Richards, & T.S.Rodgers. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2014. – 410 p.
4. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. 6th ed. White Plains, – NY: Pearson Education, – 2018. – 410 p
5. Nunan, D. Task-Based Language Teaching / D.Nunan. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – 224 p.
6. Larsen-Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching. 3rd ed / D.Larsen-Freeman, & M.Anderson. – Oxford: Oxford University Press, – 2011. – 272 p.

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 29.04.2025, son daxilolma – 26.06.2025, qəbul olunma – 10.09.2025

UOT: 378.015.3:316.6

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1131>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.80-83

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.80-83

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.80-83

Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə adaptasiyası

Müəllif(lər):

Sevinc Orucova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: s.orucova.71@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2464-3199>

Açar sözlər: ali təhsil, sosial-mədəni mühit, tələbə adaptasiyası, sosiallaşma, peşəkar inkişaf

Annotasiya. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə adaptasiyası problemi nəzəri baxımdan araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi tələbələrin sosial-mədəni mühitə uyğunlaşmasına təsir göstərən sosial, psixoloji və pedaqoji amilləri müəyyənləşdirmək, bu prosesin onların şəxsi və peşəkar inkişafında rolunu əsaslandırmaqdan ibarətdir. Araşdırma əsasən nəzəri-analitik xarakter daşıyır, tədqiqat materialı kimi pedaqogika, sosial psixologiya və sosiologiya sahəsində yerli və xarici elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı nəzəri təhlil, müqayisəli yanaşma, sistemli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından faydalanılmışdır. Məqalədə tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasında mövcud olan ziddiyyətlər müəyyən edilmiş, adaptasiya prosesinin effektivliyinin ali təhsil müəssisələrində yaradılan təşkilati və pedaqoji şəraitdən asılı olduğu göstərilmişdir. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, tələbələrin sosial-mədəni mühitə səmərəli uyğunlaşması onların təhsil uğurlarının yüksəlməsinə, peşəkar özünureallaşdırmasına və gələcək mütəxəssis kimi formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan ali məktəblərdə tələbələrin uyğunlaşmasını təmin edən məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyətlərin və dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruri hesab edilir.

Author(s):

Sevinj Orujova

Nakhchivan Teachers Institute

Doctor of Philosophy in Psychology,
Associate Professor

E-mail: s.orucova.71@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2464-3199>

Key words: higher education, social-cultural medium, student adaptation, socialization, professional development

Adaptation of students to the social-cultural medium of higher education

Abstract. In the article the problem of adaptation of students studying at higher schools to the social-cultural medium of the university from theoretical point of view. The purpose of the study is to identify social, psychological and pedagogical factors that affect adaptation of students to the social-cultural medium and to substantiate the role of this process in their personal and professional development. The research is mainly of theoretical and analytical character, local and foreign scientific sources in the fields of pedagogy, social psychology and sociology were used as research material. During the research theoretical analysis, comparative approach, systematic analysis and generalization methods were used. In the article the contradictions in the adaptation of students to the social-cultural medium of higher education were defined and the effectiveness of the adaptation process depending on the organizational and pedagogical conditions created at higher schools. Consequently it is noted that, the effective adaptation of students to the social-cultural medium has a significant impact on their educational success, professional self-realization and formation like future specialists. In this regard to strengthen expedient pedagogical activities and support mechanisms that ensure the adaptation of students at higher schools are considered important.

Автор(ы):

Севиндж Оруджева

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по
психологии, доцент

Э-почта: s.orucova.71@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2464-3199>

Ключевые слова: высшее образование, социально-культурная среда, адаптация студентов, социализация, профессиональное развитие

Адаптация студентов к социально-культурной среде высшего учебного заведения

Аннотация. В статье теоретически исследуется проблема адаптации студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, к социально-культурной среде университета. Цель исследования заключается в выявлении социальных, психологических и педагогических факторов, влияющих на процесс адаптации студентов, а также в обосновании роли данного процесса в их личностном и профессиональном развитии. Исследование носит преимущественно теоретико-аналитический характер. В качестве эмпирической базы использованы отечественные и зарубежные научные источники в области педагогики, социальной психологии и социологии. В ходе работы применялись методы теоретического анализа, сравнительного подхода, системного анализа и обобщения. В статье выявлены существующие противоречия в процессе адаптации студентов к социально-культурной среде высшей школы, а также показано, что эффективность данного процесса во многом зависит от организационно-педагогических условий, создаваемых в вузе. В заключение отмечается, что успешная адаптация студентов к социально-культурной среде способствует повышению их академической успеваемости, профессиональной самореализации и формированию как будущих специалистов. В этой связи обосновывается необходимость усиления целенаправленной педагогической деятельности и механизмов поддержки, обеспечивающих эффективную адаптацию студентов в высших учебных заведениях.

Giriş. Universitetin sosial-mədəni mühiti, ideal olaraq, hər bir tələbənin şəxsiyyətinin formalaşmasına, müsbət həyatı dəyərlərin, idealların və istəklərin mənimsənilməsinə kömək edir. Burada məzunların dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait var. Eyni zamanda, universitetdə təhsil almayan gənclərin şəxsi keyfiyyətləri və imkanları çox vaxt təlim keçmiş gənclərdən fərqli olur.

Təhsil alan tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uğurlu adaptasiyası müasir cəmiyyətdə tələbə təcrübəsi olmayanlardan daha çox özünü bu cəmiyyətin bir hissəsi hesab edən subyektlərlə təmin edilir. Bu cür uyğunlaşma məzunların təkcə peşə sahəsində deyil, həm də fərdin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları naminə həyata keçirilən insan fəaliyyətinin digər sahələrində gələcək uğurlu həyatına kömək edir. Üstəlik, həm cəmiyyət, həm də dövlət aşağıdakıları bacaran yeni sosiomədəni reallığa uyğunlaşan bir mütəxəssisin şəxsiyyətinin inkişafında maraqlıdır: yaranan situasiyalara idarə etməyi, digər insanlara inam və insanpərvərliklə yanaşmağı, özünü tanıma və özünü inkişaf etdirməyi, həmyaşıdları və digər insanlarla səmərəli ünsiyyət qurmağı bacaran.

Eyni zamanda, ali təhsil sisteminin bütün təhsil nəticələri standartların tələblərinə və cəmiyyətin gözləntilərinə cavab verməlidir. Məzunlar həmişə digər fənlərlə konstruktiv ünsiyyət qurmağı bilmirlər və xüsusilə qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində həyat və peşə məsələlərinin həllində çətinliklər yaşayırlar. Bir çox tələbələrdə dəyişikliklərə aşağı sosial-psixoloji uyğunlaşma, təhsil fəaliyyəti üçün öz motivasiyasının olmaması, başqalarının qeyri-kafi qəbul səviyyəsi, real əlaqələr qurmaq və şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək qabiliyyəti zəif olur. Bu ondan irəli gəlir ki, tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsi heç də həmişə lazımi tərbiyəvi təsir göstərmir və bu mühiddə dəyişikliklərə olan mövcud ehtiyac ödənilmir. Təcrübədə çox vaxt ali məktəb tələbənin problemlərindən uzaqlaşır və onu ortaya çıxan çətinliklər qarşısında tək qoyur. Bu da tələbə qrupunda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, bir qayda olaraq, kortəbii şəkildə qurulmasına şərait yaradır. Xüsusilə, ali məktəb təhsilinin ilkin dövründə onlar təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilmir.

Bu səbəbdən bir çox tələbələr təkcə şəxsi inkişafda deyil, həm də peşəkar öz müqəddəratını təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu tendensiyalar tələbələrə çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün bacarıqların inkişafına kömək etmək ehtiyacını gücləndirir. Bu, ali məktəblərdə tədris fəaliyyətinin, ilk növbədə tyutorların işinin yeni dəyərlərlə, ideallarla, mənalara zənginləşdirilməsi əsasında təkmilləşdirilməsi zərurəti deməkdir. Belə nəticə yalnız birinci kursda tələbələrin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən, onların ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasını asanlaşdıran xüsusi pedaqoji fəaliyyətlərin köməyi ilə mümkündür. Uyğunlaşma o, zaman baş verir ki, tələbə bu prosesə münasibətdə subyektivdir. Bu, bir şəxsə həm aktiv, həm də passiv rolların birlişməsinə nəzərdə tutur.

Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşmasının uğuru əsasən, onların sosial münasibətlərin makro mühitindəki yerini dərk etmələrini, öz fəaliyyətləri üçün strategiyanın formalaşdırılmasını, gələcək mütəxəssislərin şəxsi və peşəkar inkişafını, özünü təkmilləşdirmə və özünü həyata keçirmə istəklərini müəyyən edir.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət, həm də bu gün tələbələrin yeni sosial-mədəni şəraitə uyğunlaşmasında toplanmış ziddiyyətlər aşağıdakılardır: ölkə səviyyəsində: dövlətin və cəmiyyətin mövcud norma və qaydalarını səmərəli şəkildə mənimsəməyə, habelə yeni mühitə və xarici mühiddəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağa hazır olan mütəxəssislərə olan tələbləri arasında, digər tərəfdən bu tələbin ödənilməsi üçün ali təhsil sisteminin aydın istiqamətləndirilməsi; təhsil sistemi səviyyəsində: səmərəliliyi təmin etmək üçün potensial olaraq kifayət qədər ali təhsil sisteminin resursu arasında bir tərəfdən tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması, digər tərəfdən isə bu prosesə sistemli dəstək verilməməsi səbəbindən bu resursdan zəif istifadə; şəxsi səviyyədə: bir tərəfdən birinci kurs tələbələrinin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə səmərəli uyğunlaşması üçün obyektiv mövcud ehtiyac və digər tərəfdən ali məktəbdə buna uyğun gəlməyən təşkilati və pedaqoji şərait arasında [3].

Material və metodlar. Tədqiqat tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə adapta-

siyası probleminin öyrənilməsinə yönəlmişdir və əsasən nəzəri-analitik xarakter daşıyır. Araşdırma prosesində ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sosiallaşması, şəxsiyyətlərarası münasibətləri, sosial-psixoloji uyğunlaşma mexanizmləri və peşəkar özünəreallaşdırma məsələlərini əhatə edən yerli və xarici elmi ədəbiyyatlar tədqiqat materialı kimi istifadə olunmuşdur. Material bazasını pedaqogika, sosial psixologiya və sosiologiya sahəsində aparılmış elmi tədqiqatlar, müasir elmi yanaşmalar, monoqrafiyalar, elmi məqalələr və normativ-metodik sənədlər təşkil etmişdir.

Tədqiqatın aparılması zamanı tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə adaptasiyası problemi sosial-pedaqoji kontekst çərçivəsində nəzərdən keçirilmiş, adaptasiya prosesi şəxsiyyətin sosial münasibətlər sisteminə daxil olması, təhsil mühitinin dəyərlərini mənimsəməsi və peşəkar inkişafının formalaşması ilə əlaqəli kompleks bir proses kimi təhlil edilmişdir. Araşdırmada tələbələrin sosial-mədəni mühitdə mövqeyinin formalaşmasına təsir edən amillər elmi ədəbiyyatda mövcud nəzəri yanaşmalar əsasında sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat prosesində nəzəri təhlil və sintez metodlarından istifadə olunaraq tələbələrin adaptasiyası ilə bağlı elmi mənbələrdə mövcud konsepsiyalar ümumiləşdirilmiş, müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə müxtəlif elmi yanaşmaların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir. Sistemli yanaşma metodu tələbə adaptasiyasının ali məktəbin sosial-mədəni mühitinin struktur elementi kimi bütöv şəkildə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma metodları əsasında tədqiqatın əsas elmi nəticələri formalaşdırılmışdır.

Araşdırmada adaptasiya prosesinə sosioloji, psixoloji və pedaqoji aspektlərin qarşılıqlı təsiri baxımından yanaşılmış, tələbələrin sosial-mədəni mühitə uyğunlaşmasının onların şəxsi inkişafı, təhsil uğurları və gələcək peşə fəaliyyətinə təsiri nəzəri səviyyədə əsaslandırılmışdır. İstifadə olunan materiallar və metodlar tədqiqatın məqsədinə uyğun seçilmiş və araşdırılan problemin mahiyyətinin açılmasına imkan vermişdir.

Nəticə və müzakirə. Qeyd edilən bu ziddiyyətlər öyrəniləcək problemin seçimini müəyyən edir, bu da ondan ibarətdir ki, ali məktəblərin kütləvi təhsil fəaliyyəti praktikasında tələbələrin so-

sial-mədəni mühitə səmərəli uyğunlaşması üçün lazım olan təşkilati və pedaqoji şərait yaradılmalıdır. Tələbələrin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə səmərəli uyğunlaşması üçün zəruri olan təşkilati və pedaqoji şəraitin həyata keçirilməsi baxımından ali məktəbin sosial-mədəni mühitinin yenilənməsi problemini həll etmək dövr üçün vacib məsələlərdəndir. Deməli, tələbələrin təhsil sferasında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması təhsil mədəniyyəti ilə, peşə sferasında - peşə mədəniyyəti ilə, asudə vaxt sferasında - asudə vaxt mədəniyyəti və s. ilə bağlıdır. Unutmamalıyıq ki, sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmaq hər bir yaş dövründə çətin prosesdir. Çünki sosial dəyişikliklər mürəkkəb xarakter daşıyır və insan həyatının müəyyən sosial sferasından asılı olaraq fərqləndirilə bilər. Sosial uyğunlaşma sosial subyektin şüur və davranış elementlərinin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsidir. Adaptasiya onun inkişafını optimallaşdıran və istiqamətləndirən sosial münasibətlərin, proseslərin, fəaliyyətlərin və sosial institutların bir növü kimi çıxış edir. Sosial fenomen kimi uyğunlaşmanın əsas məqsədləri sosial sistemin disfunksiyalarını aradan qaldırmaq, sosial subyektin ətraf mühitin elementləri ilə münasibətlərini uyğunlaşdırmaqdır [2].

Yekun nəticə. Yekun olaraq qeyd edək ki, tələbənin ali məktəbin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması prosesinə sosioloji, psixoloji və pedaqoji aspektlər təsir göstərir. Tələbələrin uyğunlaşma nəticələrinə münasibəti, əsas fəaliyyətləri yerinə yetirməyə hazırlığı, resursun və fəaliyyətin tələblərinə cavab verməklə qiymətləndirilə bilən yanaşmalardan tələbə adaptasiyasının öyrənilməsində sosioloji metodoloji yanaşma kimi istifadə edilir. Tələbələrin universitetin sosial-mədəni mühitinə uyğunlaşması problemlərini bütün tələbə qrupları üçün xarakterik hesab edilir. Uyğunlaşma problemlərinin oxşarlığı tələbələrin həyat tərzinin və universitet ictimaiyyətindəki mövqelərinin vəhdəti, onların məqsədlərinin, vəzifələrinin, maraqlarının, yaş parametrlərinin oxşarlığı, təhsil davranış modellərinin oxşarlığı və digər ali məktəb qrupları ilə qarşılıqlı əlaqə üsulları ilə bağlıdır. Tələbələrin şəxsi və gələcək peşə həyatında tələb olunan insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafının bir yolu kimi müəyyən etmək, həmçinin uyğunlaşmanı tələbələrin təhsil uğurlarına və peşəkar öz müqəddəratını təyin et-

mələrinə nail olmaq üçün zəruri olan resursların əldə edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirmək məqsədamüvafiqdir.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov, M.C. Azərbaycan Təhsil Sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. (YUNESKO ilə əməkdaşlıq kontekstində) // "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 15 iyul, – 2006-cı il.
2. Bayramov, Ə.C. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri / Ə.C.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1986
3. Adolf, V.A., İ.Y.Stepanova. Peşəkar potensialının aktuallaşdırılması yolu ilə universitetdə müəllimin təcrübə yönümlü hazırlığı // Sibir Pedaqoji jurnalı, – 2015, №2, – s.111-116.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 16.04.2025, son daxilolma – 21.06.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 159.923.2:37.016.1

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1128>

Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasının psixoloji əsasları

Müəllif(lər):

Nurtac Sadiqova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant

E-poçt: nurtacsadiqova2504@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan ailəsi, uşaq tərbiyəsi, müasir ailə, dəyərlər, etnik mənsubiyyət

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan ailə modelində ailədaxili münasibətlərin psixoloji əsasları araşdırılmış, bu münasibətlərin formalaşmasında mədəniyyət, ənənə, sosial dəyişikliklər və fərdi psixoloji amillərin rolu təhlil olunmuşdur. Məqalədə valideyn-övlad, ər-arvad və digər ailə üzvləri arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı təsiri, emosional bağların inkişafı və müasir dövrdə bu münasibətlərə təsir edən psixoloji amillər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Araşdırmanın nəticələri ailə psixologiyasının inkişafına və münasibətlərin sağlam təməllər üzərində qurulmasına töhfə verir. Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına təsir edən psixoloji amilləri araşdırmaq, bu münasibətlərin sosial və emosional dinamikasını anlamaq və sağlam ailə münasibətlərinin inkişafı üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr təqdim etməkdir. Tədqiqat zamanı psixoloji müşahidə, elmi ədəbiyyatların təhlili, anket və sorğu üsullarından istifadə olunmuşdur. Araşdırma nəticələri göstərir ki, Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlər əsasən ənənəvi dəyərlərə əsaslanır, lakin müasirlik təsiri ilə dəyişikliklər baş verir. Sağlam ailədaxili münasibətlərin formalaşması üçün psixoloji maarifləndirmə və ailə psixoloqlarının dəstəyi önəmlidir. Nəzəri baxımdan, məqalə ailə psixologiyası sahəsində elmi biliklərin zənginləşdirilməsinə töhfə verir. Praktik baxımdan isə, psixoloqlar, pedaqoqlar, sosial işçilər və valideynlər üçün ailədaxili münasibətləri düzgün qurmaq və inkişaf etdirmək üçün faydalı ola biləcək tövsiyələr təqdim edir.

Author(s):

Nurtaj Sadykova

Nakhchivan Teachers Institute

Master Student

E-mail: nurtacsadiqova2504@gmail.com

Key words: Azerbaijani family, child upbringing, modern family, values, ethnic identity

Psychological bases of the inter-family relationships formation in the Azerbaijani family

Abstract. In the article the psychological bases of inter-family relationships in the sample of Azerbaijani family were searched, the role of culture, tradition, social changes and individual psychological factors in the formation of these relationships. Particular attention was paid to the mutual interaction between parents and children, couple and other family members, the development of emotional ties and the psychological factors influencing family relations in modern time. The results of study contribute to the development of family psychology and building relationships on healthy bases. The key-note of the article is to investigate the psychological factors affecting the formation of inter-family relationships in Azerbaijani families, to understand their social and emotional dynamics, and to present scientifically grounded recommendations for the development of healthy family relations. Psychological observation, analysis of scientific literature, questionnaires and survey methods were used during the research. The results of research indicate that, inter-family relationships in Azerbaijani families are mainly based on traditional values; however, changes occur under the influence of modernity. Psychological enlightening and the support of family psychologists are essential for the formation of healthy inter-family relationships. From theoretical point of view the article contributes to the enrichment of scientific knowledge in the field of family psychology. From practical point of view it offers recommendations being useful for psychologists, educators, social workers and parents on establishing and developing correct inter-family relationships.

Автор(ы):

Нуртадж Садигова

Нахчыванский институт учителей

Магистрант

Э-почта: nurtacsadiqova2504@gmail.com

Ключевые слова:

азербайджанская семья, семейное воспитание, современная семья, семейные ценности, этнокультурные особенности

Психологические основы формирования внутрисемейных отношений в азербайджанской семье

Аннотация. В статье анализируются психологические основы формирования внутрисемейных отношений в модели азербайджанской семьи. Рассматривается влияние культурных традиций, социальных трансформаций и индивидуально-психологических факторов на характер и динамику семейных отношений. Особое внимание уделяется взаимодействию в системе «родитель — ребёнок», супружеским отношениям и эмоциональным связям между членами семьи. Цель исследования заключается в выявлении психологических факторов, влияющих на формирование внутрисемейных отношений в азербайджанских семьях, анализе их социально-эмоциональной динамики и разработке научно обоснованных рекомендаций по формированию гармоничных семейных отношений. В исследовании применялись методы психологического наблюдения, анализа научных источников, анкетирования и социологического опроса. Результаты показывают, что внутрисемейные отношения в азербайджанских семьях в значительной степени опираются на традиционные ценности, однако в условиях современности претерпевают определённые изменения. Существенную роль в формировании здорового семейного климата играют психологическое просвещение и профессиональная поддержка семейных психологов.

Giriş. Ailə cəmiyyətin əsas struktur vahidi olmaqla yanaşı, fərdin şəxsiyyətinin formalaşdığı ilk sosial mühitdir. Ailədaxili münasibətlər isə bu mühitin əsas psixoloji dinamikasını təşkil edir. Azərbaycan cəmiyyətində ailəyə xüsusi dəyər verilməsi, onun qorunması və davam etdirilməsi hər zaman ön planda olmuşdur. Bununla belə, müasir dövrün sosial-iqtisadi dəyişiklikləri, yeni mədəni təsirlər və fərdi yanaşmalar ailədaxili münasibətlərin strukturuna və məzmununa təsir göstərməkdədir. Bu münasibətlərin psixoloji əsaslarını anlamaq, mövcud problemlərin həll yollarını müəyyənləşdirmək və sağlam ailə münasibətlərinin formalaşdırılmasına nail olmaq üçün elmi araşdırmaların aparılması zəruridir.

Cəmiyyətin əsas dayağı olan ailə institutu bu dəyişikliklər fonunda yeni psixoloji çağırışlarla üz-üzə qalır. Bu dəyişikliklərin Azərbaycan ailə kontekstində necə baş verdiyini, ailədaxili münasibətlərə necə təsir etdiyini araşdırmaq aktual elmi və sosial əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatda da ailədaxili münasibətlərin formalaşmasında rol oynayan əsas psixoloji amillər və bu münasibətlərin dəyişən sosial-mədəni mühitdə necə transformasiya olunduğu araşdırılır. Bu məqalədə də məhz bu istiqamətdə elmi təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına ənənəvi dəyərlərlə yanaşı, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, sosial-mədəni dəyişikliklər və kommunikasiya bacarıqları da mühüm təsir göstərir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına təsir edən psixoloji amilləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Azərbaycan ailə modelinin xüsusiyyətlərini və ailədaxili münasibətlərin tarixi-mədəni kontekstini təhlil etmək;
2. Ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına təsir edən əsas psixoloji amilləri (emosional intellekt, ünsiyyət bacarıqları və s.) müəyyənləşdirmək;
3. Valideyn-övlad, ər-arvad və digər ailə üzvləri arasındakı münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək;
4. Tədqiqat nəticələrinə əsasən sağlam ailədaxili münasibətlərin formalaşdırılması üçün

təvsiyələr hazırlamaq.

Ailədə tərbiyə prosesi uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Hər bir valideynin övladına yanaşma tərz, qoyduğu qaydalar, sərgilədiyi münasibət və davranışlar müəyyən tərbiyə üslubuna uyğun gəlir. Bu üslublar uşağın emosional inkişafına, sosial münasibətlərinə, özünə güvən səviyyəsinə və gələcək həyat tərzinə ciddi təsir göstərir. Psixologiyada ailə tərbiyəsinin müxtəlif üslubları mövcuddur:

1. Avtoritar (avtoritar-repressiv) tərbiyə üslubu – bu üslubda valideynlər uşağa qarşı sərt, tələbkar və nəzarətçi olurlar. Onlar qaydalara ciddi riayət olunmasını gözləyir, itaətsizliyə qarşı cəza tədbirləri görürlər. Emosional yaxınlıq nisbətən zəifdir, uşağın fikri çox zaman nəzərə alınmır.

2. Liberal (icazəverici) tərbiyə üslubu – ailədə uşağın tərbiyə olunmasında liberal tərbiyə üslubuna da rast gəlinir. Bu tərbiyə üslubu avtoritar tərbiyə üslubunun tam əksidir. Ailədə uşağın təlim-tərbiyəsi, tədrisi üçün xüsusi qayda-qanun qoyulmur. Onlar ailədə hökmranlıq edən qayda-qanunları pozarkən cəzalandırılmaz və arzu olunan, tələb olunan davranış və rəftarlara görə də mükafatlandırılmazlar. Bu tərbiyə üslubunda nizam-intizam, yəni cəzalandırma və rəğbətəndirmə qayda-qanunları münasib şəkildə mövcud deyildir [2, s.68].

3. Laqeyd tərbiyə üslubu – laqeyd tərbiyədə valideynlər nə nəzarət göstərir, nə də emosional dəstək verir. Uşağın emosional və sosial ehtiyacları çox vaxt nəzərə alınmır. Bu üslubda tərbiyə olunan uşaqlar tək buraxılır və inkişaf prosesi demək olar ki, müşahidəsiz qalır.

4. Demokratik (avtoritativ) tərbiyə üslubu – ən optimal və balanslaşdırılmış tərbiyə forması sayılır. Valideynlər uşağa qayda və sərhədləri izah edərək tətbiq edir, eyni zamanda onu dinləyir, qərarvermədə iştirakını təşviq edir. Emosional yaxınlıq yüksək, nəzarət isə zərif və əsaslandırılmış şəkildə tətbiq olunur.

Ailənin hər bir üzvü üçün zəruri olan psixoloji keyfiyyətlərin məcmuyunu psixoloqlar “zəruri ailə keyfiyyətləri” adlandırırlar. Bu keyfiyyətlərin spektri çox genişdir və onları “tələbatlar” adlandırmaqla üç əsas qrupda cəmləşdirmək olar.

Birinci tələbatlar: fərdin ailə həyatında iştirakını, çətinliklərin və problemlərin həllini

motivləşdirən tələbatlar; atalıq və analığa olan tələbat; ər-arvad qarşılıqlı münasibətləri gedişində təmin olunmalı olan sevgiyə, simpatiyaya, seksual-erotik, məişət-təsərrüfat həyatı ilə bağlı tələbatlar və s.

İkinci tələbatlar: qabiliyyətlərin, bacarıq və vərdişlərin geniş dairəsi; hər şeydən əvvəl başqa adamı-ailə üzvünü anlamaq qabiliyyəti; uşaqların tərbiyəsi və ər-arvad münasibətlərinin qorunub saxlanması üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin məcmuyü;

Üçüncü tələbatlar: frustrasiya halında öz emosional və iradi vəziyyətini tənzim etmək üçün zəruri olan keyfiyyətlərin geniş dairəsi; ailə üzvlərinin bugünkü istəkləri, aktuallaşan ikinci və ya üçüncü tələbatları qarşıya qoyulmuş məqsədə tabe etmək bacarığı; ər-arvadlıq münasibətlərində və tərbiyə məsələlərində səbr və dözümlülük [3, s.246-247].

Azərbaycan ailəsində qarşılıqlı əlaqə belədir: ata ailənin başçısı, ana isə uşaqlarla ər arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Əvvəllər olduğu kimi, bu gün də ailə başçısı bütün ailənin hörmətindən istifadə edir. Amma indi o, artıq bütün ailə məsələlərini təkbəşinə həll etmir, digər yetkin ailə üzvləri ilə məsləhətləşir. Uşaqların təhsili və uşaqların ailə qurması məsələlərinin həlli zamanı ailə başçısının rəyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və adətən ona qulaq asılır. Azərbaycanda qlobal mədəni inqilaba baxmayaraq, ata "hökmü" əvvəlki kimi hələ də inkişaf edir. Azərbaycanda uşaqlara kiçik yaşlarından nizam-intizam öyrədilir və tam yetkin həyata hazırlanır. Tərbiyənin əsas cəhətləri sərtlik, təmkin və işdir. Transmilli informasiya texnologiyaları sənayesi Azərbaycanın gənc nəslinin yeni prioritetlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır ki, bu da ilk növbədə gənclərin cəmiyyət və mədəniyyət haqqında təsəvvürlərinə ciddi təsir göstərir, onların ətraf reallığa münasibətini dəyişir.

Hər kəsin cəmiyyət və təbiət qarşısında valideynlik borcu var. Valideynlik borcunun əsasını normal həyatı fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olan nəslin yetişdirilməsi, tərbiyəsi təşkil edir. Valideynlər övladlarının gələcək psixoloji portreti ilə bağlı müəyyən arzular qurur, təsəvvürlər formalaşdırır və tərbiyə prosesini həmin obrazın reallaşdırılması istiqamətində qururlar. Tərbiyənin uğuru isə tələbkarlıq, kommunikativ-

lik, emosional yaxınlıq və tez-tez nəticəni yoxlayan müəyyən üsullar kompleksinə əsaslanır [1, s.106].

Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə görə tarixən formalaşmış böyük və çoxnəsilli ailəni görmək olar, bir qayda olaraq, burada üç nəsil geniş bir nüvə ailəsi kimi birlikdə yaşayır. Beləliklə, uşaqlar və onların nənə və babaları, bəzən də ulu babalar valideynləri ilə birlikdə yaşaya bilərlər. Belə ailələrin adətən öz tərbiyə sistemi, mənəvi-əxlaqi dəyərləri vardır ki, bunlara iffət və vətənpərvərlik, böyüklərə hörmət, ailə dəyəri, adət-ənənələrin qorunması daxildir. Qızların və oğulların tərbiyəsində fərqlər var, onlar erkən uşaqlıqdan yaranır. Qızlara eyni zamanda ev işləri öyrədilir. Oğlanların tərbiyəsi gələcək atanın və ailəsini təmin edən rolunu əks etdirir ki, o, öz qadınının və ailəsinin müdafiəsinə qalxa bilsin.

Müasir dövrdə ailə başçısı yalnız münasibətli vəziyyətlərin həllində digər ailə üzvlərindən üstünlüyə malikdir. Bir qayda olaraq, ailə başçıları ailənin əsas təşkilatı və tərbiyəvi funksiyalarını yerinə yetirirlər [5, s.123].

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlər əsasən ənənəvi dəyərlər əsasında formalaşır. Valideynlər və uşaqlar arasında hörmət və itaət prinsipləri hələ də güclüdür, lakin müasir sosial təsirlər bu münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Respondentlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 70%) ailə üzvləri arasında qarşılıqlı dəstək və anlaşmanın vacib olduğunu qeyd etmişdir.

Valideynlər və uşaqlar arasında hörmət, itaət və ailənin birliyi prinsipləri yüksək səviyyədə qorunur. Eyni zamanda, müasir dövrün sosial və mədəni təsirləri ailə münasibətlərində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Nəticələrdən aydın olur ki, ailədaxili münasibətlərin psixoloji keyfiyyəti əsasən emosional yaxınlıq, qarşılıqlı anlaşma və empatiya səviyyəsi ilə ölçülür.

Ailə insan həyatının ən əsas sosial institutlarından biridir və onun cəmiyyətin inkişafında rolu danılmazdır. Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlərin formalaşması və sağlam şəkildə inkişaf etməsi həm fərdin, həm də cəmiyyətin rifahı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailədaxili münasibətlər ailənin üzvləri arasında qarşılıqlı hörmət, anlayış, sevgi və dəstək kimi psixoloji

faktorlar üzərində qurulur və bu münasibətlərin keyfiyyəti ailənin sosial sabitliyini, uşaqların tərbiyəsini və ümumi psixoloji sağlamlığını müəyyən edir.

Müasir dünyada müxtəlif emiqrasiya prosesləri və əhalinin mədəniyyətlərinin qarışması səbəbindən müxtəlif millətlərdən olan ailələr uyğunlaşmaq və dəyər oriyentasiyalarında güzəştlər tapmaq zərurəti ilə üzləşirlər. Etnopsixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi bu fərqləri müəyyən etməyə və təhlil etməyə, həmçinin multikultural ailədə birgəyaşayış və qarşılıqlı əlaqənin yol və vasitələrini tapmağa kömək edir. Mədəni dəyərlər ailə münasibətlərinin valideynlər və uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrinin əsasını təşkil edir.

Ailə münasibətlərinin demokratikləşməsinə doğru keçid cəmiyyətdə və mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklər, həmçinin ailə əlaqələrinin sevgi, hörmət və bərabərliyə əsaslanması ilə bağlı yeni ideyaların inkişafı sayəsində baş verir. Müasir ailələrdə qərarların qəbulunda bütün ailə üzvləri iştirak edir və hər bir ailə üzvü öz fikrini bildirmək və prosesə təsir etmək imkanına malikdir [4, s.83].

Ənənəvi ailə institutunun təsirsiz qaldığı və ya kifayət qədər transformasiya olunmadığı ölkələrdə ailələrin müasir vəziyyəti yüksək sosial-mədəni statusla xarakterizə olunur. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və ərəb dünyası sənaye inqilabı başa çatdıqdan sonra sürətli informasiya partlayışı dövründə ailənin toxunulmaz hakimiyyətini saxlamaqda davam edir. Rusiyada ailə institutu da zamanla çoxsaylı dəyişikliklərə məruz qalıb. Başlanğıcda, rus mədəniyyətində ailə möhkəm təməli olan və dərhal dəyişdirilə bilməyən müəlifizəkar bir institut kimi başa düşülür, xüsusən də yalnız rus xalqına daim təsir edən iqtisadi amillər. Rusiya ailələrində nikah münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi praktikası ailə həyatının bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri əhatə edir: liderliyin prioritet məsələləri, ailə büdcəsinin və ev təsərrüfatının idarə edilməsi, həmçinin uşaqların birgə qayğısına və tərbiyəsinə aid olan ev işlərində əməkdaşlıq problemləri. Əvvəllər ənənəvi olaraq evliliyin əsası hesab edilən, yəni məişət və gündəlik funksiyalar arxa plana keçir. Müasir dünyada insan varlığının xüsusiyyətləri, bir insanın özünü təmin edə bildiyi zaman, texnologiya ona gündəlik problemləri asanlıqla həll

etməyə imkan verir, evlilik üçün yeni bir əsas diktə edir. Ailədə məişət və məişət funksiyaları məsələsi artıq o qədər də kəskin deyil və buna görə də qarşılıqlı rəğbət ön plana çıxır.

Materiallar və metodlar. Bu tədqiqat Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin psixoloji əsaslarını öyrənmək məqsədi daşıyır. Tədqiqatda həm nəzəri mənbələrdən (elmi ədəbiyyat, metodik vəsaitlər), həm də empirik məlumatlardan (sorgular, müşahidələr nəticəsində əldə edilmiş real məlumatlar) istifadə edilmişdir.

Tədqiqat empirik xarakterlidir. Eksperimental baza kimi Naxçıvan şəhərinin müxtəlif rayonlarında yaşayan ailələr və onların üzvləri seçilmişdir.

Tətbiq olunan metod və üsullar, onların təsiri və əsaslandırılması:

1. Müşahidə metodu – ailədaxili münasibətlərin real vəziyyəti, emosional reaksiyalar və davranış nümunələri qeydə alınır. Müşahidə nəticələri digər metodlarla toplanan məlumatların təsdiqinə və zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Bu metod çərçivəsində Naxçıvan şəhərindəki ailələrdə müşahidələr aparılmışdır.

Müşahidə apardığım Əliyevlər ailəsində atanın ailədaxili qərarları təkbəşinə verdiyi, ananın isə daha çox uşaqlara emosional dəstək rolunu oynadığı müşahidə olunmuşdur. Ailədaxili münasibət zamanı ata evdən çıxaraq sükutla reaksiya verir, ana isə vasitəçi kimi çıxış edir.

2. Sorgu metodu (anketlər) – müxtəlif qruplar üçün hazırlanmış qapalı və açıq suallardan ibarət anketlər vasitəsilə onların psixoloji ehtiyacları, qarşılaşdıqları çətinliklər və psixoloqla əməkdaşlıq təcrübəsi öyrənilmişdir. Sorguda valideynlər, gənc ailə üzvləri, böyük nəsil nümayəndələri iştirak etmişdir.

Valideynlərdən (30-55 yaş arası) Nigar Abbasova sorguda qeyd etmişdir ki, “övladımın emosional bağımın zəif olduğunu hiss edirəm, çünki işlədiyim üçün ona vaxt ayıra bilmirəm”.

Zərifə nənə (72 yaş) bildirmişdir: “İndiki ailələrdə hörmət əvvəlki kimi deyil. Qızlar da, oğlanlar da çox sərbəstdir”.

3. Nəzəri təhlil metodu – ailədaxili münasibətlərin tarixi, mədəni və psixoloji kontekstinin aydınlaşdırılması, mövcud biliklərin ümumiləşdirilməsi. Bu metod tədqiqatın konseptual bazasını təmin edir və empirik məlumatların düzgün

interpretasiyasına zəmin yaradır.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı mənbələr analiz edilmişdir:

1. Çələbiyev N.Z. – “Ailə psixologiyası” (2015): Burada ailədaxili münasibətlərin tərbiyə üslubları ilə bağlı təsnifatlar və onların psixoloji təsiri geniş təhlil olunmuşdur.

2. Qurbanova L.M. – “Ailənin psixoloji problemləri” (2012): Valideyn-övlad münasibətlərində yaranan psixoloji gərginliklərin səbəbləri və nəticələri izah olunur.

Nəticə və müzakirə. Azərbaycanda ailə institutu zəngin tarixə və müasir cəmiyyətdə mövcud olan mədəni ənənələrə malikdir. Ailə cəmiyyətin bünövrəsi hesab edildiyi güclü ənənələrə əsaslanır. Azərbaycanda da ailə münasibətlərinin əxlaqi-etik tərəfi, o cümlədən burada gənc nəslin sosiallaşması ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılır. Burada Ə.S.Bayramovun, A.K.Əhmədovun, Z.A.Əhmədovanın və s. Azərbaycan ailəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri güclü gender rollarıdır. Azərbaycan cəmiyyətində ənənəvi ailədə kişi ailə başçısı hesab olunur və maddi rifahın təmin olunmasına cavabdehdir. Qadının uşaq böyütmək, ev işlərinə baxmaq kimi daha çox məişət vəzifələri var. Lakin müasir cəmiyyət bu rolların tədricən dəyişməsinə göstərir.

Bu gün Azərbaycan etnik qrupunun tələbat və davranışlarının müasir cəmiyyətin müəyyən standartları ilə tənzimlənməsi tendensiyası müşahidə olunur, mədəniyyət, adət-ənənələr öz yerini müasir həyat tərzinə verir. Milli şüur tədricən düzlənir, gənc nəsil cəmiyyətin inkişafında və formalaşmasında daha liberal meyllərə meyl edir. Etnik şüurun müasirləşməsinin parlaq təzahürü gündəlik həyatın dəyişmiş etnik xüsusiyyətlərinə çevrildi. Məsələn, müasir Azərbaycan cəmiyyətində boşanmaların sayında artım və tək valideynli ailələrin yaranması müşahidə olunur.

Müasir dövrdə ana obrazının formalaşmasının fərqli xüsusiyyəti, analığın müqəddəs mənaalarının qismən itirilməsi və sosial bərabərlik ideyaları ilə nüfuz edən yeni ideoloji təlimatların daxil edilməsi, qadınların ictimai həyatda artan rolu və cəmiyyətin inqilabi şəkildə yenidən qurulması ilə əlaqəli onun mahiyyətə transformasiyasıdır. Eyni zamanda, cəmiyyətin psixi şüurunda ailənin və analığın mənəvi-əxlaqi müqəddəs dəyərlərinin üstünlüyünü təcəssüm etdirən ana

obrazı ilə öz dövlətinin fəal vətəndaşı olan işləyən ana obrazı arasında ziddiyyət üzə çıxır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailə dəyərləri hazırda ər-arvad arasında yaxın bərabər münasibətlər, bütün ailənin demokratikləşməsi, hər bir üzvün səsinin çəkisi, emosional dəstəyi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, ənənəvi dəyərlər və feminist dəyərlər analar üçün ziddiyyət təşkil edir ki, bu da valideyn-övlad və evlilik münasibətlərində çətinliklər yarada bilər.

İqtisadi və məişət şəraitinin köklü dəyişməsi nəticəsində valideyn-övlad, qardaş-bacı münasibətləri kökündən dəyişmişdir. Azərbaycan cəmiyyətində yeni davranış modelləri və müasir ailədaxili ünsiyyət digər ailə üzvlərinin, o cümlədən uşaqların fikirlərinin nəzərə alınması, müəyyən ailə məsələlərinin həlli zamanı məsləhətləşməsi və nikaha daxil olarkən uşaqlara həyat yoldaşı seçmək imkanı verilməsi olmuşdur. Böyüklərə xüsusi münasibət hər kəsin ata evə girəndə ayağa qalxıb salam verməsi, istəklərini yerinə yetirməsi, özlərinə və davranışlarına baxması, daha sakit danışması və s. adətlərində özünü göstərir.

Azərbaycan ailəsində ata sözü qanundur. Qardaş ailədə atadan sonra ikinci kişi olduğundan qızların qardaşlarına hörmət ruhunda tərbiyə olunmasına diqqət yetirilir. Adətə görə, ata vəfat etdikdə ailənin başçısı və ağsaqqalı böyük qardaş olur və buna görə də hamı ona hörmət etməyə borcludur. Ana ev işlərini qaydasına salır, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur. Ailədə anadan sonra ikinci qadın böyük bacıdır. Ailənin ən kiçik üzvü ümumi qayğı və sevgi obyektinə kimi xidmət edir. Müasir ailələrdə uşaqlar artıq qocalmış valideynlərin köməkçisi və gələcək dolandırıcısı kimi qəbul edilmir. Təhsilin əsas məqsədi layiqli insan yetişdirməkdir.

Azərbaycan ailəsində ailədaxili münasibətlərin formalaşmasının psixoloji əsasları mövzusunda aparılan bu tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ailə – təkə bioloji və hüquqi münasibətlərin qurulduğu bir birlik deyil, həm də dərin psixoloji bağların, emosional qarşılıqlı təsirlərin formalaşdığı mühüm sosial mühitdir. Valideynlər və uşaqlar, həyat yoldaşları arasında qurulan münasibətlərin keyfiyyəti ailənin daxili harmoniyasını, ailə üzvlərinin psixoloji rifahını və gələcəkdə cəmiyyətlə sağlam inteqrasiyasını şərtləndirir.

Yekun nəticə. Tədqiqat göstərdi ki, ailədaxili münasibətlərə təsir edən başlıca psixoloji faktorlar bunlardır: ünsiyyətin səviyyəsi, emosional yaxınlıq, qarşılıqlı hörmət və məsuliyyət bölgüsü. Ənənəvi Azərbaycan ailələrində bu münasibətlər daha çox patriarxal modellərlə tənzimlənir və ailə başçısının (adətən ata) dominant rolu müşahidə olunur. Bununla belə, müasir sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər ailə modelində də çevrilmələrə səbəb olmuş, xüsusən də gənc ailələrdə daha bərabərhüquqlu, demokratik münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Tərbiyə üslubları isə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Avtoritar və laqeyd tərbiyə modelləri uşağın inkişafına mənfi təsir göstərdiyi halda, demokratik və emosional baxımdan dəstəkləyici tərbiyə üslubu sağlam psixoloji mühitin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, valideynlərin uşaqlara qarşı göstərdiyi münasibət, onların özünəinamını, qərarvermə qabiliyyətini və sosial davranışlarını birbaşa müəyyən edir.

Aparılan empirik tədqiqat nəticələri göstərdi ki, ailədaxili münasibətlərin əsas səbəbləri arasında ünsiyyət çatışmazlığı, sosial-iqtisadi gərginliklər, gender rolları ilə bağlı gözləntilər və nəsillərarası dəyərlər toqquşması dayanır. Bununla yanaşı, ailələrdə psixoloji maarifləndirmə, effektiv ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı və ailə məsləhət xidmətlərinin tətbiqi bu problemlərin aradan qaldırılmasına yardım edə bilər.

Bu tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik

baxımdan əhəmiyyətlidir. Nəzəri baxımdan o, ailə psixologiyası və sosial münasibətlər sahəsində mövcud bilikləri genişləndirir, praktik baxımdan isə ailələrə sağlam münasibətlərin qurulması üçün tövsiyələr verir. Valideynlərin psixoloji savadlılığının artırılması, ailə institutunun dəstəklənməsi və dövlət səviyyəsində ailə mərkəzlərinin təşkili bu istiqamətdə mühüm addımlardan biri ola bilər.

Nəticə etibarilə, sağlam ailədaxili münasibətlərin formalaşması üçün yalnız mədəni və sosial dəyərlər deyil, eyni zamanda psixoloji biliklərə əsaslanan şüurlu yanaşma vacibdir. Bu yanaşma ailənin funksionallığını və cəmiyyətin psixoloji rifahını təmin edən mühüm faktorlardan biridir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanova, L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları / L.M.Qurbanova. – Bakı: Bilik, – 2012, – 232 s.
2. Hüseynzadə, R.L. Ailə pedaqogikası / R.L.-Hüseynzadə. – Bakı, – 2016, – 320 s.
3. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) / N.Z.Çələbiyev. – Bakı, – 2015, – 422 s.
4. Бартольд, В.В. Ислам. Культура мусульманства / В.В.Бартольд. – Москва: Издательство Юрайт, – 2023. – 221 с.
5. Хухлаева, О.В. Этнопедагогика: учебник для / О.В.Хухлаева. – Москва: Издательство Юрайт, – 2023. – 333 с.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 18.04.2025, son daxilolma – 13.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 82-912:39

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1160>

Azərbaycan nağıllarında Şah Abbasa münasibət məsələsinə dair

Müəllif(lər):

Yusif Səfərov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

E-poçt: yusifsafarov@nmi.edu.az

Açar sözlər: Şah Abbas, nağıl, xalq münasibəti, adil şah, gerçəklik

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan nağıllarında Şah Abbasa olan xalq münasibətinin müsbət və mənfi cəhətləri öyrənilir. Sovet dövründə şahlara, xanlara mənfi münasibət aşılanmışdı. Nəticədə araşdırmalar sovet ideologiyasının təsirindən çox da kənara çıxma bilməmişdi. Bu da Şah Abbasla bağlı araşdırmaların düzgün aparılmasına o qədər imkan verməmişdi. Xalq həmişə adil və ədalətli hökmdarların hakimiyyətində olmasını arzulamışdır. Nağıllarda Şah oğlu Şah Abbas əsasən xalqla yaxın, ağıllı və ədalətli şah kimi təsvir olunur. “Şah Abbasla kəndli qızı”, “Qızıl təsbəh”, “Şahın tədbiri”, “Ağıllı gəlin”, “Qoca və uşaq”, “Həsən Qara” kimi nağıllar şahın xeyirxah, tədbirli və rəiyyət qeydinə qalan obrazını göstərir. Məqalədə Şah Abbasa xalq münasibətinin səbəbləri tarixi mənbələrə və keçmiş araşdırmalara əsasən öyrənilməyə çalışılmışdı. Bəzi qeyri-elmi yanaşmalara aydınlıq gətirilmiş, məsələnin elmi həllinə çalışılmışdı. Aydın olur ki, nağıllarda Şah Abbasa daha çox müsbət, bəzən də mənfi münasibət bəslənməsi sabiq şahın fəaliyyətinin bir çox məqamları ilə səsləşir. Tarixdə Şah Abbasın sərt, qəddar tədbirlərlə yanaşı, xeyirxah, ədalətli, qurucu fəaliyyəti daha çox olmuşdu. Bunlara görə Şah Abbas xalq arasında “adil şah” kimi tanınmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, nağıllardakı Şah Abbas obrazının tarixi prototipi I Şah Abbasdır. Məqalənin aktuallığı, yeniliyi də bunların öyrənilməsidir.

Author(s):

Yusif Safarov

Nakhchivan Teachers Institute
Doctor of sciences on Philology,
Professor

E-mail: yusifsafarov@nmi.edu.az

Key words: Shah Abbas, fairy tale, people's attitude, a just king, historical reality

On the issue of attitude to Shah Abbas in Azerbaijani fairy tales

Abstract. This article deals with the positive and negative aspects of the people's attitude to Shah Abbas in Azerbaijani fairy tales. During the Soviet period a negative attitude to shahs and khans was instilled. As a result research could not far beyond the influence of Soviet ideology. This did not allow for proper research on Shah Abbas. The people always wished for just and fair rulers. In fairy tales "Shah Abbas and the Peasant Girl", "Golden Rosary", "The Shah's Plan", "The Wise Bride", "The old Man and the Child", "Hasan Gara" show the image of the Shah as a benevolent and well-mannered ruler. In the article the reasons for the people's attitude to Shah Abbas are attempted to be studied based on historical sources and previous research. Some unscientific approaches are clarified and scientific solution to the issue is attempted. It is clear that, in the tales the more positive sometimes even negative attitude to Shah Abbas resonates with many aspects of former Shah's activities. In history along with the harsh and cruel measures of Shah Abbas there were more benevolent, just and constructive activities. Due to these Shah Abbas was known among the people as "a just Shah". Researches show that the historical prototype of the image of Shah Abbas in the tales is Shah Abbas I. Studying them is the relevance and novelty of the article.

Автор(ы):

Юсиф Сафаров

Нахчыванский институт учителей
Доктор филологических наук,
профессор

Э-почта: yusifsafarov@nmi.edu.az

Ключевые слова: Шах Аббас, сказка, народное отношение, справедливый шах, реальность

К вопросу отношения к Шаху Аббасу в азербайджанских сказках

Аннотация. В статье исследуются положительные и отрицательные аспекты народного отношения к Шаху Аббасу в азербайджанских сказках. В советский период формировалось негативное отношение к шахам и ханам, в результате чего исследования не всегда выходили за рамки советской идеологии, что затрудняло объективное изучение образа Шаха Аббаса. Народ всегда стремился жить под властью справедливых и честных правителей. В сказках Шах-оглы Шах Аббас в основном изображается как близкий к народу, мудрый и справедливый правитель. Такие сказки, как «Шах Аббас и крестьянская девушка», «Золотые четки», «Мудрость шаха», «Умная невестка», «Старик и ребенок», «Гасан Кара», отражают образ доброжелательного, рассудительного шаха, заботящегося о подданных. В статье на основе исторических источников и предыдущих исследований анализируются причины народного отношения к Шаху Аббасу, дается разъяснение ряду ненаучных подходов и предпринимается попытка научного решения проблемы. Установлено, что преимущественно положительное, а иногда и отрицательное отношение к Шаху Аббасу в сказках связано с различными аспектами его деятельности. В истории наряду с жесткими и суровыми мерами Шах Аббас проявлял доброжелательность, справедливость и созидательную деятельность, что и обеспечило ему в народе славу «справедливого шаха». Исследования показывают, что историческим прототипом образа Шаха Аббаса в сказках является Шах Аббас I.

Giriş. Azərbaycan folklorunda şahlara müsbət və mənfi münasibəti ifadə edən çoxsaylı nağıllar vardır. Bunların bəzində şahlar zalım, qəddar, ağılsız, bəzilərinə isə bacarıqlı, ədalətli təsvir olunur. Buna görə də nağıllara uzaq keçmişin irsi kimi yanaşıb, onları ictimai həyatdan ayırmaq olmaz. Xalq həmişə istəmişdir ki, ölkəni adil, ədalətli hökmdarlar idarə etsinlər.

Azərbaycan nağıllarında xalqa yaxın hökmdarlardan biri, bəlkə də birincisi Şah oğlu Şah Abbasdır. Sovet dövründə şahlar, xanlar, bəylər fəhlə-kəndli təbəqəsinin sinfi düşmənləri sayılırdı. Belə yanlış ideologiya nağıllardakı şah surətlərinin olduğu kimi araşdırılmasına mənfi təsir göstərirdi. Məqsəd müstəqillik dövrümüzdə milli folkloru, o sıradan nağıllarda Şah oğlu Şah Abbasa olan xalq münasibətini düzgün araşdırılmasıdır. Bu, tədqiqatın elmi yeniliyidir.

“Şah Abbasla kəndli qızı” nağılında kəndli yolda rast gəldiyi iki dərvişin ona verdiyi sualları anlamayıb onları qanmaz adlandırır. Kəndli evə gələndə qızı onu başa salır ki, o, dərvişləri başa düşməyib. Sonra qız atasının vasitəsilə dərvişləri evə qonaq dəvət edir.

Deyir hər gözəlin bir eybi olar. Bu qızın da eybi gözünün birində balaca bir gül ləkəsinin olması idi. Söhbət zamanı dərvişlərdən biri evin divarındakı ocağın buxarısını o birinə göstərib deyir:

– Buxarı yaxşı hörülüb, amma yuxarısında bir az əyrisi var.

Ocağın üstündə yemək hazırlayan qız dərvişin nə dediyini anlayıb cavab verir ki, “ağa dərviş, siz tüstünün düz çıxmağına fikir verin”.

Qızın ağıllı olduğunu hiss edən dərviş paltarı geymiş Şah Abbas kəbin kəsdirib onunla evlənir. Bir müddətdən sonra Şah Abbas adı üstündə yazılmış bazubəndini qıza nişanə verib İsfahana qaydır.

Şah Abbasın qızdan olan oğlu 18 yaşa çatanda İsfahana gedib bir dükən açır. Vəzir Allahverdi xanın qızı oğlanı görüb sevir və gizli yolla onunla görüşür. Şah Abbas bundan xəbər tutub hirsələnir və şahlığı üç günlüyə Allahverdi xana verir. Vəzir qızı və oğlanı ölüm cəzasına məhkum edir. Amma oğlanın qolundakı bazubənd onun Şah Abbasın oğlu olduğunu aydınlaşdırır. Hökm ləğv olunur. Şah Abbas toy edib vəzirin qızını oğluna alır [3, s.197-202].

“Qızıl təsbeh” nağılında da Şah Abbas ağıllı, tədbirli, rəiyyət qeydinə qalan şah kimi təsvir olunur. Təğyiri-libas olub ölkəni gəzən şah gün çörəyinə möhtac olan bir ailəyə qonaq olur. Şah ailəyə yardım edir, əlindəki qızıl təsbehi də onlara bağışlayır.

Bu hadisədən bir neçə il sonra şah yenə həmin ailənin vəziyyətilə maraqlanır. Aydın olur ki, qızıl təsbehi bir qoluzorlu arvadın əlindən alıb. Şah həmin adamı cəzalandırır, qızıl təsbehi də alıb arvadın özünə verir [3, s.98-103].

“Şahın tədbiri” nağılında da Şah Abbas rəiyyət qeydinə qalır, hətta bu yolda dini səciyyəyə daşıyan “yazıya pozu yoxdu” hökmünə qarşı çıxır. Nağıla görə, yoxsul ailədə doğulmuş bir uşağın 15 yaşı olanda Əzrayıl gəlib canını almalıdır. Şah bunun qarşısını almaq üçün uşağı saraya gətirib mühafizə edir. Lakin uşaq 15 yaşa çatanda anasının saçları ilan olub onu çalıb öldürür. Şah Abbas kədərlənir, şahların da olacaq “qəza-qədər”in qarşısında aciz olduğuna təəssüflənir [9, s.156].

“Ağıllı gəlin”, “Qoca və uşaq”, “Həsən Qara” nağıllarında da Şah Abbas ağıllı, tədbirli hökmdar kimi təsvir olunur. Bundan başqa da nağıllar var ki, Şah Abbas bunlarda da müsbət plan-da təsvir edilir.

Göründüyü kimi, buradək nəzərdən keçirilən nağılların hamısında I Şah Abbas ağıllı, ədalətli şah kimi verilir. Ona müsbət münasibət ifadə edən belə nağılların sayı çoxdur. Bunların da bəziləri digər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılıb.

Folklorşünas N.Seyidov Şah Abbasın nağıllarda ədalətli verilməsini bir neçə səbəblə bağlayır. Bunlardan biri şahın vaxtilə Azərbaycanda apardığı müsbət siyasətin bu məsələdə müəyyən rol oynamasıdır [8, s.82-85]. Digər tərəfdən Şah Abbasın apardığı böyük quruculuq işləri Azərbaycan ərazisini də əhatə edirdi. Vaxtilə burada karvansaralar, körpülər, qaraulxanalar, məscid və mədrəsələr tikilib, yollar, kanallar, su kəmərləri çəkilirdi [8, s.86-87].

Bu fikirlər də göstərir ki, Şah Abbas ölkənin abadlaşmasına, inkişafına böyük diqqət yetirmişdi. Bunlardan başqa ordunun yenidən qurulması, vergilərin aşağı salınması ölkənin təhlükəsizliyi, xalqın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün görülmüş müsbət, xeyirxah işlər də bu sıradadır.

Zənnimcə, bu deyilənlərin hamısını siyasət xatirinə edilmiş işlər kimi təqdim etmək düzgün olmaz. Axtarsaq burada xalqın mənafeylə bağlı məqamlar da az deyil. Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk dövründə Osmanlı qoşununun qarşısından geri çəkilib taxıl zəmilərini yandırması, əhalini ölkənin mərkəzinə doğru köçürməsi hərbi taktika idi. Çünki onda Səfəvi ordusu zəif idi. Bu, Osmanlı qoşununun ərzaq tapa bilməyib geri çəkilməsi məqsədi güdüdü.

H.Araslı yazır ki, “Şah Abbasın ölümündən sonra II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində şəhərlərdə ticarət yüksəldi. Osmanlı və Şah Abbas ordularının vurduqları ziyanlara baxmayaraq, Azərbaycan şəhərləri tez zamanda özlərini düzəldə bildilər” [2, s.75]. Şəhərlərdə II Şah Abbasın adı ilə bağlı nağıllar yayılırdı. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində müharibələrin olmaması, ticarətin inkişafı, ölkənin iqtisadi cəhətdən nisbətən irəliləməsi onun nüfuzunu artırmışdı. Ona görə də hələ XVIII əsrin əvvəllərindən Şah Abbasın adı dillərdə əzbər idi...” [2, s.213].

H.Araslının fikrində həqiqət var. I Şah Abbasın ölümündən sonra II Şah Abbasın ölkə xaricində və daxilində ədalətli, sülhsevər siyasət yeritməsi onun da xalq arasında nüfuzunu xeyli artırmışdır. Belə ki, XVIII əsrdə II Şah Abbasla bağlı el arasında nağıllar da yaranırdı. Həmçinin II Şah Abbasın I Şah Abbasın xeyirxah ənənələrini davam etdirməsi onlarla bağlı yeni nağılların yaranmasına müsbət təsir göstərirdi.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi və Osmanlı müharibələri barədə N.Seyidov yazır ki, “türklər Azərbaycanı aldıqdan sonra məlum oldu ki, Sultanın verdiyi vədlərin hamısı aldatma imiş. Azərbaycanın türklər tərəfindən tutulmuş hissəsində bir sıra paşalıqlar yaradıldı. Beləliklə, xalqı həm osmanlılar, həm də yerli feodallar soymağa başladı. Belə bir zamanda Şah Abbas siyasət meydanına çıxır. O, gizli hərbi hazırlığa, strateji məqsəd daşıyan tədbirlərə, bir tərəfdən də geniş təbliğata başlayır. Şah xalqı öz tərəfinə çəkmək, öz məqsədləri uğrunda səfərbərliyə almaq üçün bir sıra müvəqqəti güzəştlər verir” [8, s.86,87]. N.Seyidov belə güzəştlərin verilməsini Şah Abbasın şifahi ədəbiyyatda xeyirxah planda verilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi izah edir. Əlbəttə, məsələnin şərhinə müəyyən dərəcədə sovet ideologiyasına uyğun

yanaşmış tədqiqatçının elmi yanaşmasının bəzi məqamları ilə razılaşmamaq olar.

Deyildi ki, bəzi nağıllarda Şah Abbas mənfəi obraz kimi də verilir. Məsələn, “Salehlə Valeh” nağılında onun ədalətsizliyi, divanxanalarda rüşvətxorluğu təsvir olunur. “Dərzi şagirdi Əhməd” nağılında da Şah Abbas müsbət verilmir. Digər nağıllarda da belə vəziyyəti görmək olur. Bunlar da müəyyən dərəcədə həqiqətlə səsleşir. Belə ki, tarixdə I Şah Abbasın ədalətli, xeyirxah işlərlə yanaşı, bəzən sərt tədbirləri və qəddar cəza üsulları da olmuşdur.

Material və metodlar. Tədqiqatın materialını Azərbaycan folklorunun nağıl nümunələri təşkil edir. Xüsusilə Şah oğlu Şah Abbasa aid nağıllar diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatda əsas mənbələr kimi “Şah Abbasla kəndli qızı”, “Qızıl təsbəh”, “Şahın tədbiri”, “Ağıllı gəlin”, “Qoca və uşaq”, “Həsən Qara” nağılları və digər nağıl nümunələri istifadə edilmişdir. Bu nağıllar həm Şah Abbasın müsbət, həm də mənfəi keyfiyyətlərini əks etdirən xalq təsəvvürünü əks etdirir. Əlavə olaraq, tarixi mənbələr və elmi araşdırmalar (A.Bakıxanov, İsgəndər bəy Münşi, H.Araslı, N.Seyidov, V.Vəliyev və digər alimlərin əsərləri) nağıllarda təsvir olunan şah obrazlarının tarixi kontekstdə düzgün qiymətləndirilməsi üçün material kimi daxil edilmişdir.

Tədqiqatda istifadə olunan metodlar nağıl nümunələrinin tarixi və folklor kontekstində araşdırılmasına xidmət etmişdir. Əvvəlcə mətn analizi və müqayisəli təhlil aparılmışdır. Bu metod vasitəsilə nağıllardakı şah obrazlarının xüsusiyyətləri sistemli şəkildə müəyyən edilmiş, müxtəlif nağıl nümunələrindəki oxşarlıqlar və fərqliliklər təhlil olunmuşdur.

Sonra tarixi kontekstin tətbiqi metodu istifadə edilmişdir. Nağıllarda təsvir olunan hadisələr və şahların davranışları Səfəvi dövrünün tarixi mənbələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, tarixi faktlar və folklor nümunələri bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir. Bu yanaşma nağıllardakı obrazların realizmi və idealizasiyasını qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Folklor-mədəni yanaşma da tədqiqatın əsas metodlarından olmuşdur. Bu metodla xalqın şahlara münasibəti, ədalətli və xeyirxah ideyaların formalaşması, dini və ictimai təsirlər araşdırılmış, Şah Abbasın xalq arasında müsbət obrazının

səbəbləri müəyyən edilmişdir.

Nəticə və müzakirə. Azərbaycan sovet folklorşünaslığında Şah Abbasla bağlı birbaşa olmasa da, bəzi araşdırmalar aparılıb, real fikirlər söylənib. O dövr üçün bu çətin olsa da, professor M.Təhmasibin tədqiqatlarında buna rast gəlinir. Görkəmli alim Şah Abbasla bağlı yazır ki, “bu adamın Azərbaycan-İran tarixində oynamış olduğu rol məlumdu. Səfəvi dövlətinin ikinci mərhələsinin ilk hökmdarı olan Şah Abbasın Azərbaycana münasibəti və bu münasibətin aqibəti də bəllidir. Şifahi ədəbiyyatımızda çox geniş yer tutan bu adam gah tamamilə mənfi, gah tamamilə müsbət bir şah kimi təsvir edilir” [10, s.247]. Bəzi nağıllarda isə “Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkən, iki qoz, bir girdəkan”-deyə lağa-məsxərəyə qoyulursa da, “lakin açıq ehtiraf etmək lazımdır ki, onun adilliyi, xeyirxahlığı daha üstün, daha qüvvətlidir” [10, s.247]. Folklorşünas V.Vəliyev də nağıllardakı Şah Abbas surətinə daha çox xalqın arzu və istəklərinin təəcəssümü kimi baxır”dı [11, s.264].

Ümumiyyətlə, tədqiqatlarda Şah Abbasla bağlı deyilmiş fikirləri təxminən belə qruplaşdırmaq olar: xalqın nağıllarda Şah Abbasa münasibəti daha çox müsbətdir; bu onun xeyirxah fəaliyyətilə yanaşı, “ədalətli şah” ideyasından da irəli gəlir.

Bunlardan başqa, aşağıdakı məsələlər də köməkçi vasitə olmuşdu.

1. Səfəvi-Osmanlı müharibələrində Şah Abbasın siyasi məqsədlər üçün “quruculuq” işləri aparması, əhalinin kasıb təbəqəsinə diqqəti artırıb xalqı tərəfinə çəkə bilməsi.

2. Şah Abbasın hakimiyyəti illərində xalq kütlələri arasında şiəliyin təbliğ etdirilməsi.

Şah Abbasın nağıllarda daha çox müsbət verilməsinin yuxarıdakılardan başqa səbədləri də vardır ki, bunların çoxuna sovet dövründə ciddi yanaşılmırdı. Bunu professor İ.Abbaslinin də fikirləri göstərir. O, yazır ki, sovet dövründə humanitar elmlərin əksər sahələri kimi folklorşünaslıq da əsasən ideologiyaya xidmət edirdi [1, s.485].

Naxçıvan bölgəsində vaxtilə yazıya alınmış nağıllarda da Şah Abbasa münasibət daha çox müsbətdir. Tarixdən məlumdur ki, şiəliyin təbliğ olunduğu əsas yerlərdən biri Naxçıvan, xüsusən də Ordubad bölgəsi olub. Şah Abbas 1606-1607-ci illərdə Azərbaycanı Osmanlıdan geri alandan

sonra Ordubad şəhərinin şiəlik tərəfdarı olduğunu və Səfəviləri müdafiə etdiyini nəzərə alaraq, onu “xəzinəyə verilən bütün vergilərdən azad etmişdir” [4, s.290-291]. Tarixçi alim A.Bakıxanov bu barədə yazır: “Şah Abbas məmləkəti abad etmək və rəiyyətin asayişinə baxmaq işlərində bütün dünyada məşhurdur...Sultanların ləyaqətini onların xüsusi məziyyətlərinə görə təyin edən Avropa tarixçiləri belə, bu elmi sevən padşaha “Böyük” ləqəbi vermişdilər. O, xalq arasında adil sifətilə tanınmaqdadır” [5, s.142].

İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Şah Abbasın tarixi (Tarixi-ələmaraye-Abbasi) əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş professor Şahin Fazil kitabın əvvəlində yazdığı giriş xarakterli məlumatında deyir: “Osmanlının hakimiyyəti illərində Ordubadda qətləmlər oldu, şəhər dağıdıldı. Bu ağır ziyanlara görə Ordubad I Şah Abbas tərəfindən bütün divan vergilərindən azad edildi [6, s.28].” İsgəndər bəy I Şah Abbasla birlikdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün böyük şəhərlərində, o sıradan Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Əhər, Xoy, Maku, Gəncə, Ordubad, Şamaxı və Bakıda olmuşdur” [6, s.15]. İsgəndər bəy adı çəkilən əsərində I Şah Abbasın müsbət və mənfi keyfiyyətlərilə bağlı keyli doğru məlumatlar vermişdir. Buradan da görünür ki, şah hakimiyyətinin əvvəlində Osmanlı ilə sülh bağlayıb vaxt qazanıb, ölkədə quldurluq, özbaşnalıq hallarına son qoyub, islahat keçirdərək mərkəzləşmiş hakimiyyəti gücləndirib, güclü nizami ordu yaradıb. I Şah Abbas dövlət məmurlarına qarşı qəddar, xalqa, rəiyyətə qarşı isə xeyirxah və ədalətli siyasət yürüdü [7, s.631-636].

Bütün bunların da nəticəsidir ki, əhalinin güzaranını yaxşılaşdıran, ölkədə böyük tikinti-abadlıq, quruculuq işləri həyata keçirən, nöqərlə, yüksək dövlət adamları arasında fərq qoymayan I Şah Abbası xalq hələ sağlığında “adil şah” kimi yüksək dəyərləndirmiş, nağılların da əksəriyyətində ona rəğbət və müsbət münasibət ifadə olunmuşdur.

Yekun nəticə. Aparılan araşdırmalara və yuxarıda sadalanan çoxsaylı tutarlı tarixi məlumatlardan görünür ki, I Şah Abbas zəifləmiş Səfəvi dövlətinin yenidən inkişaf etdirilməsi, qurulması və güclü ordu yaradaraq itirilmiş torpaqların geri alınmasında çox böyük xidmətlər göstərmişdir. Səfəvi şahları içərisində I Şah İs-

mayıl Xətəidən sonra ikinci qüdrətli, görkəmli hökmdar I Şah Abbas olmuşdur. O, möhkəm iradəsi və yüksək idarəçilik və hərbi təcrübəsi nəticəsində mərkəzləşmiş hakimiyyəti gücləndirmişdir. Şübhəsiz ki, I Şah Abbas ciddi və sərt tədbirlər görməsə idi, ölkədə özündən əvvəl yaranmış quldurluq, özbaşınalıq, soyğunçuluq kimi cinayət hallarını aradan qaldırmağa nail ola bilməzdi.

Beləliklə, Səfəvi dövlətçiliyi tarixində I Şah Abbas böyük sərkərdə və dövlət xadimi kimi də yer tutmuşdu. Bu barədə Avropada da “Böyük Abbas” adı ilə tanınmış I Şah Abbas haqqında qərbli səyyahlar da dəyərli fikirlər söyləmişlər. Onun hakimiyyəti dövründə də sarayda türk dilində danışmaq məcburi və zəruri olmuşdu. O, təkbaşına, bəzən də vəzirlərilə tez-tez “təğyir-libas” olub gizlin halda kənd və şəhərləri gəzmış, əhalinin güzaranı ilə yaxından maraqlanmış, onlara lazımı yardımlar etmişdir.

Bütün bunları da nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik ki, nağıllarda “adil şah” kimi təsvir olunan Şah oğlu Şah Abbas surətinin tarixi prototipi I Şah Abbasdır. Eyni zamanda I Şah Abbasın xalq arasında müsbət obrazının yaranmasında II Şah Abbasın da müəyyən təsiri olmamış deyil.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. Folklorşünaslıq axtarışları / İ.Ab-

- başlı. 2 cildə, I c. – Bakı, – 2009. – 512 s.
2. Araslı, H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / H.Araslı. – 1956. – 325 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. – Bakı, – 1994, – 430 s.
4. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, I c. – Bakı, – 1961. – 448 s.
5. Bakıxanov, A. Gülistani-İrəm / A.Bakıxanov. – Bakı, – 2000. – 224 s.
6. Fazıl, Ş. Tərcüməçidən. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Şah Abbasın tarixi [Tarixi-ələmaraye-Abbasi]. – Bakı, – 2010. s.11-34.
7. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Şah Abbasın tarixi [Tarixi-ələmaraye-Abbasi]. / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Şahin Fazıl, – Bakı, – 2010. – 1144 s.
8. Seyidov, N. Azərbaycan nağılları haqqında, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I k. / N.Seyidov. – Bakı, – 1961. – s.52-117.
9. Səfərov, Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik / Y.Səfərov. – Bakı, – 2005. – 240 s.
10. Təhmasib, M. Azərbaycan xalq dastanları [orta əsrlər] / M.Təhmasib. – Bakı, – 1972. – 398 s.
11. Vəliyev, V. Azərbaycan folkloru / V.Vəliyev. – Bakı, – 1985. – 414 s.

*Məqalə akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 14.04.2025, son daxilolma – 11.07.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.95-99
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.95-99
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.95-99

UOT: 82-912:821.161.1

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1268>

“Sizi deyib gəlmişəm” əsərində Mirzə Cəlil ideyalarına müasir yanaşma

Müəllif(lər):

Həsənəli Eyvazlı

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Açar sözlər: xalq yazıçısı Anar, M.Cəlil, Azərbaycan ədəbiyyatı, XX əsr, 60-cı illər

Annotasiya. Məqalədə Anarın “Sizi deyib gəlmişəm” pyesində Mirzə Cəlil ideyalarına müasir ədəbi yanaşma təhlil edilmişdir. Pyesdə Mirzə Cəlil obrazı, onun yaratdığı simvollar və “Molla Nəsrəddin” jurnalının personajları qarşılıqlı təsir vasitəsilə təqdim olunur. Anar mənəvi müəllimi Mirzə Cəlilin əsərlər toplusunun ruhunu qoruyaraq, XX əsrin əvvəllərindən 60-70-ci illərə qədər uzanan sosial və ideya mesajlarını yeni dramaturji priyomlarla oxucuya çatdırır. Hadisələrin dramatik inkişafı, obrazların dialoqları və son monoloqlar vasitəsilə xalqın cəhalətə, ədalətsizliyə və zülmə qarşı mübarizəsi, milli özünüdərk və sosial ədalət məsələləri ön plana çıxarılır. Pyesdə Anarın öz sözünün olmaması, lakin Mirzə Cəlilin əsərlərindəki ideyaların dolğun şəkildə işlənməsi intertekstual yanaşmanın əhəmiyyətini göstərir. Məqalədə həmçinin pyesin tarixi-konseptual konteksti, sosial-psixoloji aspektləri və dramatik struktur analizi təqdim edilmiş, Anarın Mirzə Cəlil irsinə sadiqliyi ilə yanaşı, ideya-məzmun yaxınlığını qoruyaraq milli-mənəvi dəyərləri yeni nəsillərə çatdırmaq bacarığı vurğulanmışdır. Nəticələr göstərir ki, “Sizi deyib gəlmişəm” əsəri yalnız keçmiş ədəbi irsin müasir oxucuya təqdimatı deyil, həm də milli-mənəvi, sosial və ideya baxımından ədəbiyyat tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Author(s):

Hasanali Eyvazli

Nakhchivan Teachers Institute
PhD on Philology, Associate
Professor

E-mail: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Key words: writer Anar, Mirza Jalil, Azerbaijani literature, 20th century, 1960 s

A contemporary approach to Mirza Jalil’s ideas in the work “Sizi deyib galmisham”

Abstract. The article analyzes the contemporary literary interpretation of Mirza Jalil’s ideas in Anar’s play “Sizi deyib galmisham”. In the play the character of Mirza Jalil, his created symbols and the figures from the “Molla Nəsrəddin” magazine are presented through mutual interaction. Anar as a spiritual successor of Mirza Jalil preserves the essence of his literary works while conveying the social and ideological messages spanning from the early 20th century to the 1960s–70s using new dramaturgical techniques. Through the dramatic development of events, characters’ dialogues and final monologues the play emphasizes the people’s struggle against ignorance, injustice and oppression as well as issues of national self-awareness and social justice. Although Anar’s own voice is absent in the play, the complete treatment of Mirza Jalil’s ideas demonstrates the significance of an intertextual approach. The article also presents the play’s historical-conceptual context, socio-psychological aspects and dramatic structure analysis. Anar’s fidelity to Mirza Jalil’s legacy and his ability to convey national-moral values to new generations while maintaining ideological and thematic proximity are cleared. The findings indicate that “Sizi deyib galmisham” is not only a contemporary presentation of past literary heritage but also holds special significance in Azerbaijani literary history in terms of national-moral, social and ideological dimensions.

Автор(ы):

Гасанали Эйвазлы

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по филологии,
доцент

Э-почта: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Ключевые слова: народный писатель Анар, Мирза Джалил, азербайджанская литература, XX век, 60-е годы

Современный подход к идеям Мирзы Джадила в произведении «Сизи дейиб гялмишям»

Аннотация. В статье анализируется современный литературный подход к идеям Мирзы Джадила в пьесе Анара «Сизи дейиб гялмишям» («Я пришел с мыслями о вас»). В произведении образ Мирзы Джадила, созданные им символы и персонажи журнала «Молла Насреддин» представлены через систему взаимного художественного взаимодействия. Сохраняя духовную атмосферу творческого наследия своего наставника, Анар посредством новых драматургических приемов передает читателю социальные и идейные послания, охватывающие период от начала XX века до 60–70-х годов. Через драматическое развитие событий, диалоги персонажей и финальные монологи на первый план выдвигаются вопросы борьбы народа с невежеством, несправедливостью и угнетением, национального самосознания и социальной справедливости. Отсутствие авторского слова Анара при глубокой художественной разработке идей Мирзы Джадила подчеркивает значимость интертекстуального подхода. В статье также представлен анализ историко-концептуального контекста пьесы, ее социально-психологических аспектов и драматической структуры, акцентирована способность Анара сохранить идейно-содержательную близость к наследию Мирзы Джадила и донести национально-духовные ценности до новых поколений. Результаты исследования свидетельствуют о том, что произведение «Сизи дейиб гялмишям» является не только современной интерпретацией классического литературного наследия, но и значимым явлением в истории литературы с национально-духовной и социально-идейной точки зрения.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, XX əsrin 60-illərində ədəbiyyata gələn xalq yazıçısı, əməkdar incəsənət xadimi Anar ədəbiyyat tariximizin ona qədərki sovet ideoloji baxışlarına son qoymağı bacaran, özündən sonra gələn yeni ədəbi nəsil üçün örnək olan sənətkarlarımızdan biridir.

Onun “Bayram həsrətində”, “Yağış kəsdı” və 1970-ci illərdə böyük oxucu rəğbəti ilə qarşılanan, lakin dövrün ideoloji buxovlarından qurtara bilməyənlər tərəfindən xoş qarşılanmayan, tənqiddə və mübahisələrə səbəb olan “Molla Nəsrəddin-66” novellalar toplusu müəllifə özünütəndiq yolunun qapılarını açdı.

Böyük Mirzə Cəlil yaradıcılığına və üslubuna dərinədən bələd olan yazıçı Anar “Molla Nəsrəddin-66” əsəri ilə sanki yeni ədəbi eranın başladığını xəbər verirdi. Zamanın eybəcərliklərini qamçılayan bu novellalar silsiləsindən sonra “Yaxşı padşahın nağılı”, “Şəhərin yay günləri”, “Adamın adamı”, “Qaragilə”, “Keçən ilin son gecəsi”, “O gecənin səhəri”, “Anlamaq dərdi” və neçə-neçə böyük və kiçik həcmli əsərlərində də əvvəlki fikir və düşüncələrinə sadıq qalaraq insanlara milli özünüdərk fikirləri aşılayırdı.

“Sizi deyib gəlmişəm” pyesi Mirzə Cəlillə Anarın arzu və istəklərinin, ideyalarının yetmiş illik məsafədəki boşluğunu doldurmağa xidmət edən bir əsər kimi meydana gəldi. “Molla Nəsrəddin-66” və “Qaravəllilər”dən fərqli olaraq “Sizi deyib gəlmişəm” əsərində Anar mənəvi müəllimi Mirzə Cəlilin əsərlər toplusunun qayəsini, ruhunu saxlamaqla yeni, daha orijinal bir əsər yaratmışdır.

S.S.Axundovun “Molla Nəsrəddin Bakıda” pyesində olduğu kimi, Anarın “Sizi deyib gəlmişəm” əsərində də Mirzə Cəlil bir obraz kimi özünün yaratdığı surətlərlə qarşılaşır. Lakin “Sizi deyib gəlmişəm” əsərində hadisələrin gedişini idarə edənlər bir zamanlar “Molla Nəsrəddin” jurnalındaki gizli ləqəbləri olan Lağlağı, Mozalan və Hərdəmxəyal və bir də Mirzə Cəlilin özüdür. Pyes Anar tərəfindən yazılsa da, burada müəllifin öz sözü yoxdur. C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki müxtəlif hadisələrin ümumi toplusu və Mirzə Cəlilin (Lağlağı, Mozalan və Hərdəmxəyalın), Sabirin, Ömər Faiqin iştirakı ilə hadisələr “Danabaş kəndinin məktəbi”, Mirzə Cəlilin felyetonları, məktubları, xatirələri, bir

sıra sənədlər və tədqiqat araşdırmaları əsasında inkişaf etdirilir. Müəllif orijinal bir yolla getmiş, XX əsrin əvvəllərində qələmə alınmış hadisələri 60-70 il sonraya daşımış və zamanı qamçılayan Mirzə Cəlil ideyasını yenidən ortaya qoymuşdur:

Lağlağı - (Molla Nəsrəddinə müraciətlə) Görmə!

Molla nəsrəddin - (əliylə gözlərini yumur) Baş üstə, yumuram gözlərimi!

Mozalan - Dinmə!

Molla Nəsrəddin - (əliylə ağzını tutur) mütiəm kəsəmə sözlərim.

Hərdəmxəyal - Bir söz eşitmə!

Molla Nəsrəddin - (qulaqlarını qapayır) Qulağım bağlaram.

Lağlağı - Gülmə!

Molla Nəsrəddin - Pəkey, şamu-səhər ağlaram.

Molla Nəsrəddin:- Bacarmam! Məni məzur tut.

Böyləcə təklifi - məhalı unut!

Qabili - imkanmı olur qanmamaq,

Məcməri - nar içrə olub yanmamaq? [1, s. 196].

Müəllifin əsəri, hər nə desən qəbul edəmə, amma qanmamağı bacarmaram - fikri ilə başlaması təsadüfi deyildir. Çünki əsrin əvvəlində görmə, dinmə, qanma deyənlər 60-70-ci illərdə də mövcud idi. Anarın sənətkarlığı akademik İsa Həbibbəylinin təbiri ilə desək: “XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıc illərinin hadisə və ideyalarını yetmişinci illərdə bu yeni mərhələnin sanki olmuş əhvalatları və düşüncəsi kimi səsləndirməyi bacarmaqdan ibarətdir” [2, s.284].

Pyesdə C.Məmmədquluzadə dövrünün eybəcərlikləri, əsərlərində əks olunan avamlıq, nadanlıq, cahillik və dini cəhalətin gətirdiyi bəlalər dağınıq halda deyil, bütöv halda təqdim olunur ki, bu da əsərə ümumi halda bir bitkinlik, müsbət mənada ağırlıq gətirir. Burada şit gülüş yox, tərbiyəedici, düşündürücü gülüş vardır. Anarın da bir yazıçı kimi məqsədi müasir dövrün ictimai baxışında düşündürücü gülüş hədəfini qabartmaqdır. Məgər XX əsrin əvvəllərində olan xudayar bəylər, zeynəblər, məhəmmədhəsən əmilər 70-ci illərdə yox idimi? Zaman dəyişmişdi, savadsızlıq ləğv edilmişdi, lakin ictimai eybəcərliklər olan alıb-aldadanlar, özgənin varına, puluna göz tikənlər, öz xoşbəxtliyini özgələrin bədbəxtliyi

üzərində quranlar yenə də vardı. Mirzə Cəlilin XX əsrin əvvəllərində yazdıqları, əsrin 70-ci illərində yeni qaydada təkrar olunurdu və Anar da yeni bir ədəbi priyomla xalqı öz keçmişini unutmamağa, əksinə keçmişdən nəticə çıxarmağa çağırırdı:

Mirzə Cəlil:- İki il bundan irəli Zeynəbin əri Kərbəlayi Heydər ölüb. Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, on yeddi yaşında, iki də qızı: biri yeddi yaşında, biri dörd yaşında.

(Səkinə Zeynəbin otağına gəlir)

Səkinə - Bıy, ay qız sən yenə ağlayırsan?

Zeynəb - Bə mən ağlamayıb neyləyim, a Səkinə bacı?

...Səkinə -Niyə elə deyirsən, ay qız, Xudayar bəy ölüb eləməyib ki... [1, s.206].

Məlum olur ki, Xudayar bəy Kərbəlayi Heydər var-dövlətinə sahib olmaq üçün zorla da olsa Zeynəblə evlənməlidir. Ona Zeynəb yox, pul lazımdır. Hadisənin sonunda Xudayar bəy qaziya rüşvət verərək Zeynəbdən xəbərsiz onu özünə siğə etdirir, ərindənqalma var-dövləti ələ keçirib Zeynəbi də küçəyə atır.

Zəmanə Mirzə Cəlili də əzməyə, məhv etməyə qadirdir. Çünki xalqı idarə edən ruhanilərdir, onların arxasında isə cahillər, “Molla Nəsrəddin”in tənqid etdiyi nadanlar, qoçular, kəmsavad bəylər durur:

Birinci ruhani:-Həzarat! Mən danışmaq istəməzdim. Lakin, dinim, məsləkim məni danışmağa vadar edir. Bir nəfər şəxs çıxıb ortalığa, Tiflisdə “Molla Nəsrəddin” adına məcmuə çıxardır. İndiyə kimi hər nə cəfəngiyat yazıb, onunla işim yoxdur. Ancaq axır vaxtlarda islamın kökünə balta vurmağa başlayıb. Daha buna davam gətirmək olmaz. Bunun müqabilində bir tədbir lazımdır.

...Ruhanilər - Lənət, lənət! Min lənət!

Mirzə Cəlil - Heç bir fikir sahibinə demək olmaz ki, qandığını at, mən qandığımı tut. Heç bir şairə demək olmaz-elə yazma, belə yaz. Altı ildir yazırıq və altı ilin ərzində yazdığımız sözləri bu saat yenə min dəfə təsdiq edirik. Oxucularımız dağılıb bircə nəfər qalınca yazacağıq, yazacağıq! [1, s.222-223].

Müəllif əsərin sonunda Tiflis general-qubernatorunun Mirzə Cəlilin min əziyyətlə ərsəyə gətirərək nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalını bağlatdığını göstərir:

Səs: Mən Tiflis general-qubernatoru Tif-

lisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalında təzahür edən son dərəcə zərərli cərəyanı nəzərə alaraq qərar verdim: məcmuə qapadılsın!

(jandarmalar səhnədəki işıqları bir-bir keçirirlər)

Mirzə Cəlil:-(acı kinayəylə) Çox bərk işıq da bir şey deyilmiş, adamın gözünü qamaşdırır.

Yalnız Mirzə Cəlilin masası üzərindəki çıraqlar yanır, jandarmalar yanaşır bu işığı da söndürürlər.

Mirzə Cəlil:-(sonsuz ağrı ilə) zülmət çox dərinidir. Qaranlıq nəhayət qalındır [1, s.244].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması ilə xalqın cəhalətin qaranlıq girdabından qurtarmasına ümid qapısının bağlandığını, Mirzə Cəlilin masası üzərindəki çırağın sönməsi ilə isə təkcə Mirzə Cəlilin deyil, onun məsləkdaşlarının da xalq yolunda yandırıdığı çırağın söndürüldüyünü bildirir.

Nə idi molla nəsrəddinçilərin amalı? Müəllif pyesdəki hadisələrin ardıcılığında bu fikri açmağa çalışır və sonda yenə də Mirzə Cəlilə müraciət edir, onun son monoloqunda millətin millətlər içərisində yox olmaq təhlükəsinin yarandığı qənaətinə gəlir:

Mirzə Cəlil:- Dünyalar titrədi. Aləmlər mayallaq aşdı, millətlər yuxudan ayılıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina eləməyə üz qoydular. Bəs sən hardasan, ay biçarə vətən? Ax unudulmuş vətən! Gəlin, gəlin ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin, görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar? Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-ürvan qardaşlarım? Sizi deyib gəlmişəm! Sizi deyib gəlmişəm! [1, s.245].

SSRİ deyilən bir məkanda ögey münasibət bəslənən, unudulan var-yoxu özgələ təərəfindən daşınıb aparılan, kasıb bir bölgəyə çevrilən vətənin acı taleyi Anarın bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb oldu. Professor Nizami Cəfərovun etdiyi kimi: “O zaman normativ ədəbiyyatşünaslıq belə bir yanlış təsəvvür yaratmağa çalışırdı ki, guya Anar (eləcə də 60-cılar) xırda adamları ideallaşdırır, xoşbəxt (!) həyatımızın bəzi çətinliklərini, problemlərini subyektiv bir şəkildə qabardır, kölgəli cəhətlər axtarır(lar)” [3,s.6].

Axı 1926-cı ildə C.Məmmədquluzadə də

“Dəli yığıncağı”nı yazanda bu hissləri yaşamışdı. Fərq ondadır ki, C.Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı”nda məkanı dəyişdiyi halda, Anar öz sözlərini yaşadığı məkan daxilində dedi. Sanki müəllif 70-ci illərdə “millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçıları sizə nə gün ağlayacaqlar?” – sualına 1988-1992-ci illərdə tarixin özünün cavab verəcəyini hiss etmişdi.

Anarın “Sizi deyib gəlmişəm” pyesi dünyənimizdən bu günümüzdə və sabahımıza çağırışdı. “Anarın bir yazıçı kimi daxil olduğu 60-70-ci illər ədəbi nəslinin Cəlil Məmmədquluzadə irsinə, ümumiyyətlə “Molla Nəsrəddin” məktəbinə yalnız üslub cəhətdən bağlılığını iddia edənlər yarırlar. Əslində bu bağlılığın əsasında sırf ideal məsələsi – xalqın özünüdərk probleminə yanaşmadakı ruh yaxınlığı dayanır” [4, s.12].

“Sizi deyib gəlmişəm” əsərində hadisələrin dramatik inkişafı təssüfləndirici bir sonluqla – “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması ilə sona çatır. Yenidən aləmi qaranlıq bürüyür. Lakin müəllif, bu qaranlıq içərisində Mirzə Cəlilin son monoloqunu verməklə, xalqın gələcəyə ümidlə baxması ideyasını önə çəkir, özgə millətlər kimi, dağılmış vətəninə sahib çıxmağı tövsiyə edir.

Material və metodlar. Araşdırmanın materialı Anar tərəfindən yazılmış “Sizi deyib gəlmişəm” pyesi və Mirzə Cəlil, C. Məmmədquluzadə, S.S. Axundov, Sabir, Ömər Faiq və digər Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri, eləcə də əsərlərə dair tədqiqat və monoqrafiyalar təşkil etmişdir (Anar, 1984; Həbibbəyli, 2007; Cəfərov, 2004; Rahid, 2004). Məqalədə həmçinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının materialları, felyetonlar, xatirələr və arxiv sənədləri tədqiqat obyektinə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılması zamanı elmi-təhlili və müqayisəli metodlar, tarixi-konseptual yanaşma, eləcə də məzmun və dramatik struktur analizi tətbiq edilmişdir. Məqalədə Anarın pyesində Mirzə Cəlil ideyalarının və obrazlarının interpretasiyası, onların XX əsrin əvvəlləri ilə 60-70-ci illər ədəbi kontekstində müqayisəsi həyata keçirilmişdir. Analiz əsasında hadisələrin dramatik inkişafı, obrazların sosial və mənəvi funksiyaları, müəllifin ideya və mesajı, eləcə də tarixi və sosial-psixoloji aspektlər araşdırılmışdır.

Beləliklə, material və metodlar seçimi əsərin ideya-məzmun və dramaturji xüsusiyyətlərini

elmi əsaslarla təhlil etməyə imkan vermiş, Anarın Mirzə Cəlil yaradıcılığına müasir yanaşmasının təsirini sistemli şəkildə ortaya qoymuşdur.

Nəticə və müzakirə. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Anarın “Sizi deyib gəlmişəm” pyesi Mirzə Cəlil ideyalarının XX əsrin əvvəllərindən 60-70-ci illərə qədər uzanan inkişafını əks etdirən müasir ədəbi nümunədir. Əsərdə Anarın Mirzə Cəlilin yaradıcılığına səmimi münasibəti, ideyalarını qoruyaraq, onları yeni dramaturji priyomlarla təqdim etməsi diqqət çəkir. Pyes boyu Mirzə Cəlil obrazının öz əsərlərində yaratdığı simvollar və “Molla Nəsrəddin” jurnalının digər personajları ilə qarşılıqlı təsiri göstərilir, beləliklə, ideyaların zaman və məkan fərqi baxmayaraq aktual olduğu vurğulanır.

Müzakirə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əsərin sosial-psixoloji aspektləri Anarın dramaturgiyasında mərkəzi yer tutur. Xalqın cəhalətə qarşı mübarizəsi, ədalətsizlik və zülmə qarşı çıxış yalnız tarixi kontekstdə deyil, həm də müasir oxucu üçün mənalı şəkildə təqdim edilmişdir. Pyesdə dramatik gediş, obrazların dialoqları və son monoloqlar vasitəsilə ideya, sosial ədalət və milli özünüdərk mesajları aydın çatdırılır. Anarın yanaşmasında müəllifin öz sözünün olmaması, lakin Mirzə Cəlilin əsərlərindəki fikirlərin dolğun şəkildə işlənməsi intertekstual yanaşmanın vacibliyini təsdiqləyir.

Yekun nəticə. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Anarın dramaturgiyası yalnız ədəbi bağlılığı deyil, həm də ideya-məzmun yaxınlığını, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını təmin edir. Pyesdə Mirzə Cəlilin ideyalarının aktual qalması, Anarın onların sosial və mənəvi təsirini 70 illik məsafədən yenidən oxucuya çatdırması əsərin əhəmiyyətini artırır. Beləliklə, “Sizi deyib gəlmişəm” əsəri yalnız keçmiş ədəbi irsin müasir oxucuya təqdimatı kimi deyil, həm də milli-mənəvi, sosial və ədəbi mesajları ilə ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Anar. Sizi deyib gəlmişəm. – Bakı: Azərneşr, – 1984. – 245 s.
2. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 694 s.
3. Cəfərov, N. Ön söz, yaxud böyük yazıcının

yaratıcılıq yolu. Anar. Seçilmiş əsərləri / N. Cəfərov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 488 s

yaratıcılığı. Anar. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider, – 2004, – 416 s.

4. Rahid Ulusel. Milli məənəviyyatımız və Anar

*Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Yusif Səfərov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 24.04.2025, son daxilolma – 22.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 81'42:81-056.3

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1180>

Xalqlar arasında ədəbi əlaqələrinin inkişafında tərcümənin roluna dair

Müəllif(lər):

Şəfəq Muradova

Нахчіван Мүәллімләр Інституту

Баш müəllim

E-poçt: ShafagMuradova@nmi.edu.az

Açar sözlər: tərcümə fəaliyyəti, əməkdaşlıq, dil, şifahi, informasiya

Annotasiya. Məqələdə tərcümənin xalqlar arasında elmi, mədəni, ədəbi, ticari və texnoloji əlaqələrin formalaşması və inkişafındakı rolu araşdırılmışdır. Tərcümənin müxtəlif xalqların və millətlərin bir-birini anlamasında, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasında və ədəbi əlaqələrin genişlənməsində mühüm vasitə olduğu əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatda tərcümənin tarixi inkişaf mərhələləri, şifahi və yazılı tərcümə formalarının meydana gəlməsi, sərbəst və hərfi tərcümə prinsiplərinin tətbiq sahələri nəzərdən keçirilmişdir. Qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər tərcümənin mədəni və ədəbi proseslərə təsiri "Rozetta daşı", "Gilqamış haqqında epos", eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına aid nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Araşdırmada müqayisəli-tarixi yanaşma, məzmun analizi, struktur-semantik təhlil və elmi-nəzəri ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, tərcümə yalnız dil hadisəsi deyil, həm də mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini təmin edən sosial-mədəni mexanizmdir. Tərcümə fəaliyyəti milli ədəbi dilin zənginləşməsinə, bədii təfəkkürün inkişafına və beynəlxalq mədəni inteqrasiyanın güclənməsinə mühüm töhfə verir. Müasir qloballaşma şəraitində tərcümənin əhəmiyyəti daha da artmış və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın əsas vasitələrindən biri kimi aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Author(s):

Shafag Muradova

Nakhchivan Teachers Institute

Head teacher

E-mail: ShafagMuradova@nmi.edu

Key words: translation activity, collaboration, language, oral, information

The role of translation in the development of literary relations among nations

Abstract. In the article the role of translation in the formation and development of scientific, cultural, literary, commercial and technological relations among nations was searched. It is substantiated that translation is an important tool in understanding of different people and nations, in establishing intercultural dialogue and in expanding literary relations.

In the study the stages of historical development of translation, the formation of oral and written forms of translation and the areas of applying the principles of free and literal translation were looked through. The impact of translation on cultural and literary processes from ancient times to the modern era is analyzed based on the examples of the "Rosetta Stone", "Epic of Gilgamesh", as well as Azerbaijani literature.

In the research the methods of comparative-historical approach, content analysis, structural-semantic analysis and scientific-theoretical generalization were used. The obtained results show that, translation is not only a linguistic phenomenon, but also a socio-cultural mechanism that ensures the interaction of cultures. Translation activity makes a significant contribution to the enrichment of the national literary language, the development of artistic thinking and the strengthening of international cultural integration. In the terms of modern globalization the importance of translation has increased a lot and has retained its actuality as one of the main means of mutual understanding between peoples.

Автор(ы):

Шафаг Мурадова

Нахчыванский институт учителей

Старший преподаватель

Э-почта: ShafagMuradova@nmi.edu

Ключевые слова: переводческая деятельность, сотрудничество, язык, устный перевод, информация

К вопросу о роли перевода в развитии литературных связей между народами

Аннотация. В статье исследуется роль перевода в формировании и развитии научных, культурных, литературных, торговых и технологических связей между народами. Обосновано, что перевод является важным средством взаимопонимания различных народов и наций, установления межкультурного диалога и расширения литературных связей. В исследовании рассмотрены этапы исторического развития перевода, формирование устных и письменных форм перевода, а также области применения принципов свободного и буквального перевода.

Влияние перевода на культурные и литературные процессы от древности до современности проанализировано на примере «Розеттского камня», «Эпоса о Гильгамеше», а также образцов азербайджанской литературы. В исследовании использованы сравнительно-исторический подход, контент-анализ, структурно-семантический анализ и методы научно-теоретического обобщения.

Полученные результаты показывают, что перевод является не только языковым явлением, но и социокультурным механизмом, обеспечивающим взаимодействие культур. Переводческая деятельность способствует обогащению национального литературного языка, развитию художественного мышления и укреплению международной культурной интеграции. В условиях современной глобализации значение перевода ещё более возросло, сохраняя свою актуальность как одного из основных средств взаимопонимания между народами.

Giriş. İnsanların elmi, mədəni, istərsə də ticari və texnoloji, həmçinin ədəbi əlaqələrin inkişafında tərcümənin rolu və əhəmiyyəti dənılmazdır. Məqalədə xalqların bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi, dostlaşması, yaxınlaşması üçün tərcümənin əhəmiyyətli bir vasitə olması, müxtəlif xalqların və millətlərin bir-birini anlamasında, ədəbi əlaqələrin inkişafında xüsusi rol oynaması qeyd olunmuşdur. Tərcümə müxtəlif xalqların bir-birini yaxından tanıması, mədəniyyətlərin dialoqu və ədəbi fikrin inkişafı üçün ən əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Tərcümə dili yeni söz və ifadələr, sintaktik konstruksiyalarla zənginləşdirir. Yalnız mədəniyyətlərin tanınmasına deyil, eyni zamanda bədii prosesin inkişafına təsir edən ən əsas amillərdən biri tərcümədir. Məqalədə tərcümə sənətinin insanların elmə, digər xalqların həyat tərzinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına, dininə və dilinə olan marağı nəticəsində meydana gəlməsi və inkişaf edərək formalaşması, tərcümənin uzun müddət, hələ yazı belə yaranmamışdan çox-çox əvvəl yalnız şifahi şəkildə mövcud olmasından, bədii əsərlərdə sərbəst tərcümə, rəsmi və diplomatik əsərlərin tərcüməsində isə hərfi tərcümənin tətbiqinin daha məqsədəuyğun hesab edilməsindən bəhs olunur. Fərqli dil daşıyıcıları arasında informasiya mübadiləsinin yaradılmasına imkan verən tərcümə fəaliyyətinin fərqli prinsiplər və ziddiyyətli fikirlər, sonsuz müzakirə və mübahisələr səbəbindən hər zaman diqqət mərkəzində olması haqqında məlumat verilir. İnsanları bir araya gətirən ən gözəl anlaşıma vasitəsi dildir. Müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasında isə tərcümə mühüm rol oynayır. Tərcümə hətta bəşəriyyətin mədəni inkişafında əhəmiyyətli rolu olan bir vasitə hesab olunur. Müxtəlif xalqların və millətlərin bir-birini anlamasında tərcümənin mühüm rolu vardır və onsuz insanlar bir-birindən təcrid olunur, inkişafdan geri qalardılar. Tərcümə xalqların bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi, yaxınlaşması və dostlaşması üçün mühüm bir vasitə olmuşdur. Elə buna görə də tərcüməni haqlı olaraq xalqları bir-birinə bağlayan bir körpü adlandırmışlar. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması hesab olunan tərcümə incəsənətin digər növlərindən fərqli olaraq ən zəngin ifadə vasitələrinə malikdir və hər hansı bir məlumatı və ya həqiqəti daha dolğun, hərtərəfli ifadə etməyə qadir olan söz sənəti,

maraqlı bir incəsənət növüdür. Tərcüməni ən qədim insan fəaliyyəti hesab edənlər yanılmamışlar və tərcümə sənətinin yaranması çox qədim dövrlərə təsadüf etmişdir. Tarixə nəzər salsaq, ən qədim tərcümə nümunəsi olan “Rozetta daşı”nın II əsrə aid olduğu, üç dildə yazılmış yazı olduğuna və 1799-cu ildə İsgəndəriyyə yaxınlığında Rəşid şəhərində Napoleon Bonapartın Misir ekspedisiyası zamanı aşkar etdiyinə dair faktlara rast gələrik. Napoleon ingilis və türklərlə müharibəyə hazırlaşarkən xəndək qazan əsgərlərdən biri əlindəki belin bərk bir şeyə toxunduğunu hiss edir, çıxardığı daşın üzərində yazılar görür, amma mənasını anlaya bilmir. Fransızlar daşı “Rozetta daşı” adlandırırlar və müharibədə ingilislərə məğlub olduqları üçün bu daşı onlara verməli olurlar. “Rozetta daşı” 1802-ci ildən Britaniya muzeyində saxlanılır, daşın üzərinə həkk olunan mətn Misir heroqlifləri və bu heroqliflərin yunan dilinə tərcüməsindən ibarət olan iki yazı formasında verilmişdir, amma alimlərin cəhdinə baxmayaraq, daşın üzərində yazılan heroqliflərin sirri hələ də açılmamışdır [1]. İlk yazılı tərcümə nümunələrinə aid olan diplomatik məktublar şumer dilindən akkard dilinə tərcümə olunmuş və mixi yazıla yazılmışdır. Eramızdan əvvəl III minillikdə dramaturq, şair, ilk tərcüməçilərdən olan Luçiy Liviy Andronik (284-205) yunan dilindən latın dilinə bir çox tərcümələr etmiş, latın ədəbiyyatının banisi kimi tarixə imza atmışdır.

Müxtəlif dövrlərdə tərcüməyə dair müxtəlif prinsip və yanaşmaların, bir-birinə zidd olan fikirlərin olması tərcümənin həyatımızda vacib rol oynadığını və hər zaman aktual olduğunu göstərən bir reallıqdır. Məlum olduğu kimi, tərcümə və tərcüməçilik sənəti bir istiqamətli, ikifazlı proses hesab olunduğundan, birinci mətndən ikinci bir mətn doğurur və ikinci mətn birincini əvəz edir. Müxtəlif dillərdə ünsiyyət quran insanların bir araya gəldiyi vaxtdan tərcümə bir ünsiyyət vasitəsi kimi mövcud olmuşdur. İlk yazılı tərcümə nümunələri qədim Misirə aiddir. Qədim Şumerlərə aid olan dastan “Gilqamış haqqında epos”un bəzi hissələri bir neçə Asiya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Şifahi tərcümə, əsasən müxtəlif dillərdə danışan xalqların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Tərcümənin müəyyən bir prosesin nəticəsi hesab olunduğunu bir fakt kimi qəbul etmək olar.

Azərbaycanda isə tərcümə sənəti dini ədəbiyyatın tərcüməsi ilə orta əsrlərdən başlamışdır. Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olduqdan sonra isə bu sənətə maraq daha da artmış və sürətlə inkişaf etmişdir. Bir çox görkəmli Azərbaycan alimləri, şairləri, yazıçıları tərcümə sahəsində özlərini sınamış və uğur qazanmışlar. C.Cabbarlı, Ə.Cavad, M.F.Axundov, M.Müşviq, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim və başqaları tərcümə işi ilə məşğul olmuşlar. “Koroğlu” dastanı, “Dədə Qorqud” dastanı üç dəfə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Dillər Universitetində İ.Rəhimovun rəhbərliyi ilə “Tərcümə kafedrası” fəaliyyətə başlamış və bir çox peşəkar tərcüməçilər tərcümə sənətinə öz töhfələrini vermişlər.

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılması zamanı material kimi tərcümə fəaliyyətinin tarixi, nəzəri və praktik aspektlərini əks etdirən müxtəlif xalqlara məxsus ədəbi nümunələr, həmin nümunələrin fərqli dillərdəki tərcümə variantları, eləcə də mədəniyyətlərarası əlaqələr və ədəbi münasibətlərə dair elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Araşdırmaya klassik və müasir dövrlərə aid bədii və elmi mətnlər, tərcümə nəzəriyyəsinə dair monoqrafiyalar, dərsliklər və məqalələr cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat prosesində müqayisəli-tarixi yanaşma əsas götürülmüş, mənbə və hədəf dillərdəki mətnlər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Tərcümə nümunələrinin məzmun və forma baxımından xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə məzmun analizi və struktur-semantik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, tərcümənin mədəni və ədəbi əlaqələrin inkişafındakı rolunu ümumiləşdirmək üçün analitik və elmi-nəzəri ümumiləşdirmə metodları tətbiq edilmişdir.

Araşdırmada təsviri metod vasitəsilə tərcümənin tarixi inkişaf mərhələləri və onun funksional xüsusiyyətləri sistemli şəkildə şərh edilmiş, əldə olunan nəticələr elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmışdır.

Nəticə və müzakirə. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tərcümə fəaliyyəti xalqlar arasında elmi, mədəni, ədəbi, ictimai və texnoloji əlaqələrin qurulmasında və inkişafında mühüm rol oynayan əsas vasitələrdən biridir. Tərcümə yalnız informasiyanın bir dil-

dən digərinə ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mədəniyyətlərarası dialoqu təmin edir, müxtəlif xalqların dünyagörüşünün, tarixi-mədəni irsinin və ədəbi düşüncəsinin qarşılıqlı şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan tərcümə fəaliyyəti xalqları bir-birinə yaxınlaşdırən mühüm sosial-mədəni mexanizm kimi çıxış edir.

Araşdırma zamanı tərcümənin tarixən müxtəlif mərhələlərdə fərqli funksiyalar daşdığı müəyyən edilmişdir. Qədim dövrlərdən etibarən şifahi və yazılı formada mövcud olan tərcümə fəaliyyəti, xüsusilə ədəbi əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. “Rozetta daşı”, “Gilqamış haqqında epos”, eləcə də antik və orta əsr mənbələri üzərində aparılan təhlil göstərir ki, tərcümə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini təmin edən əsas vasitə olmuşdur. Bu faktlar tərcümənin bəşəri mədəni inkişafın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Müzakirə edilən nümunələr göstərir ki, tərcümənin keyfiyyəti bilavasitə tərcüməçinin dil bilikləri ilə yanaşı, mədəni, tarixi və sosial kontekstə bələdliyindən asılıdır. Məqalədə qeyd edilən “Koroğlu” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tərcüməsi zamanı yol verilmiş semantik uyğunsuzluqlar sübut edir ki, mənbə mədəniyyət haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması tərcümədə ciddi mənacə təhriflərə səbəb ola bilər. Bu isə tərcümənin yalnız dil hadisəsi deyil, həm də mədəni və ideoloji məsuliyyət daşıyan fəaliyyət sahəsi olduğunu göstərir.

Tədqiqat nəticələri həmçinin göstərir ki, tərcümə dili zənginləşdirən, yeni leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların formalaşmasına təsir edən mühüm amildir. Tərcümə fəaliyyəti milli ədəbi dilin inkişafına təkan verir, bədii təfəkkürün genişlənməsinə və ədəbi prosesin dinamikləşməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan tərcümə həm milli, həm də global mədəniyyətin inkişafında körpü rolunu oynayır.

Yekun nəticə. Ümumilikdə aparılan araşdırma göstərir ki, müasir qloballaşma şəraitində tərcümənin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Beynəlxalq elmi, hüquqi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi tərcümə fəaliyyətinə olan tələbatı artırır və bu sahənin peşəkar səviyyədə inkişafını zəruri edir. Nəticə etibarilə, tərcümə fəaliyyəti xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı

təmin edən, mədəni integrasiyanı gücləndirən və bəşəri dəyərlərin ötürülməsində mühüm rol oynayan əvəzsiz bir vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Mustafa, S. Bədii tərcümədə poetic ekviva-

- lentlər / S. Mustafa. – Bakı, – 2010. – s.287
2. Bayramov, Q. Tərcümə sənəti / Q. Bayramov. – Bakı, – 2008. – s.251
3. Vəlixanov, F. Azərbaycanda tərcümə tarixi / F. Vəlixanov. – Bakı, – 1990, – s.190

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 25.04.2025, son daxilolma – 16.05.2025, qəbul olunma – 10.09.2025

UOT: 51.074:519.63

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1195>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s.104-109

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p.104-109

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с.104-109

Təqribi üsullarla tənliklərin həll edilməsinin əhəmiyyəti haqqında

Müəllif(lər):

Yaqub Məmmədov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Riyaziyyat üzrə elmlər doktoru,
dosent

E-poçt: YagubMammadov@nmi.edu.az

Yusif Məcnunov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: yusifmejnunov@nmi.edu.az

Açar sözlər: tənlik, dəqiq həll, təqribi həll, mütləq xəta, nisbi xəta, hesablama xətası, təqribi həll üsulları

Annotasiya. Bütün elmlər, eləcə də riyaziyyat müəyyən sistemlərə və qanunlara əsaslanaraq inkişaf edir. Riyaziyyatın bir çox mühüm bölmələri vardır ki, bu bölmələrin hər birinin riyaziyyat elmində xüsusi yeri vardır. Belə mühüm bölmələr arasında tənlik anlayışı və onun hissələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, tənlikləri həll edərkən elə tip misallara rast gəlik ki, onların analitik həllini tapmaq mümkün olmur. Belə tənliklərin həll edilməsi təqribi həll üsullarından istifadə etməklə aparılır. Tənliklərin təqribi üsullarla həllinin öyrədilməsinin mühüm didaktik əhəmiyyəti vardır. Bu məqsədlə tənliklərin təqribi həll üsullarının şagirdlərin bilik və bacarıqlarına təsirinin rolunun əhəmiyyətli nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılması, təqribi həll üsullarının tətbiqi zamanı rast gəlinən xətalardan qaldırılması yolları araşdırılmalıdır. Bu iş mövzunun aktual olmasını göstərir. Məqalənin məqsədi ümumtəhsil məktəblərində tənliklərin təqribi həll üsullarının öyrənilməsi, əldə edilən biliklərin praktikiya tətbiq edilməsi, alınan biliklərin sistemləşdirilməsinə və keyfiyyətin artırılmasına şərait yaratmaqdır. Metodlar: tədqiqat zamanı analiz və sintez, müşahidə, riyazi statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Praktiki və nəzəri əhəmiyyəti: ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat təlimində tənliklərin təqribi həll üsullarının öyrədilməsi üçün bilik və bacarıqların inkişafına əsaslı təsir göstərəcək və bu prosesdə əldə edilən biliklər həm şagirdlərə, həm də müəllimlərə kömək olacaqdır. Nəticə: orta məktəblərdə riyaziyyat kursunun tədrisində tənliklərin təqribi üsullarla həlli metodik cəhətdən daha əlverişli yolları müəyyən edir, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında, əlaqələndirmə bacarıqlarının və məntiqi mühakimə yürütmə qabiliyyətlərinin inkişaf etməsində mühüm rol oynayır və yalnız standart məsələlərə deyil, həm də praktik əhəmiyyətli məsələlərə tətbiq olunur.

Author(s):

Yagub Mammadov

Nakhchivan Teachers Institute
Doctor of Mathematics, Associate
Professor

E-mail: YagubMammadov@nmi.edu.az

Yusif Majnunov

Nakhchivan Teachers Institute
Master student

E-mail: yusifmejnunov@nmi.edu.az

Key words: equation, exact solution, approximate solution, absolute error, relative error, calculation error, approximate solution methods

On the importance of solving equations using approximate methods

Abstract. All sciences including mathematics develop based on certain systems and laws. Mathematics encompasses many important branches each holding a special place in mathematics. Among such important branches the concept of equation and their components is particularly important. It is known that when solving equations we encounter such examples that it is impossible to find an analytical solution. Solving each equations is carried out using approximate solution methods. Teaching the solution of equations by approximate methods has an important didactic importance. For this purpose the importance of the role of the influence of approximate solution methods on the knowledge and skills of student should be scientifically and theoretically justified and ways to eliminate the difficulties encountered during the application of approximate solution methods should be investigated. It shows the actuality of the topic. The purpose of the article is to study the methods of approximate solution of equations in secondary schools, to apply the acquired knowledge in practice, to create conditions for systematization of the acquired knowledge and to improve its quality. Methods: During the research analysis and synthesis, observation, mathematical statistical methods were used. Practical and Theoretical Significance: Teaching approximate solution methods of equations in mathematics teaching in secondary schools will have a fundamental impact on the development of knowledge and skills and the knowledge gained in this process will help both students and teachers. Conclusion: Solving equations by approximate methods in teaching mathematics in secondary schools determines more methodologically favorable ways, plays an important role in the development of students' logical thinking, coordination skills and logical reasoning abilities and it is applied not only to standard problems but also to problems of practical importance.

Автор(ы):

Ягуб Мамедов

Нахчыванский институт учителей
Доктор математических наук,
доцент

Э-почта: YagubMammadov@nmi.edu.az

Юсиф Маджнунов

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта:

Ключевые слова: уравнение, точное решение, приближённое решение, абсолютная ошибка, относительная ошибка, вычислительная ошибка, методы приближённого решения

О значении решения уравнений приближёнными методами

Аннотация. Все науки, в том числе и математика, развиваются на основе определённых систем и закономерностей. В математике существует множество важных разделов, каждый из которых занимает особое место. Среди таких разделов понятие уравнения и его составляющие имеют большое значение. Известно, что при решении уравнений встречаются такие типы задач, для которых невозможно найти аналитическое решение. Решение подобных уравнений осуществляется с использованием приближённых методов. Обучение решению уравнений приближёнными методами имеет важное дидактическое значение. В связи с этим необходимо научно-теоретически и практически обосновать роль влияния приближённых методов решения на знания и умения учащихся, а также исследовать пути устранения ошибок, возникающих при их применении. Это обуславливает актуальность данной темы. Цель статьи заключается в изучении методов приближённого решения уравнений в общеобразовательных школах, практическом применении полученных знаний, их систематизации и повышении качества обучения. Методы: анализ и синтез, наблюдение, методы математической статистики. Практическая и теоретическая значимость: изучение приближённых методов решения уравнений в процессе обучения математике в общеобразовательных школах оказывает существенное влияние на развитие знаний и навыков и способствует как учащимся, так и учителям. Результат: применение приближённых методов решения уравнений в курсе математики средней школы играет важную роль в развитии логического мышления, способности к установлению связей и логическим рассуждениям, а также применяется не только к стандартным, но и к практико-ориентированным задачам.

Giriş. Son dövrlərdə bütün elmlər, eləcə də riyaziyyat müəyyən sistemlərə və qanunlara əsaslanaraq inkişaf edir. Məlumdur ki, təhsil kurikulumu artıq təlimdə yeni yanaşma və üsullardan istifadə etməyi tələb edir və bu öz bəhrəsini verməkdədir. Riyaziyyatda bir çox aparıcı bölmələr mövcuddur ki, bu bölmələrin hər birinin öz-özlüyündə riyaziyyat elmində xüsusi yeri vardır. Belə aparıcı bölmələr arasında tənlik anlayışı və onun hissələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə tam orta məktəblərdə riyaziyyatdan lazımı vərdiş və bacarıqlar mənimsədilməli, onlara tənliklərin həll üsulları və tətbiqləri haqqında biliklər aşılmalıdır [2]. Təqribi üsullarla tənliklərin həllinin tədris edilməsi vacib didaktik əhəmiyyətə malikdir. Təqribi üsullarla tənliklərin həll edilməsində çoxlu hesablamalar tələb olunur. Məlumdur ki, tənliklərin həlli zamanı elə misallara rast gəlirik ki, onların dəqiq kökünü hesablamaq mümkün olmur. Belə hallarda tənliklərin həll edilməsi təqribi həll üsullarını tətbiq etməklə aparılır. Təqribi üsullarla tənlikləri həll etməmişdən qabaq şagirdlər tənlik, tənliyin kökü, tənliyin həlləri haqqında anlayışları mənimsəyir və bu mövzu ilə bağlı olan anlayışları sistem halına salır. Bu sahədə qazanılmış bacarıqlar və biliklər yeri gəldikcə vərdişlərlə ifadə olunur. Nəticədə uşaqlarda riyazi və təqribi hesablama vərdişlərinə yiyələnmək bacarığı formalaşdırılır. Beləliklə, bu sahədə qazanılan bilik və bacarıqlar uşaqların riyazi və məntiqi təsəvvürlərini möhkəmləndirir, onlarda dəqiq həlli olmayan tənliklərin təqribi üsullarla həllini reallaşdırır, hesablama qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və üsulun alqorimi əsasında tərtib olunmuş proqramı kompüterdə realizə edərək tənliyin təqribi köklərini tapır. Bu baxımdan tədqiqatımız aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi tam orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində tənliklərin həllinin təqribi üsullarla tapılmasında şagirdlərin mənimsədiyi bilik və bacarıqların praktik cəhətdən tətbiq edilməsi, keyfiyyətin artırılması və qazanılan biliklərin sistem halına salınmasına şərait yaratmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri qabaqcıl məktəblərin təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, təqribi həll üsullarının öyrədilməsinə hazırlıq mərhələsinə başlamaq, şagirdlərin təqribi həll üsullarını həyata keçirmək üçün apardıqları araşdırmalar, tədqiqat üsulları, fərziyyələri nəzərdən keçirmək, hesablamalar zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq, hesablamaların səhvsiz olmasına nəzarət etmək, məktəb riyaziyyat kursunda rast gəlinən tənliklərin təqribi həll üsullarının elmi-nəzəri əsaslarını araşdırmaq, tədqiq olunan problemin həllinin ümumi və pedoqoji əsaslarını öyrətmək, müəyyən üsullarla qoyulan problemin həllinin ümumi və pedoqoji əsaslarının öyrənilməsi və tənliklərin təqribi həll üsullarının öyrədilməsi metodikasını hazırlamaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, gündəlik həyatımızda, istehsalatda və digər sahələrdə ölçmə və ya hesablamaları yerinə yetirərkən alınan tənliklərə tez-tez rast gəlirik. Belə tənliklərlə rastlaşdıqda, onların analitik həllini həmişə tapmaq mümkün olmur. Həqiqətən də belə tənliklərin təqribi həllinin nəticəsi aparılmış ölçmə və ya təcrübədən alınmış statistik verilənlərə görə təqribi olaraq tapılır. Nəticədə alınır ki, dəyişənin tərtibi və əmsallar həmişə dəqiq olaraq təyin olunmur. Belə hallarda tənliyin təqribi həll üsullarından istifadə edilir.

Hesablamalar aparılarkən əksər tənliklərin dəqiq həllini, kökünü tapmaq mümkün olur. Ancaq buna baxmayaraq bəzən müəyyən çətinliklərə və ya problemlərə də rast gəlirik. Fərz edək ki, hansısa bir tənliyi həll etdikdən sonra $x = 2 + \sqrt{17}$ şəklində kök almışıq. Aydındır ki, cavabın bu şəkildə alınmasından praktik olaraq istifadə etmək mənasızdır. Çünki $\sqrt{17}$ -dən dəqiq kök çıxmır. Ona görə də belə bir sual ortaya çıxır ki, kvadrat kökün təqribi qiymətini hansı dəqiqliklə götürməliyik?

Fərz edək ki, $\sqrt{k}$ -nın ($k > 0$) qiymətini tapmaq istəyirik. Məlumdur ki, $\sqrt{k} x^2 = k$ tənliyinin köküdür və müsbət kökü tədqiq etmək istəyirik. $x^2 = k$ tənliyini $x = \frac{k}{x}$ şəklində götürürük. Tutaq ki, $\sqrt{k}$ -ya yaxın olan hər hansı kvadrat kökün dəqiq qiymətini bilirik. Bu qiymət olaraq x_0 götürək. Onda x_0 və $\frac{k}{x_0}$ ədədləri bərabər olacaqdır. Deməli x_0 ədədi $x = \frac{k}{x}$ tənliyinin kökü olur.

Əgər $x_0 \neq \sqrt{k}$ olarsa, onda x_0 və $\frac{k}{x_0}$ ədədlərindən biri $\sqrt{k}$ -dan kiçik, yerdə qalan isə $\sqrt{k}$ -dan böyük olmalıdır. Əks halda onların hasili k -ya bərabər olmaz. Nəticədə $\sqrt{k}$ ədədi x_0 və $\frac{k}{x_0}$ ədədlərinin

hüddüdləndirdiyi parçada yerləşəcək. Onda $\sqrt{k}$ -nin təqribi qiyməti olaraq bu ədədlərin orta qiyməti olan $x_1 = \frac{1}{2}\left(x_0 + \frac{k}{x_0}\right)$ ədədini götürək. x_1 üçün alınmış orta qiyməti daha əlverişli münasibətə gətirə bilərik. Bunun üçün x_1 və $\frac{k}{x_1}$ ədədlərinin orta qiymətini $x_2 = \frac{1}{2}\left(x_1 + \frac{k}{x_1}\right)$ şəklində tapırıq. Sonra eyni qayda ilə x_2 və $\frac{k}{x_2}$ ədədləri üçün tətbiq edərək $x_3 = \frac{1}{2}\left(x_2 + \frac{k}{x_2}\right)$ alırıq. Prosesi bu qayda ilə davam etdiririk.

$x_0, x_1, x_2, x_3, \dots$ ədədlərinin ardıcıl olaraq $\sqrt{k}$ -ya necə yaxınlaşdığını nümayiş etdirmək üçün $\sqrt{17}$ -ni hesablayaq. Məlumdur ki, $\sqrt{17}$ -yə yaxın olan və dəqiq kvadrat kökü olan ədəd $\sqrt{16}$ -dır. $\sqrt{16} = 4$ olduğundan başlanğıc yaxınlaşma olaraq $x_0 = 4$ qəbul edə bilərik. Onda ardıcıl yaxınlaşmanı aşağıdakı kimi qurarıq:

$$x_0 = 4,0000000;$$

$$x_1 = 4,1250000;$$

$$x_2 = 4,1231061;$$

$$x_3 = 4,1231056;$$

$$x_4 = 4,1231056.$$

Aparılan ardıcıl yaxınlaşmalardan görünür ki, dördüncü yaxınlaşma üçüncüdən fərqlənmir. Onda $\sqrt{17} \approx 4.1231056$ götürmək olar.

Beləliklə, $\sqrt{k}$ ədədinin ardıcıl yaxınlaşma düsturunu

$$x_{n+1} = f(x_n)$$

şəklində verə bilərik, belə ki, $f(x) = \frac{1}{2}\left(x + \frac{k}{x}\right)$.

Təqdim olunan üsul $f(x) = 0$ tənliyinin təqribi həlli üçün ardıcıl yaxınlaşma və yaxud iterasiya üsuludur [4]. Qeyd edək ki, $f(x) = 0$ şəklində olan cəbri və transendent tənliklərin təqribi həlli üçün parçanın yarıya bölünməsi, vətərlər, toxunanlar, qarışıq və s. üsullar müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur.

Müasir dövrümüz informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) əsridir. İndi gündəlik həyatımızda, məişətdə, elm və təhsildə və bu kimi digər sahələrdə qarşıya çıxan problemləri İKT-dən istifadə etmədən həll etmək müşğul məsələdir. Tənliklərin həlli ilə bağlı rastlaşdığımız problemləri həll etmək üçün təqribi hesablama üsullarından və kompüter proqramlarından müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Ona görə də təhsil alan hər bir şəxs istifadə etdiyi sahəyə uyğun proqramlaşdırma dillərindən birini mənimsəməlidir.

Gündəlik həyatımızda elə məsələlər mövcuddur ki, onların həllinin varlığı tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə məsələlərin həmişə analitik həllini tapmaq çətinlik törədir, yaxud da heç analitik həlli yoxdur və belə tip məsələlərə tez-tez rast gəlinir. Müasir riyaziyyat elminin çoxlu sayda yeni-yeni sahələri ortaya çıxır və onları dərinlən öyrəndikdə təqribi həll üsullarının köməyi ilə problemlərin təqribi həllini müvəffəqiyyətlə tapmaq olur. Bəzən elə hallar olur ki, həll edəcəyimiz tənlik bir neçə dəyişəni olan tənliklərə gətirilə bilər. Belə şəkildə olan tənlikləri isə həll etmək həmişə effektiv olur. Bəzi qeyri-xətti, transendent, diferensial və integral tənliklərin ədədi həllini tapmaq mümkündür. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə dəqiq həlli olmayan və həll prosesi uzun hesablamalar tələb edən tənliklərin təqribi həlli zamanı proqramlaşdırmanın tətbiqi ilə kompüterdə hesablamaları aparmaq olar.

Nəticədə, analitik həlli olmayan, daha doğrusu kökünün dəqiq qiymətini tapmaq mümkün olmayan məsələlərin cavabını tapmaq üçün riyaziyyatın yeni bir bölməsi yarandı. Yeni yaranmış bölmə elə problemləri əhatə etməlidir ki, riyaziyyatın bir çox bölmələrinin, o cümlədən analizin başlanğıcı, həndəsənin və cəbrin, bəzi məsələlərinin həlli, təsadüfi kəmiyyətlər arasındakı əlaqənin statistik metodlarla öyrənilməsi, ümumiyyətlə texniki məsələlərin müasir üsullarla hesablanması mümkün olsun. Riyaziyyatın bu bölməsi *hesablama riyaziyyatı* adlanır [7].

Hesablama riyaziyyatında belə problemləli məsələləri həll etmək üçün müxtəlif üsullar vardır. Tənliklərin bu üsullarla həlli zamanı funksional analizin terminlərdən deyil, fəzalardan istifadə edilir.

Belə məsələlər

$$y = \varphi(x)$$

kimi funksional asılılıqlar şəklində verilir.

Tutaq ki, $x \in R_1, y \in R_2$ və $A(x)$ verilmiş ixtiyari bir funksiyadır. x -in qiyməti məlum olduqda y -in və yaxud y -in qiyməti məlum olduqda x -in qiymətini tapmaq tələb olunur. Burada R_1 və R_2 sonsuz ölçülü fəzələrdir. Bu fəzaları uyğun olaraq $\overline{R_1}$ və $\overline{R_2}$ fəzaları, A -nı isə $\bar{A}$ ilə işarə etsək, onda yuxarıdakı funksional asılılıq

$$\bar{y} = \bar{A}(\bar{x})$$

şəklinə düşər.

Hesablama riyaziyyatında aşağıdakı üç növ xətanın təsnifatını daxil etmək zəruridir.

Aradan qaldırılaraq bilinməyən xəta. Məlumdur ki, tədqiq edilən tənliklərin həlli zamanı dəqiq kök almaq müşkül məsələdir. Ona görə də kökün təqribi qiymətlərindən istifadə edirik. Ancaq alınan kökün heç bir xəta buraxmadan tam kök olması da mümkün deyil. Kökün təqribi qiymətlərinin də xətalıdır. Belə xətalı nisbi və mütləq xətalardır. Məsələlərin həlli prosesində təqribi qiymətlər alınır. Bu təqribiliyi yox etmək olmaz, sadəcə təqribiliyi azaltmaq olar. Bu o deməkdir ki, alınan xətalı tam olaraq aradan qaldırmaq mümkün olmur. Buna görə də belə xətalı aradan qaldırılaraq bilinməyən xətalı adlanır. Məsələn, küləyin sürəti saniyədə $12,6 \text{ km/saniyə}$ -dir. Aydındır ki, bu qiymət dəqiq deyil, təqribidir.

Üsulun xətası. Biz ixtiyari bir məsələni həll etməmişdən qabaq ona uyğun gələn üsullardan birini seçirik. Buradan belə çıxır ki, həll edilən məsələyə müvafiq həll üsulu və bu üsulun özünün də xətası vardır. Hər bir üsulun xətası ayrı-ayrılıqda öyrənilib qiymətləndirilməlidir.

Hesablamanın xətası. Verilən məsələlərin, o cümlədən tənliklərin həlli prosesində hesablama aparılarkən həqiqi ədədlərdən istifadə olunur və bir çox hallarda nəticələr onluq kəsrlər şəklində olur. Bu səbəbdən alınan cavabları yuvarlaqlaşdırmaq lazım gəlir. Belə hallarda xətalı əmələ gəlir. Bu cür xətalı hesablama xətalı adlanır və belə xətalı mütləq öyrənilməlidir.

Material və metodlar. Tədqiqatın aparılmasında kompleks elmi-metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. Araşdırma əsasən nəzəri-analitik və praktik xarakter daşıyır və tam orta məktəblərdə riyaziyyat fənninin tədrisində tənliklərin təqribi üsullarla həlli prosesinə yönəlmişdir. Tədqiqatın material bazasını tam orta məktəb riyaziyyat dərslikləri, riyaziyyatın müxtəlif bölmələrinin – o cümlədən tənliklər, kvadrat köklər, funksional asılılıqlar və integral tənliklər – tədris metodikası, hesablama riyaziyyatı və təqribi həll üsulları haqqında yerli və xarici elmi ədəbiyyat, həmçinin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və proqramlaşdırma vasitələri təşkil etmişdir. Bundan əlavə, şagirdlərin tənliklərin təqribi həlli zamanı əldə etdiyi nəticələr, aparılan hesablamalar və müşahidələr tədqiqat materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda istifadə olunan metodlar nəzəri analiz, təcrübə və müşahidə, hesablama və proqramlaşdırma, eləcə də didaktik və pedaqoji yanaşmaları əhatə etmişdir. Nəzəri analiz metodu vasitəsilə tənliklərin təqribi həll üsullarının elmi-nəzəri əsasları öyrənilmiş, ardıcıl yaxınlaşma (iterasiya) və digər ədədi üsullar təhlil edilmişdir. Təcrübə və müşahidə metodu ilə şagirdlərin təqribi həll üsullarını tətbiq etməsi, hesablamalarda rast gəlinən çətinliklərin və xətalı müəyyən edilməsi həyata keçirilmişdir. Hesablama və proqramlaşdırma metodu isə kompüter proqramları vasitəsilə tənliklərin təqribi köklərinin hesablanması və nəticələrin qiymətləndirilməsini əhatə etmişdir. Didaktik və pedaqoji metodlar şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, əlaqələndirmə bacarıqlarını və tədqiqatçılıq motivasiyasını inkişaf etdirmək məqsədilə məsələlərin təhlili, fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin tətbiqi ilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatda həmçinin aradan qaldırılaraq bilinməyən xətalı, üsul xətalı və hesablama xətalının təsnifatı və analizi aparılmışdır.

Tədqiqat eksperimental və analitik mərhələlərdən ibarət olmuşdur. İlkin mərhələdə şagirdlərə tənlik və tənliyin kökü haqqında nəzəri biliklər verilmiş, ardınca təqribi həll üsulları üzrə praktiki tapşırıqlar həyata keçirilmişdir. Hər bir tapşırıqda ardıcıl yaxınlaşma üsulu tətbiq olunmuş və nəticələr qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma şagirdlərin riyazi və məntiqi bacarıqlarının sistemli

şəkildə formalaşmasına, təqribi hesablama vərdişlərinin inkişafına, həmçinin fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin gücləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Nəticə və müzakirə. Riyaziyyat təlimi prosesində tənliklərin həlli bir deyil, bir sıra pedoqoji və didaktik məqsədlərə çatmaq üçün nəzərdə tutulur. Həmin məqsədlər adətən müəllimin məsələyə verdiyi məzmun və vəzifə ilə müəyyənləşdirilir. Müəllimin belə məsələlərlə bağlı qarşıya qoyduğu məqsədlər müəyyən didaktik əhəmiyyətə malikdir. Məsələnin əsas əhəmiyyətini məzmunundan və tətbiqlərinin didaktik məqsədlərindən asılı olaraq iki qrupa bölmək olar: məsələnin təlim əhəmiyyəti və tərbiyəvi əhəmiyyəti.

Riyaziyyatdan anlayışların formalaşması məqsədilə, onların tərifləri və xassələri üzərində sistemativ olaraq ciddi işlər aparmaq zəruridir. Aydındır ki, anlayışı mənimsəmək yalnız onun tərifini əzbərdən bilmək yox, həmçinin onu bütövlükdə qavramaq deməkdir. Tərifdə olan hər bir sözün mənasını analiz etmək, onun hər bir hissəsini aydınlaşdırmaq və tərifdə sözü gedən xassələrə dərinlən bələd olmaq deməkdir. Bunu isə tənliklərə gətirilən çalışmalarla və məsələlərlə dərinləşdirmək olar.

Məlumdur ki, təlim prosesi tərbiyə ilə sıx vəhdəddədir. Bu isə o deməkdir ki, tədris prosesi təlim və tərbiyə ilə qarşılıqlı olaraq əlaqədədir. Bilirik ki, şagirdin həyatında tərbiyənin rolu danılmazdır və şagirdə məktəbdə təhsil ilə bərabər, tərbiyə də aşılmalıdır. Bu tip məsələlər əsas amil kimi tam orta təhsilin qarşısında bir vəzifə kimi durur. Ona görə də fənn müəllimi yalnız şagirdlərə tənliklərin həlli ilə əlaqəli olan riyazi bacarıqlar, vərdişlər formalaşdırmır, o, eyni zamanda şagirdlərə tərbiyəvi məsləhətlər də verir. Riyaziyyatdan fənn müəlliminin və ya metodistlərin hazırlayıb tərtib etdikləri məsələlər gündəlik tələbatı, təbiəti, tarixi, iqtisadi inkişafı və digər sahələri nə qədər çox əhatə etmiş olarsa, tərbiyəvi baxımdan effekt verən bir iş olar.

Tənlik qurmağa aid məsələlər və onların həllini tapmaq şagirdlərdə çoxlu sayda təfəkkür və təxəyyül proseslərinin tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayır. A.Y.Xinçinə görə [10] belə üslub formal-məntiqi mühakimə sxemindən həm sözlərdə, həm də yazılışlarda fikirlərin ifadə olunması, təfəkkürün gedişinin dəqiq olaraq hissələrə ayrılması, tətbiq edilən simvolikanın dəqiqliyi ilə seçilir. Belə təfəkkür üslubu şagirdlərə həm də dəqiq olmağı öyrədir.

Yekun nəticə. Ümumtəhsil orta məktəblərdə riyaziyyat kursunun tədrisində tənliklərin təqribi üsullarla həlli metodik cəhətdən daha əlverişli yolları müəyyən edir, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında, əlaqələndirmə bacarıqlarının və məntiqi mühakimə yürütmə qabiliyyətlərinin inkişaf etməsində mühüm rol oynayır, yalnız standart məsələlərə deyil, həm də praktik əhəmiyyətli məsələlərə tətbiq olunur, fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradır, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığı, elmi işlər ilə məşğul olmaq həvəsi yaradır və müəyyən didaktik əhəmiyyətə malik olur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika (orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti) / A.N.Abbasov. – Bakı, – 2000. – 362 s.
2. Adıgözəlov, A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası / A.S.Adıgözəlov. Bakı: ADPU, – 2015. – 350 s.
3. Dəmirova, H.E. Parçanın ardıcıl yarıya bölmə metodu // Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – Bakı, – 2017. №1, – s. 246-250.
4. Əliyev, K.S. Tənliklərin təqribi üsullarla həllinə dair göstərişlər / K.S.Əliyev, T.M.Əliyeva, A.Ə.Sadıxov. – Bakı: API, – 1990.– 40 s.
5. Колмогоров, А.Н. Современная математика и математика в современной школе // – 2003. №3, – с.10-11.
6. Məlikov, T.Q. Müşahidə nəticələrinin riyazi araşdırılması / T.Q.Məlikov. – Bakı: Elm, – 2006. – 308 s.
7. Məmmədov, Ə.M. Hesablama riyaziyyatı / Ə.M.Məmmədov, R.Y.Şükürov. – Bakı, – 2010. – 457 s.
8. Məmmədov, Y.C. Təqribi hesablama üsulları (ali məktəblər üçün dərslik) / Y.C.Məmmədov. –

Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – 286 s.

9. Həsənov, Ə.S. Ali riyaziyyatın xüsusi bölmələri. Dərs vəsaiti / Ə.S.Həsənov, M.İ.Seyidov. – Bakı, – 2018. – 224 s.
10. Хинчин, А.Я. Педагогические статьи / А.Я.Хинчин. – Москва: АПН РСФСР, – 1963. – 204 с.

*Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor Soltan Əliyev
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 18.04.2025, son daxilolma – 05.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

UOT: 517.938

<https://doi.org/10.30546/670832.2025.02.1267>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2025, № 3, s. 110-115

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2025, № 3, p. 110-115

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2025, № 3, с. 110-115

Kompleks kəmiyyət haqqında bəzi mülahizələr

Müəllif(lər):

Elman Mahmudov

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: elmanmahmudov@gmail.com

Açar sözlər: vektor, vektorların modulu, vektorların cəbri hasilı, ortoqonal toplananlar, skalyar hasil, vektorial hasil, kompleks kəmiyyət, Teylor sırası, üstlü funksiya, kompleks kəmiyyət funksiyası

Annotasiya. Məqalədə kompleks kəmiyyət anlayışının tətbiqi vektor qüvvə ilə düzxətli yerdəyişmə vektorunun cəbri hasilı əsasında araşdırılır. Konkret həndəsi model üzərində göstərilir ki, bu hasil müxtəlif riyazi və fiziki məna daşıyan iki tərkib hissənin cəmi kimi təqdim oluna bilər. Hasilin həqiqi hissəsi qüvvənin yerdəyişmə zamanı gördüyü işi ifadə edir, xəyali hissə isə seçilmiş koordinat sistemində nəzərdən qüvvə momentinin vektoru kimi şərh olunur.

Məqalədə qüvvə vektorunun ortoqonal tərkib hissələrə ayrılması, vahid vektorlardan istifadə və analitik ifadənin alınması üçün həndəsi münasibətlərin tətbiqi ətraflı şəkildə təhlil edilir. Göstərilir ki, bu yanaşma vektorların cəbri hasilinə kompleks kəmiyyət kimi baxmağa imkan verir və onun tətbiqi riyaziyyat və mexanika məsələlərində interpretasiya imkanlarını genişləndirir.

Məqalənin ikinci hissəsində üstlü funksiyanın Teylor sırasına ayrılması əsasında vektor üstlü funksiyası tədqiq olunur və müəyyən edilir ki, onun açılımlı da kompleks kəmiyyətə gətirib çıxarır. Bu əsasda hiperbolik funksiyaların tərfi verilir və alınmış düsturların düzgünlüyü məlum analitik münasibətlərlə müqayisə yolu ilə əsaslandırılır.

Author(s):

Elman Mahmudov

PhD on Mathematics, Associate
Professor

E-mail: elmanmahmudov@gmail.com

Key words: vector, vector magnitude, algebraic product of vectors, orthogonal components, scalar product, vector product, complex quantity, Taylor series, exponential function, complex-valued function

Some considerations on complex quantities

Abstract. This article investigates the concept of complex quantities on the basis of the algebraic product of a vector force and a linear displacement vector. Using a specific geometric model, it is shown that this product can be represented as the sum of two components with distinct mathematical and physical interpretations. The real part of the product corresponds to the work done by the force during displacement while the imaginary part is interpreted as the vector of the force moment relative to a chosen coordinate system.

The study provides a detailed analysis of decomposing the force vector into orthogonal components, utilizing unit vectors and applying geometric relations to derive the analytical expression. This approach allows the algebraic product of vectors to be viewed as a complex quantity and broadens its interpretative applications in mathematics and mechanics.

In the second part of the article the vector exponential function is examined via its Taylor series expansion showing that this expansion also leads to a complex quantity. Based on this definitions of hyperbolic functions are introduced and the correctness of the derived formulas is substantiated by comparison with known analytical relations.

Автор(ы):

Елман Махмудов

Доктор философии по математике,
доцент

Э-почта: elmanmahmudov@gmail.com

Ключевые слова: вектор, модуль вектора, алгебраическое произведение векторов, ортогональные разложения, скалярное произведение, векторное произведение, комплексная величина, ряд Тейлора, показательная функция, функция комплексной переменной

Некоторые замечания о комплексной величине

Аннотация. В статье рассматривается пример применения понятия комплексной величины на основе алгебраического произведения вектора силы и вектора прямолинейного перемещения. На конкретной геометрической модели показано, что данное произведение может быть представлено в виде суммы двух составляющих, обладающих различным математическим и физическим смыслом. Действительная часть соответствует работе силы при перемещении точки приложения, а мнимая часть интерпретируется как вектор момента силы относительно выбранной системы координат.

В работе подробно анализируется разложение вектора силы на ортогональные компоненты, использование единичных векторов и применение геометрических соотношений для получения аналитического выражения алгебраического произведения. Показано, что такое представление позволяет рассматривать алгебраическое произведение векторов как комплексную величину, что расширяет возможности его интерпретации в задачах прикладной математики и механики.

Во второй части статьи на основе разложения показательной функции в ряд Тейлора исследуется векторная экспоненциальная функция. Установлено, что результат ее разложения также приводит к комплексной величине. На этой основе выводятся определения гиперболических функций и обосновывается корректность полученных формул путем их сопоставления с известными аналитическими соотношениями.

I. Giriş. Məlumdur ki, vektorlar arasında vurma əməli doğruluqlarına heç bir şübhə olmayan skalyar və vektorial hasillər kimi aparılır. Onu da qeyd edək ki, bu hasillər elmə mexanikadan gəlmişdir. Bu hasillərlə bərabər bir nöqtəyə tətbiq olunmuş və bir-biri ilə a bucağı əmələ gətirən $\vec{a}$ və $\vec{b}$ vektorlarının cəbri hasilinə də baxmaq olar [3].

$\vec{a}$ və $\vec{b}$ vektorlarının cəbri hasilini $\vec{a} \cdot \vec{b}$ kimi işarə edək.

$\vec{a}$ və $\vec{b}$ vektorlarının cəbri hasilini nəticəsində alınmış aşağıdakı bərabərlik skalyar və vektorial hasillərin birləşməsi ilə ibarət olur [2]. Bu hasil kompleks kəmiyyət adlandırmaq olar. Bu bərabərlik riyazi olaraq aşağıdakı kimidir.

$$y = \vec{a} \cdot \vec{b} = \vec{a} \cdot b \cdot \cos a + a \cdot b \cdot \vec{k} \sin a \quad (1.1)$$

Bu hasil kompleks kəmiyyətin triqonometrik formasıdır.

Burada $\vec{a} \cdot \vec{b}$ hasilini birləşməsinin birləşməsi vurulması kimi qəbul olunur. Burada $\vec{k}$ vahid vektordur.

(1.1) bərabərliyini belə də yazmaq olar.

$$y = a \cdot b (\cos a + \vec{k} \sin a) \quad (1.2)$$

(1.2)-i belə də yazmaq olar

$$y = R (\cos a + \vec{k} \sin a) \quad (1.2')$$

Beləki burada R kompleks kəmiyyətin modulu olub aşağıdakı kimi təyin olunur $R = a \cdot b$ (1.2.)-dəki a bucağı isə kompleks kəmiyyətin arqumenti olur. Onu da qeyd edək ki, kompleks kəmiyyətin modulu da ox oxu ilə a bucağı əmələ gətirir [3].

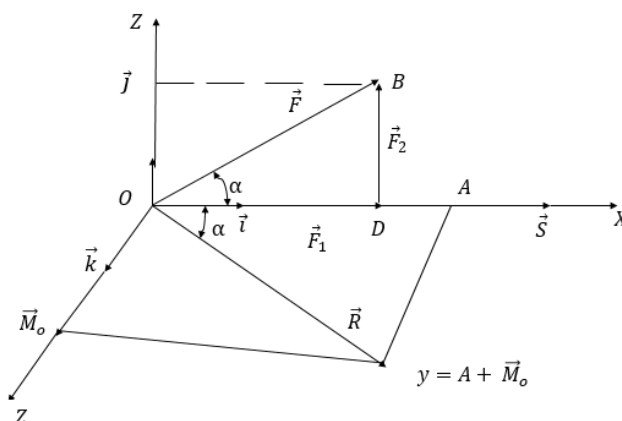
Skalyar və vektorial hasillərin təriflərini nəzərə alaraq (1.1)-i aşağıdakı kimi də yazarıq.

$$y = \vec{a} \cdot \vec{b} = (\vec{a}, \vec{b}) + [\vec{a}, \vec{b}] \quad (1.3)$$

Aldığımız (1.1), (1.2) və (1.3) bərabərlikləri kompleks kəmiyyətin riyazi ifadələridir. (1.2) bərabərliyinin sağ tərəfindəki $\cos a + \vec{k} \sin a$ ifadəsi kompleks kəmiyyət funksiyasıdır. Burada $+$ işarəsi toplama əlaməti deyildir. Bu işarə (1.1)-in tərkib hissəsi kimi bura daxil edilmişdir.

II. Kompleks kəmiyyətin tətbiqinə aid bir nümunə.

Kompleks kəmiyyətin tətbiqinə aid bir nümunə vermək üçün $\vec{F}$ qüvvə vektoru ilə $\vec{S}$ düzxətli yerdəyişmə vektorunun cəbri hasilinə baxaq. Tutaq ki, $\vec{F}$ qüvvə vektoru ilə $\vec{S}$ düzxətli yerdəyişmə vektoru O nöqtəsinə tətbiq olunaraq, bir-biri ilə a bucağı gətirirlər. Vektorların O tətbiq nöqtəsində $x o y z$ fəza Dekart koordinat sistemi seçirik. Belə ki, fəza koordinat sisteminin bazis vektorları $\vec{i}, \vec{j}$ və $\vec{k}$ olsun. Koordinat sistemini aşağıdakı şərt daxilində seçirik. $\vec{S}$ vektoru ox koordinat oxu üzərində olsun. $\vec{F}$ qüvvə vektoru isə $x oy$ koordinat müstəvisi üzərində olmaqla $\vec{S}$ düzxətli yerdəyişmə vektoru ilə a bucağı əmələ gətirsin (Şəkil 1). $\vec{F}$ qüvvə vektoru ilə $\vec{S}$ düzxətli yerdəyişmə vektorunu əmələ gətirdiyi bucaq a olsun.

Şəkil 1.

Verilmiş bu vektorların $\vec{F} \cdot \vec{S}$ cəbri hasilinə baxaq. Bu cəbri hasili təyin etmək üçün $\vec{F}$ qüvvə vektorlarını aşağıdakı kimi iki ortoqonal $\vec{F}_1, \vec{F}_2$ toplanana ayıraq. Belə ki, $\vec{F}_1$ toplananı ox koordinat oxu üzərinə düşsün. Yəni, $\vec{S}$ yerdəyişmə vektoru üzərinə düşsün. $\vec{F}_2$ isə $\vec{F}_1$ -ə perpendikulyar olsun. Yəni, $\vec{F}_1 \perp \vec{F}_2$ olsun.

Bunun üçün məlum qaydaya əsasən, α bucağı məlum olduğundan, $\vec{F}$ qüvvə vektorunun uc nöqtəsindən $\vec{S}$ vektoruna DB perpendikulyarını endirək. Beləliklə, $\vec{F}$ qüvvə vektorunu $\vec{OD} = \vec{F}_1$ və $\vec{DB} = \vec{F}_2$ kimi iki ortoqonal vektora (toplanana) ayırmış olururuq. Deməli, $\vec{F} = \vec{F}_1 + \vec{F}_2$ olar. Həmçinin $\vec{F}_1 \perp \vec{F}_2$ olur. Bu ayırmanı nəzərə alaraq $\vec{F} \cdot \vec{S}$ hasilini aşağıdakı kimi yazarıq.

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = (\vec{F}_1 + \vec{F}_2) \cdot \vec{S} \quad (2.1)$$

Buradan isə yazarıq

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = \vec{F}_1 \cdot \vec{S} + \vec{F}_2 \cdot \vec{S} \quad (2.2)$$

(2.2)-ni bazis vektorlar vasitəsi ilə aşağıdakı kimi yazarıq.

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = \vec{F}_1 \cdot \vec{S} + \vec{F}_2 \cdot \vec{S} = F_1 \cdot \vec{i} \cdot S \cdot \vec{i} + F_2 \cdot \vec{j} \cdot S \cdot \vec{i} = \vec{F}_1 \cdot \vec{S} \cdot \vec{i}^2 + \vec{F}_2 \cdot S \cdot \vec{i} \cdot \vec{j} \quad (2.3)$$

Buradan isə yazarıq

$$y = \vec{F}_1 \cdot \vec{S} + \vec{F}_2 \cdot S \cdot \vec{i} \cdot \vec{j} \quad (2.4)$$

(2.4)-dəki $\vec{i} \cdot \vec{j}$ hasilini kompleks kəmiyyət qaydası ilə vuraq. Onda alırıq

$$\vec{i} \cdot \vec{j} = |\vec{i}| \cdot |\vec{j}| \cdot \cos 90^\circ + |\vec{i}| \cdot |\vec{j}| \cdot \vec{k} \cdot \sin 90^\circ = 0 + \vec{k} = \vec{k} \quad (2.5)$$

Burada $\vec{k}$ vahid vektoru öz koordinat oxu boyunca yönəlir. Deməli, $\vec{i} \perp \vec{k}$ və $\vec{j} \perp \vec{k}$ olur. (2.5)-də $|\vec{i}| \cdot |\vec{j}| = 1$ olduğu qəbul olunur. Eyni qayda ilə $\vec{j} \cdot \vec{k}$ və $\vec{k} \cdot \vec{i}$ hasilərini də təyin edə bilərik. Belə ki, $\vec{j} \cdot \vec{k} = \vec{i}$ və $\vec{k} \cdot \vec{i} = \vec{j}$ olduğunu alırıq. Eyni qayda ilə $\vec{k} \cdot \vec{k} = 1$, $\vec{i} \cdot \vec{i} = 1$ və $\vec{j} \cdot \vec{j} = 1$ bərabərliklərini də almaq olar. (2.5)-i nəzərə alaraq (2.4)-ü aşağıdakı kimi yazarıq

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = \vec{F}_1 \cdot S + \vec{F}_2 \cdot S \cdot \vec{k} \quad (2.6)$$

İndi isə, $\vec{F}_1$ və $\vec{F}_2$ -nin ədədi qiymətini təyin edək. Bunun üçün ΔOAB -dən yazarıq (Şəkil 1) $\cos a = \frac{F_1}{F}$. Buradan isə yazarıq

$$F_1 = F \cdot \cos a \quad (2.6')$$

Yenə də ΔOAB -dən yazarıq $\sin a = \frac{F_2}{F}$. Buradan isə yazarıq

$$F_2 = F \cdot \sin a \quad (2.6'')$$

(2.6') və (2.6'') –i (2.6)-da nəzərə alsaq yazarıq

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = F \cdot S \cdot \cos a + F S \vec{k} \sin a \quad (2.7)$$

Deməli, (1.1)-ə oxşar bərabərlik alırıq. Daha doğrusu kompleks kəmiyyət alırıq.

(2.7)-nin sağ tərəfindəki $F \cdot S \cdot \cos a$ ifadəsi skalyar hasil olub. $\vec{F}$ qüvvəsinin $\vec{S}$ yerdəyişmə vektoru boyunca gördüyü işdir. Bunu A ilə işarə edək $A = F \cdot S \cdot \cos a$ (2.7) Bu hasil ox koordinat oxu üzərində olur. (2.7)-in sağ tərəfindəki ikinci toplanan isə $\vec{F}$ və $\vec{S}$ vektorlarının vektorial hasilı olub, $\vec{F}$ qüvvəsinin yaratdığı vektor momentidir. Moment vektoru isə xoy koordinat müstəvisinə perpendikulyar olur. Bunu isə $\vec{M}_o$ ilə işarə edək. Yəni $\vec{M}_o = F \cdot S \cdot \vec{k} \sin a$ (2.7''). Bu ifadə öz koordinat oxu üzərində yerləşir. (2.7') və (2.7'')-i (7)-də nəzərə alsaq

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = A + \vec{M}_o \quad (2.8)$$

olar.

Beləliklə alırıq ki, qüvvə vektoru ilə düzxətli yerdəyişmə vektorunun cəbri hasilini kompleks kəmiyyət olub, iş ilə moment vektorunun cəbri cəminə bərabər olur. (8)-i belə də yazmaq olar.

$$y = \vec{F} \cdot \vec{S} = (\vec{F}, \vec{S}) + [\vec{F}, \vec{S}] \quad (2.9)$$

Həndəsi olaraq bu cəmi almaq üçün A ilə $\vec{M}_o$ -nu kompleks ədəd qaydası ilə toplamaq lazımdır (Şəkil 1). Deməli, aldığımız y kompleks kəmiyyəti xoz koordinat müstəvisi üzərində yerləşir. xoz müstəvisini kompleks kəmiyyət müstəvisi, ox koordinat oxunu skalyar ox , oz koordinat oxunu isə

vektori ox adlandıraraq. Onu da qeyd edək ki, kompleks ədəd, ədəd anlayışının genişləndirilmiş forması olduğu kimi, kompleks kəmiyyət də kəmiyyət anlayışının genişləndirilmiş formasıdır.

2.I. Kompleks kəmiyyət vasitəsi ilə Hiberlik funksiyaların ədədi qiymətinin təyin olunması.

I. Giriş. Vektor üstlü $e^{\vec{k}}$ funksiyasının Teylor sırasına ayrılması.

Vektor üstlü $e^{\vec{k}}$ funksiyasını Teylor sırasına ayırmaq üçün e^x üstlü funksiyanın Teylor sırasına ayrılması qaydasından istifadə edək. Məlumdur ki, e^x funksiyasının Teylor sırasına ayrılması aşağıdakı kimidir:

$$e^x = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} + \frac{x^3}{3!} + \dots + \frac{x^n}{n!} \dots \quad (1.1) \quad [1]$$

Bu bərabərlikdə $x = 1$ olduqda e ədədinin ədədi qiymətini alırıq. Yəni

$$e = 1 + 1 + \frac{1}{2!} + \frac{1}{3!} + \dots + \frac{1}{n!} + \dots \approx 2,72 \quad (1.2)$$

indi isə (1.1) düsturundan istifadə edərək $e^{\vec{k}}$ vector üstlü funksiyanın Teylor sırasına ayrılışına baxaq. Burada $\vec{k}$ vahid vektordur. Onda yazırıq.

$$e^{\vec{k}} = 1 + \frac{\vec{k}}{1!} + \frac{\vec{k}^2}{2!} + \frac{\vec{k}^3}{3!} + \frac{\vec{k}^4}{4!} + \frac{\vec{k}^5}{5!} + \frac{\vec{k}^6}{6!} + \dots \quad (1.3)$$

Buradan isə yazırıq

$$e^{\vec{k}} = 1 + \frac{\vec{k}}{1!} + \frac{1}{2!} + \frac{\vec{k}^3}{3!} + \frac{1}{4!} + \frac{\vec{k}^5}{5!} + \frac{1}{6!} + \dots \quad (1.4)$$

Aldığımız bu bərabərliyin sağ tərəfini aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq.

$$\begin{aligned} e^{\vec{k}} \left(1 + \frac{1}{2!} + \frac{1}{4!} + \frac{1}{6!} + \dots \right) + \vec{k} \left(1 + \frac{1}{3!} + \frac{1}{5!} + \frac{1}{7!} + \dots \right) = \\ = \left(1 + \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 6} + \dots \right) + \\ + \vec{k} \left(1 + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3} + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5} + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 6 \cdot 7} + \dots \right) \approx \\ \approx (1 + 0,5 + 0,04 + 0,001 + \dots) + \vec{k} (1 + 0,17 + 0,008 + \dots) \approx \\ \approx 1,54 + \vec{k} \cdot 1,18 \end{aligned}$$

Deməli,

$$e^{\vec{k}} = 1,54 + \vec{k} \cdot 1,18 \quad (1.5)$$

olar. Deməli, $e^{\vec{k}}$ vector üstlü funksiyanın Teylor sırasına ayrılışı kompleks kəmiyyətdir (Skalyar və vektorial kəmiyyətlərin birliyi kimi). Digər tərəfdən də məlumdur ki, e ədədinin təqribi qiyməti aşağıdakı kimidir [1].

$$e \approx 2,71828 \quad (1.6)$$

(1.6)-ni (1.5)-də nəzərə alsaq

$$(2,71)^{\vec{k}} = 1,54 + \vec{k} \cdot 1,18 \quad (1.7)$$

olar. Bu bərabərliyin modulu isə $2,72 \approx 1,54 + 1,18$ olur (Çünki $|\vec{k}| = 1$ olur).

Alınmış nəticə. $e^{\vec{k}}$ funksiyasının Teylor sırasına ayrılmasının düzgünlüyünü göstərir. Belə ki, $2,72 = 2,72$ olur.

II. Hiperbolik funksiyaların ədədi qiymətinin təyin olunma qaydası.

Alınmış (1.5) düsturundan istifadə edərək, hiperbolik funksiyaların ədədi qiymətini təyin edə bilərik. Bunun üçün vektor üstlü $e^{\vec{k}t}$ funksiyasının Teylor sırasına ayrılması üçün aldığımız düsturdan istifadə edək. Yəni kompleks kəmiyyət funksiyasının hiperbolik formasından istifadə edək. Bu düstur aşağıdakı kimidir [4].

$$e^{\vec{k}t} = cht + \vec{k}sht \quad (2.1)$$

Belə ki, burada $\vec{k}$ vahid vektordur. (2.1) düsturunu aşağıdakı kimi yazaq.

$$(e^{\vec{k}})^t = cht + \vec{k}sht \quad (2.2)$$

(2.2)-də (1.5)-i nəzərə alsaq yazırıq.

$$(1,54 + \vec{k} \cdot 1,18)^t = cht + \vec{k}sht \quad (2.3)$$

(2.3)-ü belə də yazmaq olar.

$$e^{\vec{k}t} = (1,54 + \vec{k} \cdot 1,18)^t \quad (2.3')$$

Bu bərabərlikdən istifadə edərək istənilən t arqumentinə uyğun hiperbolik funksiyanın ədədi qiymətini təyin edə bilərik. Bunu üçün nümunələrə baxaq.

Nümunə 1. (2.3) aşağıdakı kimi olar.

1). $t = 1$ olduqda

$$(1,54 + \vec{k} \cdot 1,18)^1 = ch1 + \vec{k}sh1$$

Buradan isə yazarıq

$$1,54 + \vec{k} \cdot 1,18 = ch1 + \vec{k}sh1$$

Aldığımız bu bərabərlik iki kompleks kəmiyyətin bərabərliyidir. İki kompleks kəmiyyət isə o vaxt bir-birinə bərabər olar ki, onların skalyar hissələri bir-birinə bərabər olsunlar, vektorial hissələri də bir-birinə bərabər olsunlar. Onda bu şərtə əsasən yazarıq

$$ch1 = 1,54$$

$$sh1 = 1,18 \quad (2.3)''$$

Bu nəticələrin doğruluğunu yoxlayaq. Bunun üçün kosinus hiperbolik və sinus hiperbolik funksiyalar üçün məlum olan aşağıdakı düsturlardan istifadə edək.

$$\begin{aligned} cht &= \frac{e^t + e^{-t}}{2} \\ cht &= \frac{e^t - e^{-t}}{2} \end{aligned} \quad (2.4)$$

Bu düsturlarda $t = 1$ qiymətini yoxlayaq. Bunun üçün $t = 2,71$ qiymətini nəzərə alaq. Onda alarıq

$$ch1 = \frac{e^1 + e^{-1}}{2} = \frac{2,7 + \frac{1}{2,7}}{2} = \frac{7,29}{2,7} = \frac{7,29}{5,4} \approx 1,54 \quad (2.5)$$

$$sh1 = \frac{e^1 - e^{-1}}{2} = \frac{2,7 - \frac{1}{2,7}}{2} = \frac{6,29}{2,27} \approx 1,18 \quad (2.6)$$

Deməli, məsələnin həlli düzgündür. Yəni, (2.3)'' bərabərlikləri doğrudur.

Nümunə 2. $t = 2$ olanda $ch2$ və $sh2$ -ni təyin edək. Bunun üçün (2.3) bərabərliyində $t = 2$ yazaq. Onda alarıq

$$(1,54 + \vec{k} \cdot 1,18)^2 = ch2 + \vec{k}sh2$$

Buradan isə yazarıq

$$2,4 + \vec{k} \cdot 2 \cdot 1,54 \cdot 1,18 + 1,4 = ch2 + \vec{k}sh2$$

$$3,8 + 3,6\vec{k} = ch2 + \vec{k}sh2$$

Yenə də kompleks kəmiyyətlərin bərabərliyi qaydasına əsasən yazarıq

$$ch2 = 3,8 \quad (2.7)$$

$$sh2 = 3,6 \quad (2.8)$$

Həllin düzgünlüyünü yoxlayaq. Bunun üçün $e = 2,71$ olduğunu nəzərə alaraq cht və sht funksiyalarını yoxlayaq. Məlum düsturlara əsasən yazarıq

$$cht = ch2 = \frac{e^2 + e^{-2}}{2} = \frac{(2,7)^2 + \frac{1}{(2,7)^2}}{2} = \frac{7,5}{2} \approx 3,8 \quad (2.9)$$

$$sht = sh2 = \frac{e^2 - e^{-2}}{2} = \frac{(2,7)^2 - \frac{1}{(2,7)^2}}{2} = \frac{7,2}{2} \approx 3,6 \quad (2.10)$$

Alınmış nəticələr həllin düzgünlüyünü göstərir. Deməli (2.7) və (2.8) nəticələri doğrudur.

Bu nəticələrdən istifadə edərək $tht = \frac{sht}{cht}$ və $ctht = \frac{cht}{sht}$ düsturları vasitələri ilə tht və $ctht$ funksiyalarını da təyin edə bilərik. Arqumentin böyük qiymətlərində kompleks kəmiyyətlərin vurulma qaydasından istifadə etmək olar. Yəni t -in böyük qiymətlərində də hiperbolik funksiyaların ədədi qiymətini təyin etmək olar.

$$\text{Yəni } (1,54 + \vec{k} \cdot 1,18)^{n-1} \cdot (1,54 + \vec{k} \cdot 1,18) = chn + \vec{k} \cdot shn$$

Nəticə 1. Nəticə olaraq alırıq ki, bir nöqtəyə tətbiq olunmuş qüvvə vektoru ilə düzxətli yerdəyişmə vektorunun cəbri hasili kompleks kəmiyyət olub, yerdəyişmə istiqamətdə qüvvənin gördüyü iş ilə o qüvvənin yaratdığı moment vektorunun birgəliyindən ibarətdir.

2. Kompleks kəmiyyət anlayışından istifadə edəcək hiperbolik funksiyaların ədəd qiymətini təyin etmiş oluruq.

Ədəbiyyat

1. Мышкис, А.Д. Лекции по высшей математике / А.Д.Мышкис, – М.: Наука, – 1967
2. Бухгольц, Н.Н. Основной курс-теоретической механики / Н.Н.Бухгольц, Часть I. – Москва, – 1969.
3. Mahmudov, E.S., Mahmudova J.E. Vektorların vurulması // Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əsərləri, – Bakı: Elm, – 2003
4. Mahmudov, E.S., Mahmudova J.E. Kompleks kəmiyyət anlayışı // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Elmi-praktik konfrans, – Naxçıvan, – 2005
5. Mahmudov, E.S. Vektorların hasili haqqında // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Texniki Universitetinin Elmi Əsərləri. Fundamental elmlər, № 1. – Bakı, – 2013
6. Mahmudov, E.S. Vektor üstlü $e^{\vec{kt}}$ funksiyasının Teylor sırasına ayrılması. // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Elmi-praktik konfrans. – Naxçıvan, – 2006

*Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azad Novruzov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 14.04.2025, son daxilolma – 08.05.2025, qəbulolunma – 10.09.2025

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya, riyaziyyat və informatika, biologiya və incəsənət üzrə yazılmış mövcud tələblərə cavab verən keyfiyyətli elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
 2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və keyfiyyətlə redaktə olunmuş orijinal elmi məqalələr dərc edilir.
 3. Məqalələrin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
 4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
 5. Dərc olunan hər məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi təqdim olunmalıdır.
 6. Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə açar sözlər və xülasə verilməlidir.
 7. Məqalənin mətni kompyuterdə A4 formatında "14" ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1,5 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə "defislə" keçmədən, sətir aralığı 1 interval olmaq şərtlə Times New Roman şriftində yazılır. Mətnin daxilində olan cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
 8. Səhifənin başlığında sağ küncdə "12" ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, sonra aşağıda "12" ölçülü adi şriflə işlədiyi təşkilatın adı (məs: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, AMEA Naxçıvan Bölməsi və s), 1 interval ara verməklə «12» ölçülü qalın və böyük hərflərlə məqalənin adı, aşağıda 1 interval ara verməklə məqalənin yazıldığı dildə xülasə və açar sözlər yazılır. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxmaqla yazılır.
 9. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı "12" ölçülü hərflərlə yazılmalıdır. İstinadlar əlifba ardıcılığı ilə deyil, ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi aradıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında qalın hərflərlə yazılmalıdır.
- Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə yığılır. Məs:
- Kitablar:**
Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, 2007, 182 s.
- Məcmuə məqalələri:**
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s.73-91.
- Jurnal məqalələri:**
Seyidov M.A., Seyidova A.M. Kimyəvi elementlərin tədrisində fənlərarası əlaqədən istifadə metodikası // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, №1 (13), s. 97-100.
10. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı "12" ölçülü kiçik və qalın, mövzunun adı böyük və qalın, xülasənin özü və açar sözlər isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
 11. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-15 səhifədən ibarət olmalıdır.
 12. Çap olunmuş əlyazma disketlə birlikdə jurnalın redaksiyasına şəxsən təqdim edilir. Əlyazmaların elektron qaydada təqdim edilməsi də mümkündür. Bu zaman əlyazma jurnalın elektron poçtuna (elmihisse@nmi.edu.az) göndərilir.
 13. Müəlliflər redaksiyaya əlyazma ilə birgə doldurulmuş anket də təqdim edirlər. Anketdə müəllif haqqında ətraflı məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları, elektron poçt ünvanı) verilir.
- Qeyd:** "Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər" jurnalının hər bir nömrəsində müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS

1. The main purpose of the journal is the publication of SCIENTIFIC articles of high quality meeting determined needs written on pedagogy, psychology, history, philology, mathematics and informatics, biology and art
2. Briefly and perfectly edited SCIENTIFIC articles which are the results of novel researches not presented to other publications are published in the journal.
3. The number of co-authors of the articles with more than 3 is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of the articles and the correctness of the facts suggested in the article.
5. At least, one of the members of editorial staff, the review of specialist in that field should be presented about every article to be published.
6. The articles may be published in 3 languages - Azerbaijani, English and Russian. Except the language of the article, key words and resume should be given in 2 other languages.
7. The text of the article is presented to the editorial office of the journal written in computer, with A4 format, in "14" size type, with the margin parameters of 2 cm at the top, 2 cm at the bottom, 3 cm on the left and 1,5 cm on the right, without shifting with "hyphen" from line to line, with the line space of 1 interval and in Times New Roman type. The parameters of the schedule in the text must be – 3,7 cm from right and left.
8. At the top of the page, the title of the article is written in "12" bold type and capital letters leaving 1 interval space, with the name and surname of the author (authors) written in "12" bold type leaving 1 interval space (for example, Nakhchivan Teachers' Institute, Nakhchivan State University, Nakhchivan section of ANAS and so on). The main text of the article is written below leaving 1 line space.
9. SCIENTIFIC sources should be quoted related to the theme. The list of references given at the end of the article should be written in "12" size type. The list of references should not be numbered in alphabetic order, it should be numbered in the order as the quoted references are met in the text. For example, it should be marked as [1], [1, p.119]. If the same reference is quoted once again in another place of the text, the very reference should be shown in previous number. The word "Reference" should be written in bold type. The list of references is given in case letters in the language which is written. For example,

Books:

Mehrabov, A., Javadov I. Monitoring and evaluation in comprehensive schools. Baku, 2007, 182 pp.

Articles in book:

Habibbailly I.A. Science and Culture in Nakhchivan/ Nakhchivan in Azerbaijan history. Baku: Science, 1996 p.73-91

Articles in journal:

Seyidov M.A., Seyidova A.M. Usage methods of interdisciplinary relationships in the teaching of chemical elements// News of Nakhchivan Teachers' Institute, 2008, № 1 (13), p.97-100.

10. In the resume of the article, the name and surname of the author should be written in "12" size case, bold letters; the title of the theme should be written in capital and bold letters; and the resume itself is written in ordinary letters. The resume should encompass the theme completely, the results obtained should be given in detail. The resumes of the article in different languages should overlap and be relevant to the content of the article.

11. The total volume of the article should not exceed 15 pages including graphic materials, photos, tables, formulae, the list of references and resumes.

12. The printed manuscript is presented to the editorial office together with the floppy disk. Manuscripts are also available electronically. In this case, the manuscript is sent to the journal's e-mail (elmihisse@nmi.edu.az).

13. The authors also submit a review with the manuscript. In the review, the author will be given detailed information about the author (surname, name and patronymic, workplace, post, degree of science and SCIENTIFIC title, address, work and home phones, electronic mail address).

Note: Only one article by the author is considered to be published in every issue of "Nakhchivan Teachers Institute. Scientific works".

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основная цель журнала – публикация качественных научных статей по педагогике, психологии, истории, филологии, математике и информатике, биологии и искусствоведению, отвечающих установленным требованиям.
2. В журнале публикуются результаты исследований в виде оригинальных и тщательно отредактированных научных статей, ранее не представленных к другим изданиям.
3. Количество соавторов более трех человек нежелательно.
4. Автор несет прямую ответственность за качество содержания статьи и достоверность указанных в ней фактов.
5. Для опубликования статьи в журнале необходимо представить рецензию одного специалиста по этой области научных знаний и представления одного из сотрудников редколлегии.
6. Статьи могут быть написаны на одном из трех языков - азербайджанском, английском или русском. Ключевые слова и аннотации должны быть написаны и на двух других языках.
7. Текст статьи должен быть сверстан на компьютере шрифтом Times New Roman, (размер шрифта -14 pt) на бумаге А4 с полями: верхним – 2 см; нижним – 2 см; правым – 3 см; левым – 1,5 см, без переносов с межстрочным интервалом 1,5 см. Параметры внутритекстовых таблиц - 3,7 см с правой и левой стороны.
8. Текст статьи должен быть написан следующим образом: в правом верхнем углу первой страницы имя и фамилия автора (авторов) заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt), ниже прописным шрифтом (размер шрифта – 12 pt) - место работы (например, Нахчыванский институт учителей, Нахчыванский государственный университет, Нахчыванский отделение НАНА и т. д.), далее через интервал по середине заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt) – название статьи, ниже через интервал с начала строки с отступом - аннотацию и ключевые слова на языке оригинала, далее через интервал - основной текст статьи
9. В статье делаются ссылки на научные источники по тематике. Список литературы, данный в конце статьи, пишется прописными буквами размером 12 pt. Ссылки нумеруются по последовательности размещения их в тексте, а не по алфавиту. Ссылки вставляются прямо в тексте научной работы в виде [1, с. 2] или просто [1]. При повторной ссылке указывается номер той же литературы. Слово «Литература» пишется жирными буквами по середине, через интервал за текстом.

Список литературы составляется прописным шрифтом на языке оригинала. Напр:

Книги:

Мехрабов А., Джавадов И. Мониторинг и оценка в средних школах. Баку, 2007, 182 с.

Статьи в сборнике:

Габиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.

Журнальные статьи:

Сейидов М.А., Сейидова А.М. Методика применения химических методов в обучении химическим элементам // Известия Нахчыванского института учителей, 2008, №1 (13), с. 97-100.

10. В аннотации имя и фамилия автора пишутся прописными и жирными, название статьи заглавными и жирными, а сама аннотация и ключевые слова прописными буквами. Аннотация должна полностью отражать содержание статьи, подробно освещать полученные результаты. Аннотации на разных языках должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи.

11. Общий объем статьи должен быть в пределах 5-15 страниц, включая графические материалы, фото, таблицы, список литературы и аннотации.

12. Напечатанная рукопись вместе с дискетой лично представляется в редакцию. Можно представить рукописи и через интернет. При этом рукопись можно отправить на mail-адрес редакции (elmihisse@nmi.edu.az).

13. Автор вместе с рукописью представляет в редакцию и анкет автора, который содержит подробные сведения о нем (фамилии, имени и отчестве, месте работы, должности, ученой степени и ученом звании, адресе, рабочем и домашнем телефоне, электронном адресе)

Примечание. В каждом номере журнала «Нахчыванский институт учителей. Научные труды» предусмотрена публикация одной статьи автора.

Nəşriyyat direktoru:	Ənnağı Əsgərov
Redaktor:	Tünzalə Abdullayeva
Korrektor:	Aruzə Qurbanova
Dizayner:	Gülmar Hüseynova

Yığılmağa verilmişdir: 15.09.2025

Çapa imzalanmışdır: 25.09.2025

Kağız formatı: A4

Şərti çap vərəqi: "Times New Roman" qarnituru

Tirajı: 150

İnternet saytı: jurnal-nakhti@nmi.edu.az

E-mail: elmihisse@nmi.edu.az

**Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri,
Heydər Əliyev prospekti-2**

